DOCUMENTE DE ARHITECTURĂ DIN ROMÂNIA

- serie nouă -

3

EDITURA UNIVERSITARĂ „ION MINCU”
BUCUREȘTI - 2016

UNIVERSITATEA DE ARHITECTURĂ ŞI URBANISM „ION MINCU”
DEPARTAMENTUL DE ISTORIA & TEORIA ARHITECTURII ŞI CONSERVAREA PATRIMONIULUI „SANDA VOICULESCU”

DOCUMENTE DE ARHITECTURĂ DIN ROMÂNIA

- serie nouă -

3

Cetăţi din provinciile istorice

EDITURA UNIVERSITARĂ „ION MINCU”
BUCUREŞTI - 2016

COORDONARE (etapa 2016):
Irina Calotă

CATALOG:

Concept:
Irina Calotă, Alexandra Teodor

Texte:
Irina Calotă, Diana Mihnea, Horia Moldovan, Alexandra Teodor

Grafică şi montaj:
Răzvan Lie, Maria Ursică

Prelucrare imagini:
Anton Ghiţu, Răzvan Lie, Diana Pătraşcu,
Claudiu George Trăistaru, Maria Ursică

EXPOZIŢIE:

Irina Calotă, Anton Ghiţu, Ana Jantea, Răzvan Lie, Diana Mihnea,
Diana Pătraşcu, Lucia Spînoiu, Claudiu George Trăistaru,
Alexandra Teodor, Maria Ursică

ARHIVA DIGITALĂ (http://relevee.uauim.ro/):

Concept: Alexandra Teodor
Implementare: Andra Panait, Valentin Ungureanu

Digitizare şi inventariere arhivă fotografică (etapa 2016):
Ana Jantea, Lucia Spînoiu
Digitizare şi inventariere arhivă relevee (etapa 2016):
Anton Ghiţu, Răzvan Lie, Diana Pătraşcu,
Claudiu George Trăistaru, Maria Ursică

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Documente de arhitectură din România. - Bucureşti : Editura Universitară "Ion Mincu", 2014-
vol.
ISBN 978-606-638-105-5
Vol. 3 : Cetăţi din provinciile istorice / ed.: Irina Calotă, Alexandra Teodor, Horia Moldovan, Diana Mihnea. - 2016. - ISBN 978-606-638-151-2

I. Calotă, Irina (ed.)
II. Teodor, Alexandra (ed.)
III. Moldovan, Horia (ed.)
IV. Mihnea, Diana (ed.)

72

© 2016 Editura Universitară „Ion Mincu”
Str. Academiei nr. 18-20, sect. 1, Bucureşti,
cod 010014, tel. +40.21.30.77.193

CETĂȚI DIN PROVINCIILE ISTORICE

Volumul al treilea din seria nouă a publicaţiei Documente de arhitectură din România este dedicat releveelor fortificaţiilor medievale de pe teritoriul provinciilor istorice ale României. O serie de factori precum tematica largă a arhitecturii militare, varietatea tipurilor şi rezolvărilor ei din diversele zone şi perioade, dar şi numeroasele relevee păstrate în arhiva de relevee[1] a Departamentului de Istoria şi Teoria Arhitecturii şi Conservarea Patrimoniului (DITACP) din cadrul UAUIM, au făcut dificilă sarcina selectării unui număr restrâns de subiecte reprezentative, care totodată să corespundă optim spaţiului limitat al catalogului. Pe de altă parte, opțiunea pentru tema fortificațiilor medievale a fost în mod direct și oportun legată de aria comună a activității didactice desfășurate de autorii volumului. Urmărindu-se o oarecare profunzime a subiectelor abordate în cadrul orelor de seminar aferente cursului de arhitectură medievală din România, pe de o parte ne-am oprit la o temă-cadru, arhitectură defensivă, iar pe de altă parte am ales să o tratăm – cel puțin într-o primă etapă – separat, pe regiuni istorice.

Din cele de mai sus rezultă și structura materialului prezentat în acest catalog, împărțit practic pe trei regiuni, Transilvania, Moldova și Dobrogea – cea a Țării Românești neputând fi, din păcate, abordată. Mai dificilă a fost selectarea materialului pentru primele două regiuni amintite. Pentru Transilvania se păstrează în arhiva noastră peste 75 de relevee care documentează monumente de arhitectură defensivă din variate tipuri (în special biserici fortificate și cetăți, dar și castele sau conace cu elemente defensive etc.). Și Moldova este relativ bine reprezentată la acest capitol (6 relevee). Pentru Țara Românească am identificat în arhivă documentarea unui singur obiectiv relevant, cetatea Poienari, releveu discutabil din punctul de vedere al măsurătorilor şi reprezentării; în acest caz nu putem vorbi despre un releveu propriu-zis, ci despre o schiță de plan, în mod vizibil greșită[2] și despre câteva reprezentări ale elevațiilor și secțiunilor (desigur, corelate cu „planul”). Pentru Dobrogea sarcina selectării a fost foarte ușoară, având disponibil un singur releveu – cel al cetății Enisala, ultimul prezentat în acest volum. Textele de prezentare ale celor șase obiective au păstrat, pe cât posibil, structura utilizată în volumul de anul trecut (regimul juridic de protecție, importanța istorică, descrierea și cronologia ansamblului, și, în final, relevanța releveului care îl documentează), fără ca asta să impună o uniformizare a lor; în funcție de documentația disponibilă și de complexitatea obiectivului și tematicii, fiecare autor a avut libertatea de a aprofunda mai mult sau mai puțin diferitele aspecte ale problemelor atinse.

[1] Pentru o descriere sumară a arhivei și câteva cifre orientative privind dimensiunea ei, vezi introducerea aferentă primului număr al seriei curente (vezi http://relevee.uauim.ro/despre/ pentru primele două volume ale seriei); pentru o scurtă trecere în revistă a releveelor relevante pentru temă, v. mai jos, în text.

[2] Planul prezintă forme de bază carteziene care nu corespund realității, motiv pentru care nici nu sunt notate cote; în plus, o serie de elemente ale ansamblului lipsesc (zidul median din partea de vest a cetății, care generează așa-numitul *zwinger*; cisterna), iar altele sunt greșit reprezentate (grosimile zidurilor, formele elementelor defensive etc.). Cele doar două planșe păstrate ale mapei (din 17, cât ar fi avut inițial, conform inventarelor vechi; ea cuprindea, însă, și documentarea străzii Olari din Curtea de Argeș), dintre care una conține numai perspective artistice ale monumentului, pot fi văzute aici: http://relevee.uauim.ro/m497/.

*
* *

Fără a avea drept scop conturarea unei prezentări generale a felului în care au evoluat construcţiile de apărare – în cazul de faţă *cetăţi* – în intervalul de timp pe care îl acoperă cazurile prezentate, textele explicative care însoţesc planşele releveelor aşează în context istoric exemplele alese, încercând totodată să scoată în evidenţă importanţa documentară pe care releveele au dobândit-o odată cu trecerea timpului. De altfel, tentativa alcătuirii unor sinteze care să privească global evoluţia arhitecturilor de apărare s-a dovedit adesea mult prea complexă şi dificilă inclusiv pentru aceia care au adus contribuţii solide şi consistente în istoriografia subiectului sau a evoluţiei arhitecturii pe teritoriul României în general[3].

De la expunerea, ordonarea şi comentarea mai mult sau mai puţin detaliată a unor teme care privesc evoluţia arhitecturii de apărare în interiorul unor arii determinate geografic, politic sau etnic, până la studii întinse şi amănunţite ale istoriografiei subiectului, literatura românească de specialitate intra în faza matură abia în ultimele decenii ale secolului trecut. Chiar dacă medievistica occidentală a ajuns în multe zone de cercetare la consens, studiile româneşti se mai lovesc încă de obstacolele inerente fundamentărilor şi interpretărilor lacunare. Fără a avea în vreun fel intenţia aici de a trata pe larg istoria arhitecturii de apărare de pe teritoriul românesc, luând în considerare în ansamblu sursele istoriografiei recente, ceea ce surprinde este limitarea, adesea sărăcia, materialului grafic care ar fi fost firesc să ilustreze şi pe alocuri să fundamenteze analizele pe marginea subiectului.

Bogăţia informaţiilor aduse de cercetările arheologilor, istoricilor, istoricilor de artă şi arhitectură, diversitatea interpretărilor, dar şi numeroasele incertitudini au contribuit cu toate la crearea unei perspective complexe asupra unei arhitecturii care, indiferent de moment şi de loc, a răspuns în primul rând nevoilor de utilizare, oglindind în forme variate, adesea caracterizate printr-o inventivitate surprinzătoare, secvenţe ale istoriei unor zone întinse, ale unor comunităţi mai mult sau mai puţin numeroase sau ale unor grupuri restrânse.

Dacă pentru Transilvania[4] şi Moldova[5] preocupările cercetătorilor s-au materializat în numeroase publicaţii care tratează la nivel general sau în detaliu fortificaţiile medievale, scrierile dedicate acestei teme în contextul istoriei arhitecturii vechi din Banat[6], Ţara Românească[7] sau

---

[3] În tratatele care privesc în ansamblu evoluţia arhitecturii pe teritoriul de astăzi al României (semnate de Virgil Vătăşianu, Grigore Ionescu, Gheorghe Curinschi Vorona, Cristian Moisescu etc.) construcţiile de apărare sunt în genere tratate pe baza informaţiilor şi prin prisma interpretărilor puse la dispoziţie de cercetările de detaliu ale unor subiecte mai mult sau mai puţin restrânse. Teodor Octavian Gheorghiu, cu a sa lucrare de popularizare, *Arhitectura medievală de apărare în România* (Bucureşti, ed. Tehnică, 1985) punea în discuţie – pentru prima dată în cadrul unei sinteze cuprinzătoare – atât fortificaţiile din interiorul arcului carpatic, cât şi pe cele din Ţara Românească şi Moldova, pentru acestea din urmă discuţia fiind prelungită până la începutul veacului al XIX-lea.

[4] În seria lucrărilor importante în limba română care privesc evoluţia generală a arhitecturii fortificaţiilor medievale din spaţiul intracarpatic pot fi amintite, în ordine cronologică, câteva titluri publicate începând din anii '70 ai secolului al XX-lea: Gheorghe Anghel, *Cetăţi medievale din Transilvania* (Bucureşti, ed. Meridiane, 1972) şi *Fortificaţii medievale de piatră din secolele XIII-XIV* (Cluj-Napoca, 1986), Hermann Fabini, *Universul cetăţilor bisericeşti din Transilvania* (Sibiu, ed. Monumenta, 2009, lucrare care prezintă sintetic informaţii din amplul studiu publicat în limba germană *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Monumenta und AKSL, Hermannstadt-Heidelberg, vol. I 1998, vol. al II-lea 1999, vol. al III-lea 2002), Teodor Octavian Gheorghiu, *Cetăţile oraşelor. Apărarea urbană în centrul şi estul Europei în Evul Mediu* (Bucureşti, ed. Simetria, 2000), Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică: fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)* (Cluj-Napoca, ed. Mega, 2005) sau Ioan Marian Ţiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X-XIV)* (Bucureşti, ed. Militară, 2006). De asemenea instrumente utile pentru cercetarea subiectului sunt indexurile bibliografice publicate de Adrian Andrei Rusu, *Bibliografia fortificaţiilor medievale şi premoderne din Transilvania şi Banat* (Reşiţa, ed. Banatica, 1996) sau cel coordonat de Vasile Ciobanu, Judit Pál şi Anda Lucia Spânu, *Bibliografia istorică a oraşelor din România* (Bucureşti, ed. Academiei Române, 2008). Fără îndoială importante sunt şi scrierile Iulianei Fabritius-Dancu, Paul Niedermaier, Radu Popa etc., precum şi foarte numeroasele articole tematice publicate în periodicele de specialitate.

[5] Mult mai puţin numeroase decât cele care privesc arhitectura de apărare din Transilvania, studiile despre fortificaţiile moldoveneşti cuprind contribuţii importante. Printre acestea se numără lucrările lui Nicolae Grigoraş, *Vechi cetăţi moldoveneşti* (Iaşi, 1946), Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea* (ediţia a II-a, Bucureşti, 1997), Dan Floareş, *Fortificaţiile Ţării Moldovei din secolele XIV-XVII* (Iaşi, editura Universităţii „A. I. Cuza", 2005) şi recenta sinteză semnată de Mariana Şlapac, *Cetăţi medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea, mijlocul secolului al XVI-lea)* (Chişinău, 2004). Alături de acestea subiectul arhitecturii de apărare, sub diversele sale forme, este tratat în studii monografice sau articole cu tematică restrânsă semnate de Radu Popa, Gheorghe Diaconu, Micea D. Matei, A. Husar, Paraschiva Victoria Batariuc, Gheorghe Anghel etc.

[6] Pe lângă lucrările, deja amintite, care se ocupă de fortificaţiile medievale transilvănene atingând adesea şi subiecte din Banat, ar fi de amintit publicaţia recentă a lui Dumitru Ţeicu, *Cetăţi medievale din Banat* (Brăila, Muzeul Brăilei, ed. Istros, 2012).

[7] Arhitectura de apărare din Ţara Românească este mult mai puţin prezentă în cadrul studiilor de specialitate, date fiind puţinele exemple păstrate până în prezent. După cum se ştie, faptul se datorează vecinătăţii directe a acestui teritoriu cu graniţa cu imperiul otoman şi interdicţiei de a construi fortificaţii pe care turcii au impus-o românilor de la sud şi est de Carpaţi la mijlocul veacului al XVI-lea. Alături de contribuţiile care privesc subiecte punctuale sau lucrările generale de istoria arhitecturii (vezi nota 1), singura sinteză care tratează în ansamblu arhitectura de apărare medievală din Valahia este cea publicată de Gheorghe I. Cantacuzino, *Cetăţi medievale din Ţara Românească (secolele XIII-XVI)* (Bucureşti, 1981, cu reeditarea din anul 2001); monografia mai recentă a lui Valentin Sălăgeanu, *Arhitectura militară pe teritoriul Ţării Româneşti şi al Dobrogei în secolele XIII-XVI. Influenţe şi iradieri* (Bucureşti/Cluj-Napoca, Grupul Român pentru o Istorie Alternativă, 2006), preia în cea mai mare parte ipotezele şi descrierile circulate anterior.

Dobrogea[8] lasă încă loc contribuţiilor de fundamentare sau de sintetizare. Această diferenţiere se reflectă din plin în atenţia de care s-au bucurat în ultimele decenii monumentele păstrate în spaţiul intracarpatic şi cele de la est de Carpaţi comparativ cu cele din partea de sud-vest, sud şi sud-est a ţării. Interesul diferit despre care vorbim este reflectat şi în conţinutul arhivei de relevee a studenților arhitecţi, așa cum am văzut mai sus.

*
* *

La fel ca în anii trecuți, catalogul a fost realizat în cadrul proiectului cultural intitulat „Camera cu relevee. Digitizarea și documentarea arhivei de relevee DITACP-UAUIM", beneficiar al unei finanțări din partea Uniunii Arhitecților din România din Fondul „Timbrul Arhitecturii" în anul 2016. Pe lângă activitățile obișnuite, de digitizare și inventariere a releveelor[9], în anul curent am demarat o operațiune similară pentru alte două categorii de documente: fotografiile și memoriile aferente releveelor. Dacă fotografiile sunt deja în curs de publicare pe pagina noastră web (http://relevee.uauim.ro/)[10], procesarea memoriilor este ceva mai laborioasă, de la un caz la altul urmând să fie treptat integrate în prezentările aferente cataloagelor de relevee sau publicate pe site.

Echipa editorială

[8] Temă sensibil mai dificilă, întrucât este aproape integral tributară cercetărilor arheologice. În plus, aici vorbim adeseori despre o suprapunere complicată de structuri romane (uneori și anterioare, de pildă cele grecești), eventual și (proto-) bulgărești, apoi bizantine și otomane. O sinteză relativ recentă privind centrele urbane (inclusiv fortificațiile lor) la Oana Damian, „Repere arheologice privind orașele medievale ale diferitelor zone. Dunărea de Jos", în *Historia Urbana*, vol. 13, 1-2/2005, pp. 141-183; o altă sinteză care tratează inclusiv Dobrogea la Sălăgeanu (v. nota anterioară); noi cercetări privind fortificațiile otomane la Aurel-Daniel Stănică, „Cartografierea cetăților medievale dispărute din Dobrogea. Studiu de caz: fortificațiile turcești", în *Peuce*, S.N., 2016, pp. 187-224; de văzut și Aurel-Daniel Stănică, Gabriel Custurea, Daniela Stănică, Emanuel Plopeanu (eds.), *Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice. Cartografia cetăților medievale dispărute din Dobrogea,* ed. StudIS, 2016, colecție de lucrări prezentate la workshop-ul cu același nume organizat la Tulcea, octombrie 2016.

[9] În ultimul an au fost scanate și inventariate cca 250 de planșe, care corespund unui număr de cca 17 relevee.

[10] În prezent, materialul disponibil în baza de date este afișat după criteriul monumentelor, ceea ce înseamnă că fotografiile pot fi vizualizate doar în măsura în care sunt asociate unui monument; vezi, de exemplu, fotografiile cetății Câlnic: http://relevee.uauim.ro/m517/.

PLANȘELE 1-4
CETATEA DE COLȚ

Cetatea de Colț din satul Suseni, comuna Râu de Mori, județul Hunedoara este înscrisă în Lista Monumentelor Istorice din 2010 (HD-II-a-A-03458); ansamblului îi corespund în listă două poziții: (1) incinta fortificată (ruine), secolul al XV-lea și (2) turn-locuință (ruine), secolul al XV-lea[1].

*
* *

Cetatea de Colț este unul dintre exemplele reprezentative ale arhitecturii medievale de apărare aparținând familiilor cneziale românești. Ea se înscrie în seria mai amplă a ansamblurilor defensive de mici dimensiuni, construite de nobili români (cnezi) din Maramureș, Țara Hațegului, Banat și alte părți ale Transilvaniei[2]. Alături de Mălăiești și Răchitova, Cetatea de Colț este una dintre cetățile cneziale reprezentative pentru Țara Hațegului, fiind și cea mai bine păstrată dintre acestea[3].

Ansamblul a aparținut familiei cneziale Cândea din Râu de Mori, familie a cărei istorie poate fi urmărită încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea și care, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, în timpul lui Sigismund de Luxemburg, Ioan de Hunedoara și Matia Corvin, a avut o ascensiune deosebită, primind înalte demnități și importante donații regale[4]. Cetatea, a cărei prime faze datează de la sfârșitul secolului al XIII-lea - începutul secolului al XIV-lea, a funcționat până în veacul al XVIII-lea, când, cel mai probabil, a fost părăsită, ruinându-se apoi treptat[5]. De-a lungul acestei perioade, ansamblul a trecut prin mai multe faze de transformări și adăugiri ce reflectă unele dintre etapele majore ale evoluției arhitecturii defensive transilvănene din secolele XIV-XVII.

Pentru construcția cetății a fost aleasă o înălțime naturală, un vârf stâncos situat la circa 300 m deasupra apei Râușorului, pe malul drept al acesteia, în vecinătatea satului Suseni. Alegerea unui colț stâncos a determinat și numele acesteia (*Kolcz*), consemnat în documente încă din anul 1501[6]. Poziția aleasă a avut, în mod evident, un important rol strategic: pe de o parte, pantele foarte abrupte făceau ca cetatea să fie foarte greu accesibilă, iar, pe de altă parte, așezarea pe o poziție înaltă oferea avantajul unei supravegheri facile a văii. Importanța strategică a acestei poziții a fost remarcată, la mijlocul secolului al XVII-lea, și de călătorul turc Evliya Çelebi care, în timpul călătoriei sale în Transilvania, nota următoarele: „cetatea e construită în valea podișului Colț, pe malul râului Colț, pe o stâncă înaltă; e o cetate solidă în cinci colțuri și înaltă până la cer. Are o singură poartă care privește către șesul Hațegului; e o cetate frumoasă cu unsprezece turnuri. Are multe întărituri înconjurătoare, dar toate laturile îi sunt atât de abrupte, încât nu te poți apropia."[7]

Astăzi, Cetatea de Colț se află într-o stare avansată de ruină rezultată în urma degradării naturale, după abandonarea ei în secolul al XVIII-lea. Se păstrează însă suficiente elemente pentru a putea realiza o imagine relativ clară asupra modului în care a funcționat de-a lungul timpului.

Ansamblul are o formă aproximativ triunghiulară, conturată de un zid de piatră ce închide incinta pe laturile de nord, est și sud (Planșa 2). Ca și în cazul altor cetăți înălțate pe terenuri stâncoase, se observă o utilizare eficientă a caracteristicilor terenului: zidul de incintă fost construit fără fundații, direct pe piatra nativă sau cu fundații superficiale, iar pe unele segmente, stâncile au fost integrate în elevația curtinei[8]. Spre vest cetatea este protejată de o prăpastie adâncă ce se deschide către valea Râușorului, ceea ce a făcut ca închiderea cu zid a acestei laturi să fie inutilă. Pe marginea râpei, în punctul cel mai înalt al amplasamentului se află un turn donjon de plan pătrat, cu latura exterioară de circa 7,50 m. Ca și în cazul curtinei, zidurile turnului au fost construite direct

[1] Conform datelor din Lista Monumentelor Istorice, anexă la Ordinul Ministrului Culturii nr. 2828/2015, publicată în Monitorul Oficial, nr. 113 bis din 2016.
[2] Anghel 1980: 195-210; Rusu 2005: 157-175, 184-195.
[3] Popa 2014 (1972): 13-19; Popa 1988: 217-223.
[4] Popa 2014 (1972): 16.
[5] Drăguț 1968; Anghel 1986: 95.
[6] Anghel 1986: 95; Popa 1988: 222; Rusu & Burnichioiu 2008.
[7] *Călători străini* 1976: 538. Descrierea nu corespunde întru totul realității, numărul de unsprezece turnuri pomenit de Evliya Çelebi fiind unul exagerat.
[8] Rusu 2005: 113, 148, 149.

peste stâncă, fără să se fi realizat lucrări de nivelare a terenului, astfel încât suprafața de călcare a parterului coincide cu panta neregulată a stâncii (Planșa 4). Suprafața parterului este, deci, foarte denivelată, existând o diferență de cotă de circa 2m între colțul de nord-est (punctul cel mai înalt) și cel de sud-vest (punctul cel mai jos)[9]. Zidurile turnului-donjon s-au păstrat doar pe înălțimea primelor două niveluri, însă se presupune, prin analogie cu alte exemple, că acesta ar fi avut trei sau chiar patru niveluri, cel inferior având rol de depozitare, iar cele superioare servind drept locuință[10]. Conform aceloraşi analogii, parterul ar fi fost un etaj orb, fără deschideri către exterior, fapt ce conduce către presupunerea conform căreia intrarea actuală, situată la acest nivel, este rezultatul unei transformări mai târzii[11]. Inițial, accesul se făcea direct la etajul de peste parter, prin intermediul unei scări exterioare de lemn. De aici erau accesate celelalte niveluri, legate între ele prin scări construite în grosimea zidurilor[12].

În interiorul incintei, pe latura de nord, se păstrează și zidurile de piatră ale unei construcții de plan aproximativ dreptunghiular, cu o lungime de 10,7 m și o lățime cuprinsă între 5 și 6,3 m[13] (Planșa 2). În legătură cu această construcție, formată din trei încăperi dispuse de-a lungul segmentului de nord-est al zidului de incintă, s-a presupus că ar fi reprezentat o locuință mai comodă a nobilului, construită într-o fază ulterioară turnului, sau o clădire destinată gărzii și slujitorilor cetății[14]. La exteriorul incintei, adosate acesteia, se află ruinele a două turnuri poligonale din piatră, de dimensiuni diferite atât în plan, cât și în elevație (Planșele 1-4). Acestea au fost construite într-o fază mai târzie pentru a suplimenta dispozitivul de apărare al părții de est, cea mai expusă dintre laturile ansamblului. Turnul de nord-vest – cel mai mare și, totodată, cel mai bine păstrat dintre cele două – intersectează șanțul de apărare care, încă dintr-o etapă anterioară, dubla către exterior traseul zidului de incintă. De o parte și de alta a acestui turn se mai pot observa zidurile altor două construcții de formă poligonală în plan. Acestea sunt însă atât de degradate încât nu s-a putut stabili funcțiunea lor. În ceea ce privește construcția de nord, adosată turnului poligonal și zidului de incintă, Gheorghe Anghel presupune că ar fi putut găzdui o cameră de gardă[15]. Vasile Drăguț și Teodor Octavian Gheorghiu sugerează că cele două clădiri ar fi putut constitui un sistem de barbacane[16].

Cronologia principalelor etape ale Cetății de Colț a fost prezentată în diverse lucrări, cu nuanțe diferite de la un autor la altul. *Prima etapă* este și cea care a suscitat cel mai mult interesul cercetătorilor și în legătură cu care au fost formulate diverse ipoteze. Propunerile de datare ale acesteia se înscriu în intervalul larg cuprins între sfârșitul secolului al XIII-lea și cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Cele mai multe argumente înclină, însă, către secolul al XIV-lea[17]. Dacă în ceea ce privește asocierea donjonului cu această primă fază a cetății există un consens, opiniile sunt diferite în privința datării zidului de incintă. În unele lucrări mai vechi a fost susținută ipoteza construirii concomitente a turnului-donjon și a zidului de incintă[18]. În 1972, Radu Popa a infirmat această ipoteză, susținând faptul că zidul de incintă a fost construit într-o etapă ulterioară, însă nu mai târziu de prima jumătate a secolului al XV-lea. Argumentele aduse în acest sens au făcut referire la deosebirile dintre zidăria curtinei și cea a turnului-locuință, dar și la analogia cu cetatea de la Răchitova (jud. Hunedoara)[19]. Săpăturile arheologice efectuate aici în anul 1970 au pus în evidență urmele unui val de pământ și ale unui șanț de apărare realizate, probabil, în aceeași etapă cu donjonul[20]. În 1988, bazându-se probabil pe argumentele aceleiași analogii, Radu Popa afirma că: „la cetatea Colț încă nu s-a clarificat existența inițială a unei incinte în jurul turnului și natura acesteia, probabil o palisadă de lemn la marginea unui șanț de apărare săpat în stâncă și apoi lărgit și adâncit cu prilejul ridicării actualelor ziduri de incintă”[21].

---

[9] Anghel 1986: 95.
[10] *Ibid.*: 95; Drăguț 1968: 24; Popa 2014 (1972): 15; Popa 1988: 222.
[11] Anghel 1980: 201; Popa 2014 (1972): 15; Popa 1988: 222.
[12] Anghel 1980: 202; Rusu 2005: 190.
[13] Anghel 1986: 96.
[14] *Ibid.*: 97; Drăguț 1968: 24; Anghel 1972.
[15] Anghel 1986: 97.
[16] Draguț 1968: 24; Gheorghiu 1985: 120.
[17] Vasile Drăguț nu se pronunță asupra începuturilor Cetății de Colț, notând doar faptul că, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea existau deja turnul-donjon, zidul de incintă, încăperile adosate laturii de nord-est a acestuia și șanțul de apărare (Drăguț 1968: 24). Teodor Octavian Gheorghiu plasează o primă etapă de construcție de Cetății de Colț în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (Gheorghiu 1985: 120). În articolul *Cetăți din Țara Hațegului*, Radu Popa susține ipoteza datării turnului-donjon și, deci, a primei faze a ansamblului la începutul secolului al XIV (Popa 2014 (1972): 24). Aceeași ipoteză a fost reluată, cu unele argumente în plus, și în 1988 (Popa 1988: 223). În 1980, într-un articol dedicat studiului primelor donjoane din piatră în Transilvania, Gheorghe Anghel atribuie începuturile cetății ultimei părți a secolului al XIII-lea sau începutului de secol XIV (Anghel 1980: 202). În 1986, același autor restrânge intervalul, propunând ca ipoteză de datare primul sfert al secolului al XIV-lea, pentru care aduce drept argument faptul că această perioadă a fost marcată de frământări politice care, având drept consecință o slăbire temporară a autorității regale, au fost favorabile construirii de cetăți cneziale în Țara Hațegului (Anghel 1986: 97). Adrian Andrei Rusu înclină și el pentru datarea donjonului în secolul al XIV-lea, însă fără a restrânge acest interval la unele decenii anume (Rusu 2005: 535).
[18] Szinte 1893: 74; Vătășianu 1959: 268-269; Drăguț 1968: 24.
[19] Popa 2014 (1972): 15.
[20] *Ibid.*: 13.
[21] Popa 1988: 222.

Adrian Andrei Rusu introduce o a treia ipoteză conform căreia, într-o primă etapă, donjonul de la Colț, la fel ca cele de la Mălăiești (jud. Hunedoara) și Turia (jud. Covasna), nu era înconjurat de niciun fel de element de apărare[22]. Construcția zidului de piatră, atribuită fie secolului al XIV-lea, fie celui următor, ar reprezenta astfel cea de-*a doua etapă* a evoluției cetății. La rândul lui, zidul a fost construit în cel puțin două faze diferite. În zonele de est și de sud ale incintei se poate observa că, ulterior consecuției, zidul a fost îngroșat și înălțat[23].

Într-o *a treia etapă* (secolele XIV-XV) au fost ridicate cele trei încăperi situate în interiorul incintei, pe latura de nord-vest a acesteia, iar mai apoi, au fost construite turnurile poligonale de pe latura de est a cetății. Această *a patra etapă* aparține secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, corespunzând perioadei în care în Transilvania s-a răspândit modelul turnurilor poligonale ce preluau forma bastioanelor. Acestei faze i-au fost atribuite și modificările aduse zidului de incintă. Ultimele construcții realizate – ale căror urme se păstrează și astăzi – au fost cele exterioare curtinei[24] pentru care, până în prezent, nu există o ipoteză de datare.

*
* *

Arhiva DITACP cuprinde un singur releveu al Cetății de Colț, realizat în vara anului 1967 de un grup de șase studenți: Roth Karlheinz, Mihai Bartmuș, Cirillo Mihaela Albertina, Stănescu Ana Cornelia, Sion Gheorghe, Sîmbotin Nicolae. Se păstrează doar 11 dintre cele 25 de planșe inițiale, cuprinzând următoarele piese: o perspectivă (Planșa 1), trei planuri ale cetății, realizate la cote diferite (Planșa 2), trei elevații exterioare ale ansamblului (Planșa 3) și patru secțiuni (Planșa 4). Însă, conform vechiului inventar al arhivei, mapa cuprindea, în plus față de releveul Cetății de Colț, și releveele altor obiective. Indicația din inventar este următoarea: „Râu de Mori[25], Cetatea de Colț, biserica în ruină a Cândeștilor și 2-3 gospodării". Astfel, se poate presupune că cele 11 planșe păstrate constituie releveul complet al Cetății de Colț. Este de remarcat faptul că pentru tema de releveu au fost alese toate cele trei monumente învecinate ce au aparținut familiei Cândea, considerate a forma „unul dintre cele mai vaste ansambluri defensive și de refugiu ale unei familii românești din Transilvania"[26].

Un plan al Cetății de Colț, parte a unui releveu din arhiva Institutului de Arhitectură „Ion Mincu", a fost publicat în 1972 de Radu Popa[27]. Modul de reprezentare folosit pentru acest plan este însă diferit de cel al planșelor publicate în catalog, rezultând astfel faptul că arhiva a conținut și un alt releveu, care nu se mai păstrează.

Releveul realizat în anul 1967 și publicat în acest catalog are o importantă valoarea documentară, întrucât oferă o descriere grafică foarte detaliată a ansamblului și a stării de conservare în care se afla acum aproape o jumătate de secol.

Diana Mihnea

PLANȘELE 5-12
CETATEA SLIMNIC

Cetatea Slimnic (Stolzenburg) din satul Slimnic, județul Sibiu, este înscrisă în Lista Monumentelor Istorice din anul 2015 (SB-II-m-A-12552). Monumentul este atribuit perioadei cuprinse între secolele al XIV-lea și al XVIII-lea și cuprinde, conform listei amintite, următoarele componente: incinta fortificată, turnurile, capela, turnul de poartă, bastionul și anexele[28].

*
* *

Cetatea Slimnic este menționată în diverse lucrări de sinteză de istoria arhitecturii ca fiind unul dintre exemplele reprezentative pentru mai larga categorie a cetăților țărănești din Transilvania. Cetatea a fost adesea amintită și comentată alături de ansambluri precum Râșnov, Rupea sau Saschiz[29], autorii punând astfel în evidență caracteristicile comune ale acestora, prezentate ca fiind

[22] Rusu 2005: 191.
[23] Anghel 1986: 96; Popa 1988: 222.
[24] Anghel 1988: 97; Drăguț 1968: 24.
[25] Probabil releveul curții nobiliare a Cândeștilor. Planșele nu se păstrează.
[26] Gheorghiu 1985: 120.
[27] Popa 2014 (1972): 20.
[28] Conform datelor din Lista Monumentelor Istorice, anexă la Ordinul Ministrului Culturii nr. 2828/2015, publicată în Monitorul Oficial, nr. 113 bis din 2016
[29] Velescu 1964: 30-52; Drăguț 1979: 114; Curinschi-Vorona 1981: 114.

specifice cetăților țărănești de refugiu. În lucrarea sa *Cetăți țărănești din Transilvania*, Oliver Velescu a conturat o definiție a acestei categorii prin prisma caracteristicilor comune ale cetăților încadrate în ea: „Caracterul lor țărănesc iese în evidență prin faptul că sunt lipsite de construcții interioare specifice unei locuințe senioriale, cum ar fi turnul-locuință, iar suprafața lor mare dovedește că serveau la adăpostirea vitelor, principala bogăție a țăranilor, locuitorilor din preajma ținuturilor muntoase”[30]. Dacă acceptăm această definiție[31], ansamblul de la Slimnic are, fără îndoială, unele caracteristici comune cetăților țărănești transilvănene, mai ales dacă ne referim la suprafața generoasă a incintei. Cu toate acestea, numeroasele sale particularități au determinat în literatura de specialitate și unele poziții mai nuanțate sau chiar radical diferite privind funcțiile atribuite ansamblului de-a lungul evoluției sale.

Astfel, deși încadrarea sa în grupul cetăților de refugiu este cea mai comună dintre ipotezele enunțate[32], în fapt, nu există un consens asupra posibilelor funcții ale ansamblului sau asupra etapelor sale de evoluție. Walter Horwath, cel care în 1940 a publicat concluziile unei prime analize riguroase a cetății, a înclinat către ipoteza unei biserici fortificate, în detrimentul celei care susținea faptul că ansamblul ar fi reprezentat o cetate regală ce includea un palat[33]. Teodor Octavian Gheorghiu a sugerat că, cel puțin într-o etapă mai timpurie, la Slimnic ar fi funcționat o mănăstire, aducând drept argument dispoziția planimetrică a zonei de nord a cetății, asemănătoare ansamblurilor monastice de rit latin[34]. Unul dintre cele mai recente articole dedicate acestui subiect a readus în discuție, cu argumente, posibilitatea ca, cel puțin într-una dintre etapele sale, ansamblul de la Slimnic să fi fost o cetate regală sau nobiliară ce a inclus un palat[35]. Lipsa unor surse documentare concludente referitoare la construcția sau etapele de transformare ale cetății, dar și lipsa săpăturilor arheologice lasă această discuție încă deschisă. Cu toate acestea, prin complexitatea sa, cetatea Slimnic se înscrie între cele mai interesante ansambluri defensive medievale ale Transilvaniei.

Cetatea este situată pe o colină aflată în zona de sud-est a satului cu același nume. Are o formă neregulată, alungită pe direcția nord-sud și conține mai multe clădiri, rezultate ale unor etape diferite de construcție. Drumul până la cetate urmărește panta naturală a terenului, ocolește ansamblul pe laturile de vest și de nord pentru a se încheia în zona de nord-est, în dreptul ruinelor unuia dintre turnurile de poartă ce și-a păstrat această funcțiune și în fazele mai târzii ale cetății. Imediat la sud de turn, adiacent acestuia, se află ruinele unei clădiri masive, de formă trapezoidală în plan, ale cărei ziduri păstrate sugerează o alcătuire de tip bazilical; este și motivul pentru care această clădire cu rol incert fost numită în literatura de specialitate „bazilica”. Amplasată în zona mediană a cetății, orientată vest-est și desfășurată pe întreaga lățime a ansamblului, bazilica împarte suprafața acestuia în două incinte: una de formă dreptunghiulară, la nord, și una de formă aproximativ triunghiulară, la sud (Planșa 5).

În plus față de turnul de poartă amintit, în incinta rectangulară din zona de nord se află alte două turnuri de dimensiuni diferite. Zona mediană a laturii nordice este ocupată de un turn masiv, de plan pătrat, cu două niveluri deasupra parterului, care, în releveu, a fost numit „turnul mare” (Planșele 9-10) – denumire folosită și mai departe. Având latura exterioară de circa 10 m și înălțimea de aproximativ 16 m, turnul a fost construit pe ziduri masive, a căror grosime măsoară în zona parterului între 3 și 4 m, îngustându-se progresiv până la ultimul nivel. În ciuda masivității sale, turnul nu pare să fi avut un rol defensiv, cel puțin nu în toate etapele de funcționare. Fiecare nivel se deschide către exterior prin ferestre largi de factură gotică. La nivelul superior există patru astfel de ferestre, câte una pe fiecare latură. Această dispunere corespunde funcției de clopotniță pe care turnul a avut-o, cu certitudine, în ultima sa etapă de utilizare. Ferestrele gotice ar fi putut să rezulte, însă, prin lărgirea unor goluri anterioare. În faza în care s-a conservat până astăzi, nivelurile sunt separate prin planșee de lemn, însă, într-o etapă anterioară, parterul era acoperit cu o boltă în cruce, pe nervuri structurale, ale cărei urme sunt încă vizibile.

În partea de est a turnului, atașate acestuia, se află ruinele unei construcții poligonale ale cărei ziduri se conservă în înălțime pe mai mult de două niveluri (Planșele 9-10). Această construcție a fost asociată capelei dedicate Tuturor Sfinților, atestată documentar la 1342[36]. La nivelul inferior se păstrează urmele unei bolți cu penetrații, iar la partea superioară a zidurilor, către exteriorul cetății, se află un șir de guri de tragere. Astăzi, accesul în clădire se realizează direct din incintă, printr-o deschidere de pe peretele sudic. Pe zidul estic al turnului mare, către capelă, se pot citi, însă, cu ușurință urmele unei ample deschideri desfășurate pe întreaga înălțime a parterului și încheiate la

[30] Velescu 1964: 21.
[31] Lucrări mai recente pun sub semnul întrebării atribuirea construcției unor astfel de ansambluri comunităților sătești și, implicit, categoria „cetăților țărănești” (vezi capitolul *Critica „cetăților țărănești”*, Rusu 2005: 254-258; Rusu 2008: 255-259).
[32] Velescu 1964: 44-45; Drăguț 1979: 114; Fabritius-Dancu 1980: 10; Curinschi-Vorona 1981: 114; Géza1996: 131 *apud* Neacșu 2001: 67.
[33] Horwath 1940: 97-101 *apud* Neacșu 2001: 66.
[34] Gheorghiu 1985: 92.
[35] Neacșu 2001: 93-95.
[36] Neacșu 2001: 91; Rusu 2005: 204, 215.

partea superioară în arc frânt. Într-o etapă mai târzie, aceasta a fost zidită, însă se poate închipui și o fază în care parterul turnului și nivelul inferior al corpului poligonal au funcționat împreună, legate prin intermediul acestei deschideri ce ar fi avut, în acest caz, rolul unui arc triumfal[37] (Planșa 8, secțiunea longitudinală orientată către est). Obturarea golului în arc frânt s-a făcut prin construirea la fiecare dintre cele două fețe ale zidului de est al turnului a câte unui perete subțire. A rezultat astfel o nouă încăpere, cuprinsă în grosimea generoasă a zidului, ce apare astăzi ca o anexă a capelei cu care comunică printr-un gol încheiat în arc în mâner de coș (Planșele 9-10). Este de menționat faptul că bolta de peste nivelul inferior al spațiului poligonal a fost construită odată cu zidul ce închide către est golul în arc frânt menționat mai sus. Astfel, se poate presupune că, dacă parterul turnului a avut la un moment dat rolul de navă asociată absidei exterioare, acoperirea inițială a spațiului poligonal era realizată la o cotă mai înaltă.

În partea de nord-vest a incintei nordice, un al doilea turn și două segmente de zid legate de acesta delimitează, împreună cu turnul mare, o zonă dreptunghiulară ce iese în afara conturului rectangular general al incintei nordice (Planșa 6, planul de situație). Alcătuirea celor două ziduri trădează apartenența lor la o fază de construcție diferită de cea a celorlalte segmente ale zidului de incintă. Colțul de nord-vest este ocupat de un turn de plan aproximativ rectangular, de dimensiuni mai mici decât cele ale turnului de pe latura de nord, atât în plan (lungimea laturilor este cuprinsă între 5 și 5,5 m), cât și în elevație (circa 10 m). Accesul se face prin două intrări separate, amplasate pe partea de est, la cote diferite ce corespund celor două niveluri mediane ale turnului (Planșele 9-10).

Zidurile care închid către vest și est incinta rectangulară au atât grosimi, cât și elemente de apărare diferite. Dacă zidul de est are foarte puține goluri, de dimensiuni variate și poziționate la înălțimi diferite, zidul de vest, care păstrează încă o mare parte a elevației sale, are un șir guri de aruncare ce se desfășoară pe întreaga sa lungime, încheindu-se în dreptul bazilicii. Adosată zidului vestic se află casa îngrijitorului, construită într-una dintre ultimele etape de funcționare ale cetății.

Bazilica, strania clădire centrală ce domină ansamblul prin poziția și dimensiunile sale, poartă urmele mai multor etape de transformare. Cercetările realizate până în prezent nu au reușit să stabilească cu certitudine diferitele funcțiuni pe care masiva structură le-a avut de-a lungul timpului. Clădirea are, în linii mari, alcătuirea unei bazilici trinavate, orientate vest-est, din care se mai păstrează doar zidurile de vest, sud și est și o parte a structurii interioare (Planșele 8, 11-12). Zidurile de est și de vest sunt parte a curtinei și formează segmentele cele mai înalte ale acesteia (Planșa 7). Către interior, paralel cu zidul vestic, se află un al doilea zid, ce delimitează o primă travee, un spațiu care, având în vedere alcătuirea generală a clădirii, ar fi putut avea rolul de nartex[38]. Din structura interioară se mai păstrează, de asemenea, șirul de arce etajate ce delimitau nava centrală de colaterala sudică. Pasul pilelor de zidărie ce susțin cele două etaje de arce coincide cu cel al contraforturilor de pe partea exterioară a zidului de sud, conturându-se astfel șase travee ale căror deschideri se măresc gradual către est. Bazilica nu a avut o formă dreptunghiulară în plan, ci una trapezoidală, rezultat al adaptării la terenul accidentat[39] sau, poate, la condiționările impuse de existența unor structuri anterioare. Primii cinci stâlpi – de la vest către est – sunt legați de arce etajate ce corespund unei structuri bazilicale cu tribune deasupra colateralelor. Pentru ultimele două travee – către est – s-a renunțat la formula arcelor etajate, stâlpii fiind legați doar la partea superioară. Virgil Vătășianu a interpretat această alcătuire ca fiind asemănătoare cu cea a unui neobișnuit „transept cu două nave”[40]. În partea de est a bazilicii, la capătul axului longitudinal, peretele exterior formează un decroș, rezultând astfel un spațiu dreptunghiular situat în prelungirea navei centrale, ce corespunde unui eventual cor (Planșa 11, secțiunea longitudinală orientată către sud). La partea inferioară se află o încăpere de formă dreptunghiulară, dezaxată față de axul longitudinal al navei centrale și acoperită cu o boltă semicilindrică. În legătură cu această încăpere au fost formulate diverse ipoteze. Ea ar fi putut reprezenta o veche poartă sau absida unei biserici romanice care ar fi existat pe același amplasament, într-o fază anterioară. Nu a fost exclusă nici ipoteza în care, admițând funcțiunea religioasă a bazilicii, încăperea să fi reprezentat cripta acesteia. În acest din urmă caz, corul ar corespunde spațiului aflat la nivelul superior al zonei de est[41].

Toate caracteristicile menționate până acum conduc către ipoteza conform căreia bazilica ar fi fost construită ca edificiu de cult. Există însă dovezi care indică faptul că aceasta nu a fost niciodată încheiată conform concepției inițiale, iar transformările ulterioare ar putea fi asociate unor schimbări de funcțiune. În mod cert, bolțile de peste nava principală și cele de peste colaterala sudică nu au fost niciodată construite. În paturile pregătite pentru ridicarea lor – ce se pot observa în partea superioară a stâlpilor, în zidurile colateralei sudice și în cele ale nartexului – nu există urme de mortar sau resturi

[37] Neacșu 2001: 79.
[38] Vătășianu 1959: 279.
[39] Fabritius-Dancu 1980: 10.
[40] Vătășianu 1959: 279.
[41] *Ibid.*; Neacșu 2001: 82.

de zidărie[42]. Zidul de sud prezintă și el urme ale mai multor etape de intervenție ce au avut ca rezultat obturarea sau modificarea unor goluri și deschiderea altora noi[43] (Planșa 11). Deși secționează zona mediană a unui ansamblu cu un cert caracter defensiv, zidul de sud al bazilicii nu are nici un fel de elemente de apărare. Astfel, odată cucerită incinta sudică, cea nordică devenea foarte vulnerabilă. Prin analogie, se poate presupune că zidul nordic, azi dispărut, era și el lipsit de astfel de elemente. Pe fațadele de est și de vest se află patru, respectiv trei ferestre gotice de mari dimensiuni, care, în mod evident, nu sunt compatibile cu funcția defensivă a zidului de incintă (Planșa 12). La partea superioară, cele două fațade păstrează, însă, urmele a cel puțin două etape succesive de intervenție ce indică o adaptarea clădirii la funcția de apărare. Într-o primă etapă, fațadele au fost înălțate prin construirea unor segmente de zid crenelate și prevăzute cu guri de aruncare. Ulterior, printr-o nouă înălțare a zidurilor, crenelurile au fost transformate în guri de tragere.

Bazilica ale cărei ruine se păstrează astăzi nu a fost, se pare, prima construcție de pe amplasament, ea fiind ridicată, cel puțin parțial, pe fundațiile unei clădiri anterioare. Această ipoteză este susținută de faptul că baza zidurilor și a stâlpilor este realizată din blocuri de piatră de dimensiuni relativ mari, în timp ce restul elevațiilor sunt din cărămidă. Același tip de blocuri de piatră se pot observa și la baza zidurilor incintei de nord, pe aproape toată lungimea acestora. Înălțimea la care ajung asizele de piatră este variabilă, maximul fiind atins în zona turnului mare de pe latura de nord[44] (Planșa 8, secțiunea transversală). S-a presupus, deci, că structura gotică a înlocuit o construcție romanică anterioară[45]. Fazei presupus romanice i-ar putea fi atribuit și zidul interior din partea de vest a bazilicii, acesta fiind construit din piatră pe întreaga înălțime păstrată[46] (Planșa 8, secțiunea longitudinală orientată către vest).

Incinta sudică are o formă neregulată, aproximativ triunghiulară în plan (Planșa 6). Și aici se pot observa urme ale mai multor etape de intervenție, dar care sunt însă dificil de așezat într-o ordine cronologică clară. În partea de sud, zidurile se întâlnesc în dreptul unui turn de poartă, azi ruinat, ale cărui ziduri se conservă pe înălțimea a patru niveluri (Planșa 8). La sud de acesta se află o altă incintă, circulară, ale cărei ziduri nu sunt țesute de cele ale turnului, fapt ce susține încadrarea ei într-o etapă diferită, mai târzie. Acestei incinte i se atribuie un dublu rol: de barbacană și de protecție a fântânii aflate în interiorul ei (Planșa 6).

Având în vedere numeroasele necunoscute legate de evoluția ansamblului, o cronologie riguroasă, detaliată este încă greu de propus. Diverși cercetători au încercat să contureze principalele etape de construcție ale ansamblului, însă demersul lor a fost, în mod evident, guvernat de presupuneri. Astfel, așa cum era de așteptat, au rezultat numeroase diferențe între ipotezele avansate. Unei *prime etape*, aparținând primei jumătăți a secolului al XIV-lea, i-a fost atribuită capela din partea de nord a incintei, alcătuită, conform Julianei Fabritius-Dancu și Monicăi Neacșu, din parterul actualului turn-clopotniță și încăperea poligonală adosată acestuia pe latura de est. Despre capelă se presupune că ar fi cea dedicată „Tuturor Sfinților", menționată într-un document din 8 noiembrie 1342. Turnul-clopotniță ar fi fost, deci, construit mai târziu, peste zidurile încăperii rectangulare a capelei[47]. Juliana Fabritius-Dancu atribuie acestei prime etape și fundațiile turnului de nord-vest („turnul mic") și cele ale zidurilor care, împreună cu turnul mare, conturează o mică incintă ce iese în afara conturului rectangular al incintei de nord. Adrian Andrei Rusu introduce, însă, o altă ipoteză legată de această primă etapă. Turnul-clopotniță ar fi fost inițial un turn-donjon, aparținând, probabil, unui greav sas, iar încăperea poligonală ar fi fost adosată acestuia ulterior, în prima jumătate a secolului al XIV-lea[48].

Cea de-*a doua etapă* majoră a evoluției ansamblului este asociată cu construcția bazilicii gotice despre care putem presupune că, la început, nu a fost prevăzută cu elemente de apărare. Această etapă a fost atribuită perioadei cuprinse între ultima parte a secolului al XIV-lea și mijlocul secolului al XV-lea[49]. În ce privește structura de piatră anterioară acesteia, nu au fost emise ipoteze de datare convingătoare. Juliana Fabritius-Dancu face trimitere la un document din 1282 care atestă existența unui pleban, prin care dovedește faptul că la Slimnic exista deja o biserică[50]. Adrian Andrei Rusu asociază însă această mențiune documentară cu biserica parohială din sat și nu cu cea din cetate[51]. În lipsa unor săpături arheologice nu există date suficiente care să permită avansarea vreunei ipoteze pertinente în legătură cu această structură sau cu forma și întinderea ansamblul din care făcea parte.

---

[42] Vătășianu 1959: 279; Fabritius-Dancu 1980: 10; Neacșu 2001: 82.
[43] O cronologie posibilă a acestor modificări a fost realizată de Monica Neacșu în articolul „Slimnic Castle and its Position in the Development of Military Architecture in Medieval Transylvania" (Neacșu 2001: 81).
[44] Neacșu 2001: 73.
[45] Fabritius-Dancu 1980: 10.
[46] *Ibid.*; Vătășianu 1959: 279.
[47] Neacșu 2001: 84, 91; Fabritius-Dancu 1980: 10.
[48] Rusu 2005: 215, 273, 533.
[49] Fabritius-Dancu 1980: 10; Neacșu 2001: 84, 85; Rusu 2005: 533.
[50] Fabritius-Dancu 1980: 10.
[51] Rusu 2005: 205.

Este de reținut, însă, că baza zidurilor incintei de nord, pe aproape tot traseul acestora, este realizată din același tip de blocuri de piatră ca și baza stâlpilor și a zidurilor bazilicii (v. mai sus).

În *a treia etapă* ansamblul a fost fortificat prin construirea zidurilor celor două incinte adiacente bazilicii. Această fază a fost pusă în legătură cu presiunea atacurilor otomane din deceniile al patrulea și al cincilea ale secolului al XV-lea asupra zonei de sud a Transilvaniei[52]. Odată cu ridicarea zidurilor celor două incinte au fost supraînălțate fațadele de est și de vest ale bazilicii, adăugându-li-se o serie de elemente de apărare[53]. Se presupune că nevoia de a concentra eforturile asupra lucrărilor de fortificare a ansamblului a reprezentat motivul pentru care a fost abandonată construirea bolților bazilicii[54].

Barbacana sau curtea fântânii a fost construită în secolul al XVI-lea, în cea de-*a patra etapă* de evoluție a cetății. Monica Neacșu atribuie acestei etape și construirea turnului de nord-vest și a zidurilor adiacente lui, considerând aria descrisă de acestea ca fiind o extindere târzie a incintei nordice[55] și nu o incintă ce ar fi aparținut etapei de secol XIV[56]. „Casa paznicului", adosată laturii vestice a părții de nord a cetății, a fost construită în secolul al XVIII-lea, în ultima fază, după ce ansamblul și-a pierdut rolul de apărare.

Hermann Fabini și Juliana Fabritius-Dancu menționează și o altă incintă, ale cărei urme nu mai sunt vizibile[57]. Traseul zidurilor acesteia ar fi pornit de la „curtea fântânii spre vest și est, [cuprinzând] casa parohială și biserica-sală gotică, clădită pe la 1400, la poalele colinei"[58]. Zidurile ar fi fost distruse în anul 1706 odată cu retragerea kuruților ce au ocupat cetatea Slimnic vreme de mai bine de un an.

O serie de documente din secolele al XVI-lea - al XVIII-lea atestă atât evenimente ce au dus la distrugerea unor părți ale cetății, cât și lucrări de reparații. Ultimele mențiuni referitoare la astfel de lucrări datează din anul 1800, când s-a reclădit o porțiune de zid din vecinătatea turnului mare. O jumătate de secol mai târziu, în 1855, este consemnată demolarea unor porțiuni din zona de nord a bazilicii cu scopul utilizării cărămizii pentru construcția unui zid în jurul cimitirului satului. În 1870 s-a prăbușit turnul de nord-vest, iar doi ani mai târziu a căzut și o parte a zidului barbacanei. Zidurile de nord ale bazilicii care nu au fost demolate în 1855 au fost distruse de cutremurul din 1916.

Singurele lucrări de restaurare au fost realizate în ultima parte a anilor 1950, coordonate de Direcția Monumentelor Istorice. În 1957 au fost efectuate reparații la turnul-clopotniță, susținute financiar de donații din partea comunei. Apoi, în 1959, au fost reconstruite segmentele de zid prăbușite ale barbacanei și ale turnul de nord-vest[59].

Ansamblul de la Slimnic a funcționat, în diferitele sale forme, vreme de cel puțin cinci secole, trecând prin numeroase transformări, adăugiri și schimbări ale funcțiunii. Începuturile sale au fost plasate la mijlocul secolului al XIV-lea, însă e foarte posibil ca primele construcții să aparțină unei perioade anterioare. Cu toate acestea, nu există surse documentare referitoare la fazele timpurii ale ansamblului. Prima referire directă la cetatea datează abia din 1529[60], la circa un secol după etapa de fortificare, când se presupune că s-ar fi produs și o schimbare a stărilor de stăpânire[61]. Astfel, dacă începând cu secolul al XV-lea, se poate afirma că ansamblul a funcționat, cel mai probabil, ca o cetate de refugiu[62], pentru perioada anterioară funcțiunile sunt cât se poate de incerte. Teodor Octavian Gheorghiu, bazându-se pe forma și modul de organizare a incintei de nord, susține ipoteza ca ansamblul să fi fost o mănăstire, eventual neterminată[63]. Deși caracteristicile ruinelor bazilicii sunt, în mod evident, foarte asemănătoare cu cele ale unei biserici gotice, Monica Neacșu sugerează că ele ar fi putut aparține, într-o primă fază, mai degrabă unui palat. Cercetătoarea argumentează această ipoteză făcând referire la forma aproape rectangulară a ferestrelor de la nivelul colateralei sudice, atipice pentru o clădire de cult. Conform aceleiași autoare, bazilica ar fi putut avea o funcție religioasă abia după etapa de fortificare din secolul al XV-lea. În ciuda numeroaselor necunoscute, a fost propusă inclusiv interpretarea că, de-a lungul celor cinci secole de funcționare, cetatea Slimnic ar fi putut urma o evoluție comună multora dintre ansamblurile defensive ale Transilvaniei: cetate regală, cetate nobiliară și, mai apoi, biserică fortificată[64]. În concluzie, rămân nerezolvate nu doar problema etapelor de construcție, dar și chestiunea funcțiunilor ansamblului și ale componentelor sale.

---

[52] Fabritius-Dancu 1980: 10; Neacșu 2001: 84, 85, 91.
[53] Neacșu 2001: 94.
[54] Fabritius-Dancu 1980: 10.
[55] Neacșu 2001: 84, 85, 94.
[56] Fabritius-Dancu 1980: 10.
[57] *Ibid.*; Fabini 2012: 121.
[58] Fabritius-Dancu 1980: 10.
[59] Neacșu 2011: 92; Fabritius-Dancu 1980: 10; Fabini 2012: 121.
[60] Vătășianu 1959: 280.
[61] Neacșu 2001: 95; Rusu 2005: 534.
[62] Gheorghiu 1985: 92; Neacșu 2011: 93, 95.
[63] Gheorghiu 1985: 92.
[64] Neacșu 2001: 95.

*
* *

Releveu publicat în acest catalog a fost realizat în anul 1973 de o echipă alcătuită din zece studenți: Grad Tamara Gabriela, Șragher Adina Sorana, Petrovanu Florina Nicoleta, Șerban Valentina, Berindei Marius, Olaru Silviu Gabriel, Vrejoiu Vlad, Brînzeanu Laurențiu Corneliu, Alessiu Mihaela și Runcan Mariana. Acesta este singurul releveu al Cetății Slimnic aflat în arhiva DITACP. Mapa conține14 planșe, fiind, conform informațiilor consemnate în inventare, unul dintre releveele care se păstrează integral. Planșele cuprind următoarele piese: o perspectivă axonometrică a ansamblului (Planșa 5); plan de situație (Planșa 6); trei planuri ale ansamblului realizate la cote diferite; elevațiile de nord, sud, est și vest ale cetății (Planșele 6-7); două secțiuni longitudinale și una transversală prin ansamblu (Planșa 8); planuri, secțiuni și detalii ale celor două turnuri de pe latura nordică (Planșa 9); două secțiuni ce descriu relația dintre turnul mare, turnul mic și capela din zona de nord a cetății (Planșa 10); fațada de sud și două secțiuni longitudinale ale bazilicii (Planșa 11); și, în fine, fațadele de est și de vest ale bazilicii (Planșa 12).

Releveul are marea calitate de a fi foarte detaliat. Numărul mare de piese desenate a ajutat la descrierea grafică a tuturor componentelor ansamblului. Mai mult, modul de reprezentare indică o foarte bună înțelegere a cetății și a particularităților acesteia, fiind identificate și detaliate tocmai acele părți care au generat cele mai multe dificultăți privind datarea sau stabilirea funcțiunii. Astfel, în plus față de planurile, secțiunile și elevațiile ansamblului, realizate la scările 1:200 și 1:100, s-a ales detalierea laturii de nord a cetății și a bazilicii, la scările 1:50 și 1:20. În cazul fiecărei piese desenate s-a urmărit reprezentarea cât mai riguroasă atât a volumetriei componentelor cetății și a relațiilor dintre acestea, cât și a detaliilor de parament observate. Au fost reprezentate diferitele materiale de construcție utilizate, zonele unde se conservă tencuială, conturul golurilor zidite, diversele tipuri de degradări ale zidurilor etc. Astfel, releveul se dovedește a fi un instrument extrem de valoros pentru cercetarea ansamblului, cu atât mai mult cu cât îl înregistrează în starea de conservare de acum peste 40 de ani.

Diana Mihnea

PLANȘELE 13-21
CETATEA RUPEA

Cetatea Rupea este clasată în Lista Monumentelor Istorice din anul 2015 (BV-II-a-A-11769), în ansamblul acesteia fiind cuprinse următoarele componente, nominalizate individual: (1) Incinta superioară cu capelă[65] și încăperi pentru provizii (păstrate parţial), (2) Incinta mediană cu turnuri şi încăperi pentru provizii şi (3) Incinta inferioară cu turnuri, turn de poartă, fântână și anexe. Cetatea apare nominalizată şi cu denumirea de „Cetatea Cohalmului" (de la numele dealului pe care se găseşte), datarea propusă pentru construcţiile care compun ansamblul fiind cuprinsă în intervalul dintre secolele al XIV-lea şi al XVII-lea[66].

*
* *

Prima mențiune documentară a cetăţii cu vechiul nume Kuholm datează din prima jumătate a secolului al XIV-lea, din 1324, când membrii comunităţii săseşti conduse de greavul Henning se retrăgeau între zidurile fortificaţiei în timpul conflictului cu armatele regale maghiare ale lui Carol Robert de Anjou, conduse de voievodul transilvănean Toma Széchenyi[67]. În timpul confruntării finalizate cu victoria armatelor regale, greavul Henning era capturat și executat, pentru ca saşii să nu se răscoale din nou, Toma fiind destituit din funcţia de comite de Sibiu[68].

După ipotezele avansate de unii istorici, amplasamentul cetăţii fusese utilizat pentru construcţii destinate apărării încă dinaintea colonizării săseşti[69], aşadar dinaintea secolului al XII-lea. Chiar dacă nu s-au păstrat dovezi despre construcţii anterioare de apărare pe acest amplasament, urmele materiale din perioada medievală nefiind mai vechi de secolul al XIV-lea, săpăturile

[65] În Lista Monumentelor Istorice capela este consemnată eronat în incinta superioară, ruinele acesteia fiind identificate în incinta medie.
[66] Conform datelor din Lista Monumentelor Istorice – 2015, Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 113 bis / 15.02.2016.
[67] Fabini 2009: 213.
[68] Moga 1945: 86.
[69] Velescu 1964: 36; Curinschi Vorona 1981: 79.

arheologice desfăşurate aici în 2005 atestă utilizarea locului încă din epoca bronzului, mare parte din ceramica excavată fiind atribuită culturii Coţofeni[70].

Numele românesc *Rupea* sau cel german *Reps* provin din latinescul *Rupe* (stâncă). După termenul folosit în maghiară, *kőhalom* (movilă, grămadă de piatră), fortificaţia a fost numită de populaţia românească şi Cetatea Cohalmului sau Holuma.

Rupea fost reşedinţa scaunului omonim (*Stuhl Reps* [germ.]), *Kőhalom szék* [mag.]), atestat documentar în 1337[71] (aşadar, câţiva ani mai târziu decât cetatea), acestuia fiindu-i subordonate 17 sate din vecinătate. Scaunul Rupea se desprinsese recent de comitatul Sibiului, după reorganizarea administrativă din anii 1325-1329. Aşezarea de la poalele dealului era menţionată în documente cu rangul de târg (*oppidum*) în 1433. Dată fiind însemnătatea strategică a cetăţii, precum şi subordonarea acesteia regelui[72], de la începutul secolului al XV-lea începea să fie administrată de castelani (secondaţi de vicecastelani) de etnii diverse, numiţi direct de suveran din rândul credincioşilor romano-catolici ai nobilimii mici şi mijlocii. Întreţinerea cetăţii rămânea însă, în mare măsură, în mâna comunităţii din Rupea, în caz de pericol populaţia având dreptul să se refugieze aici.

Cetatea a adăpostit comunitatea în repetate rânduri, atât în timpul năvălirilor otomane (spre exemplu, în timpul invaziilor dintre 1432-1437 sau ale celor din secolul al XVII-lea, fiind menţionată drept un punct defensiv important în consemnările lui Evliya Çelebi[73]), cât şi în timpul molimelor (epidemia de ciumă din 1716). Fortificaţia a continuat să fie utilizată şi în timpul dominaţiei habsburgice, fiind abandonată definitiv în 1790.

Cetatea de la Rupea a fost încadrată de unii istorici în categoria fortificaţiilor regale de graniţă, dat fiind amplasamentul în apropierea hotarului de sud-est al regatului, pe unul dintre culoarele de circulaţie importante pentru zonă. Pe la Rupea – aşezare căreia îi era asociat şi un punct vamal – trecea drumul care făcea legătura cu Braşovul şi mai departe cu Valahia, tot pe aici făcându-se legătura spre nord-vest cu Sighişoara.

Fortificaţiile, aşa cum ni se păstrează astăzi, reprezintă rezultatul unui şir de etape de edificare – modernizare, extindere, adaptare – înşiruite pe perioada mai multor secole, începând din prima jumătate a veacului al XIV-lea. Cetatea a fost ridicată pe un relief accidentat, o parte din stânci devenind parte a zidurilor de apărare (Planşele 14, 15). Cazul de la Rupea nu este unul singular, la Bran, Ciceu, Colţeşti etc., constructorii folosind similar condiţiile de relief. Păstrarea stâncilor şi în interiorul zidurilor a fost pusă pe seama utilizării lor drept rezervă de muniţie pentru aruncare[74].

În timpul cercetărilor arheologice desfăşurate la Rupea în 2005 s-a constat faptul că în bună măsură construcţiile din prima incintă („cetatea de sus") şi parţial din incinta medie au fost ridicate direct pe stânca de bazalt, talpa fundaţiilor urmând denivelările acesteia. Din rezultatele aceleiaşi cercetări a rezultat faptul că, deşi materialul de construcţie folosit a fost de calitate foarte bună, liantul la rândul său fiind rezistent, totuşi execuţia a fost una neglijentă, motiv pentru care degradările au avansat rapid[75].

Nucleul şi cea mai veche componentă a ansamblului în jurul căruia gravitează complexul de curtine şi turnuri, este incinta de formă neregulată din vârful stâncii de bazalt (Planşa 13). De-a lungul timpului, aici şi-au avut locul de retragere în siguranţă conducătorii scaunului săsesc de Rupea, membrii clerului local şi, mai târziu, din secolul al XVIII-lea, comandanţii militari ai cetăţii. Accesul în incintă se făcea pe latura estică, trecerea fiind protejată printr-un turn ridicat deasupra unui culoar în pantă, aflat la o cotă mai joasă decât nivelul din interiorul zidurilor, încadrat prin dublarea zidului perimetral (Planşa 20). În interiorul incintei, printre edificiile ale căror ruine se mai păstrează, se numără şi aşa-numita „cameră scăunală" (Planşa 21).

După primele incursiuni ale otomanilor în Transilvania, „cetatea de sus" era extinsă cu o a doua centură fortificată, ridicată la o cotă inferioară faţă de prima incintă, părţi din aceasta fiind incluse în incinta medie, aşa cum a ajuns în forma finală (Planşa 13). Asupra acestei zone a cetăţii s-a intervenit ulterior, perimetrul definitiv fiind dat de lucrările desfăşurate în 1643. A doua incintă este cea mai amplă ca suprafaţă, accesul fiind asigurat pe latura de nord printr-o poartă flancată iniţial de două turnuri (Planşa 19). Aceasta din urmă devenea ulterior legătura cu cea de-a treia incintă, dezvoltată spre nord, la cota cea mai joasă. Între construcţiile celei de-a doua incinte se numără şi aşa-numitul turn al „scribilor" (sau „scriitorilor"), locul în care era păstrată arhiva

[70] *Cronica* 2005.
[71] Rusu 2015: 292.
[72] În unele materiale de istorie, cetatea de la Rupea apare menţionată eronat „cetate ţărănească" (Velescu 1964) sau „cetate de refugiu", destinată apărării obştii rurale. Gheorghe Curinschi Vorona argumentează această încadrare prin faptul că suprafaţa incintei este foarte mare şi prin lipsa din inventarul construcţiilor din interior a unor construcţii de tip donjon (Curinschi Vorona 1981: 79). Fără să detalieze discuţia, Grigore Ionescu încadrează direct fortificaţia de la Rupea, alături de cea de la Râşnov, în rândul cetăţilor ţărăneşti restructurate considerabil în prima jumătate a secolului al XV-lea, după prima invazie otomană în Transilvania (Ionescu 1982: 200).
[73] *Călători străini* 1976: 598.
[74] Rusu 2015: 113-114.
[75] *Cronica* 2005

scaunului săsesc Rupea[76]. Incinta se deschidea şi direct spre exterior, pe latura de est fiind amplasată o poartă protejată de „turnul cercetaşilor". În incintă au fost identificate o serie de spaţii care amintesc prin denumirile lor de vechile utilizări: camera judelui regal şi camera judelui scăunal. Tot aici, într-unul dintre corpurile alipite zidului era amplasată şi capela cetăţii.

În secolul al XVII-lea, în perioada în care jude regal era David Weyrauch, a fost ridicată şi incinta din partea inferioară a colinei, zidurile – prevăzute cu crenelaţii la coronament – ajungând la înălţimi de 5 m. Ca şi în cazul celorlalte două incinte, şi aici accesul se făcea printr-o poartă amplasată spre nord, apărată de un turn şi, din câte se pare, de un pod ridicător. Turnurile care punctează desfăşurarea zidurilor au fost utilizate pentru destinaţii diverse. Bunăoară, între acestea se numără „turnul slăninii" (Planşa 18) sau „turnul servitorilor" (Planşa 17). Tot aici, în 1623 se găsea o fântână cu o adâncime impresionantă, de cca 41 de metri, de altfel singura instalaţie de asigurare a apei atestată în cetatea de la Rupea.

O ultimă etapă de edificare în care au avut loc intervenţii şi transformări ale elementelor componente ale ansamblului s-a desfăşurat la începutul secolului al XVIII-lea, în 1718, cu doar un an înaintea epidemiei de ciumă care a făcut la Rupea mai bine de 800 de victime. Probabil în timpul lucrărilor de la începutul secolului al XVIII-lea apăreau în incinta inferioară şi acele construcţii ale căror denumiri indică funcţia de apărare însă activă: „magazia cu pulbere" şi „magazia militară". Este de presupus că în aceeaşi etapă zidului perimetral îi era adăugat un drum de strajă din lemn, destinat apărătorilor cu arme de foc uşoare[77]. După oprirea definitivă a incursiunilor otomane în Transilvania, cetatea a continuat să fie întreţinută, o furtună puternică din 1790 distrugând în bună măsură încăperile şi diversele lucrări de întreţinere anterioare. Acestea sunt momentul şi pretextul pentru începuturile unei îndelungate perioade de declin, care au dus treptat la ruinarea ansamblului.

*
* *

Conform inventarelor DITACP, arhiva cuprinde un releveu al Cetăţii Rupea, compus din 43 de planşe tehnice, realizate în tuş şi 8 planşe executate în acuarelă şi creion cerat, cu reprezentări perspective ale unora dintre componentele păstrate ale ansamblului (construcţii din prima incintă şi turnuri). Cu excepţia desfăşurărilor (elevaţiilor) exterioare şi interioare, realizate la scările 1:100 şi 1:200, desenele care reprezintă turnurile sau ruinele construcţiilor păstrate în incinta fortificată sunt reprezentate la scara 1:50, gradul de detaliere fiind apreciabil. Perspectivele, cu o calitate grafică foarte scăzută, nu au valoare documentară[78].

Releveul cetăţii Rupea a fost realizat în iunie 1960, din echipă făcând parte 14 studenţi: Constantin Blebea, Polixenia Caliani, Maria Coţea, Emilia Crăciun, Gabriela Dancovici, Nicolae Dancu, Mariana Enescu, Constantin Geliman, Tiberiu Kölönte, Adriana Marinescu, Ion Manta, Milița Popescu, Marta Silvan și Radu Stroe.

Releveul realizat în 1960 documentează detaliat, într-o reprezentare grafică expresivă, o situaţie a ruinelor cetăţii de la Rupea care, fără îndoială, în lipsa unor intervenţii de conservare, s-a schimbat în anii care au urmat. Consemnând în amănunt textura şi starea paramentului, releveul cuprinde planurile, secţiunile şi elevaţiile tuturor caselor şi turnurilor cetăţii. La o scară mai mare şi la un nivel de detaliere mai scăzut, în releveu sunt cuprinse piesele desenate de ansamblu – desfăşurările interioare şi exterioare ale zidurilor de incintă, precum şi elevaţiile dinspre cele patru puncte cardinale ale complexului. Câteva dintre aceste piese generale (elevaţiile de nord, sud şi vest) au fost publicate la o scară foarte mică, în 1981, de profesorul Gheorghe Curinschi Vorona în sinteza dedicată istoriei arhitecturii în România[79], comentariul general care însoţeşte imaginile făcând trimitere la o încadrare generală în categoria cetăţilor de refugiu utilizate în perioada medievală de comunităţile rurale. În ciuda menţionării exemplului de la Rupea în numeroase publicaţii dedicate subiectului arhitecturii medievale de apărare din Transilvania, planşele releveului nu au fost utilizate, în genere fiind folosită o schiţă sumară a planului de ansamblu.

Valoarea documentară a releveului este amplificată în contextul alterării grosolane a substanţei şi concepţiei originare a componentelor fortificaţiei, ca urmare a intervenţiilor recente de restaurare şi reconstituire a ruinelor cetăţii Rupea (2011-2013). Reaşezând obiectivul pe harta destinaţiilor turistice din zona de sud-est a Transilvaniei, fără să fie luată în considerare posibilitatea conservării şi punerii în valoare a ruinei, lucrările desfăşurate la Rupea au transformat ansamblul într-o scenografie aridă lipsită de fundament istoric, într-un decor idilic cu drumuri asfaltate şerpuite şi turnuri cu învelitori ascuţite, în afara logicii arhitecturale, de un roşu crud, dezarmant.

Horia Moldovan

[76] Velescu 1964: 37.
[77] *Ibid.*
[78] http://relevee.uauim.ro/m493/
[79] Curinschi Vorona 1981: 78- 79.

PLANȘELE 22-27
CETATEA HOTIN

Cetatea Hotin este situată la marginea de nord a orașului Hotin, raionul omonim, regiunea Cernăuți, Ucraina. Ansamblul fortificat de la Hotin a primit statutul de rezervație istorică și arhitecturală de importantă națională în anul 2000[80], fiind una dintre cele șapte rezervații cultural-istorice de pe teritoriul Ucrainei. Ea conține două subansambluri: A. citadela / castelul, secolele XIII-XIX – compusă din: (1) zidul de incintă, secolele XV-XIX, (2) turnul de poartă / de sud, cu pod de lemn, secolele XVII-XVIII, (3) turnul de sud-vest, secolele XV-XVIII, (4) turnul comandantului / de vest, secolele XV-XVI, (5) turnul de nord, secolele XIII-XVI, (6) turnul de est, secolele XV-XVI, (7) palatul comandanților, secolele XV-XVI, (7) paraclisul, secolele XV-XVI, (8) cazarma, secolele XV-XIX și (9) fântâna, secolele XV-XVIII – și B. cetatea bastionară, secolele XVIII-XIX, compusă din: (1) bastioanele și zidul de incintă, secolul al XVIII-lea, (2) poarta Podoliei, secolul al XVIII-lea, (3) poarta Benderului, secolul al XVIII-lea, (4) ruinele turnului și podul, realizate peste cursul de apă, secolul al XVIII-lea, (5) poarta Iașilor, secolul al XVIII-lea, (6) poarta Cameniței, secolul al XVIII-lea, (7) ruinele minaretului moscheii, secolul al XVIII-lea, (8) ruinele porții de nord, secolul al XIX-lea, (9) atelierele garnizoanei, secolul al XIX-lea și (10) biserica Alexander Nevsky (1835)[81].

*
* *

Ansamblul de la Hotin reprezintă o fortificație complexă care ilustrează principii de apărare dezvoltate de-a lungul unei perioade lungi de timp, de aproape jumătate de mileniu. Acestea s-au materializat prin construcții defensive distincte, care răspundeau unor nevoi de apărare diferite: turnul donjon (probabil nucleul inițial al fortificației, care, conform celor mai hazardate datări, ar fi putut fi edificat încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea); citadela impunătoare, concepută pentru apărarea cu mijloacele tradiționale (anterioare apariției armelor de foc), configurată probabil la începutul secolului al XV-lea (după unii autori, chiar la finalul veacului anterior) și permanent adaptată de-a lungul unei perioade de peste un secol; amenajări defensive exterioare nucleului principal fortificat (datând din a doua jumătate a secolului al XV-lea), care ocupau o suprafață vastă și care răspundeau în principal nevoilor impuse de lupta cu arme de foc; și, în fine, cetatea bastionară realizată la începutul secolului al XVIII-lea, ca ansamblu defensiv adaptat artileriei grele.

Spre deosebire de celelalte ansambluri fortificate moldovenești, citadela de la Hotin este dezvoltată pe un plan neregulat (Planșa 22), fiind singurul fort în cazul căruia conformarea terenului a dictat în mod semnificativ configurația curtinelor (a se vedea, comparativ, nucleele inițiale ale cetăților Neamț, Suceava, Gâdinți sau citadelele de la Cetatea Albă, Chilia, Tighina; formele neregulate, adaptate terenului erau în general adoptate în cazul incintelor bastionare sau al amenajărilor defensive exterioare, precum cele de la Chilia și de la Cetatea Albă[82]). Importanța fortificației rezidă și în calitatea rezolvării unora dintre elementele sale componente, nu neapărat defensive. Paraclisul cetății ilustrează unul dintre cele mai evoluate spații de cult dezvoltate în interiorul unui ansamblu defensiv, iar palatul comandantului este unul dintre cele mai bine păstrate construcții de acest fel de pe teritoriul moldovenesc. În cazul ambelor clădiri, plastica decorativă de factură gotică, abundentă, prezentă la nivelul ancadramentelor golurilor de uși și ferestre vorbește despre o certă preocupare pentru asigurarea unei imagini elaborate și expresive (portalul paraclisului este, probabil, una dintre cele mai impresionante astfel de rezolvări ale arhitecturii moldovenești medievale). Nu în ultimul rând, tratarea decorativă a curtinelor cetății (Planșele 23 și 25) – pusă pe seama unor influențe din sudul Mării Baltice – particularizează suplimentar ansamblul în peisajul arhitectural moldovenesc.

Hotinul s-a dezvoltat la un vad al Nistrului, într-o zonă care era tranzitată de negustori încă din secolului al XIII-lea[83], pe aici trecând una dintre ramurile drumului transcontinental care lega Germania și Polonia cu țărmul Mării Negre și Dunărea de Jos[84]. Începuturile localității și ale fortificației de piatră sunt încă dezbătute în literatura de specialitate. Firesc, existența aici a fortăreței a impulsionat dezvoltarea așezării. Aceasta din urmă a evoluat sub forma unei

[80] Acest statut i-a fost conferit prin Hotărârea Guvernului Ucrainei nr. 1359 / 12 octombrie 2000, ca urmare a propunerii Administrației Regiunii Cernăuți. Vezi acest act normativ la http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1539-2000-%D0%BF (22.10.2016). Ca urmare a Decretului nr. 1032 din 20.10.2011, administrarea acestei rezervații a trecut sub responsabilitatea Ministerului Culturii a Ucrainei (http://khotynska-fortecya.cv.ua/pro-zapovidnyk, 22.10.2016).
[81] Conform informațiilor publicate pe site-ul Ministerului Culturii al Ucrainei (http://khotynska-fortecya.cv.ua/pro-zapovidnyk, 22.10.2016).
[82] Acestora din urmă li se adaugă, evident, și cetățile bastionare otomane sau rusești de secol XVIII, dar care fac trimitere la o etapă mult mai târzie decât cea la care ne referim aici.
[83] Rădvan 2011: 529.
[84] Giurescu 1967: 233; Șlapac 2004: 72.

suburbii dezvoltate lângă o cetate[85], dualitatea cetate-târg (oraș incipient) fiind prezentă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în cazul Sucevei sau în cel de la Cetatea Albă[86]. În 1713, Hotinul a intrat sub administrarea directă a Porții Otomane, devenind oraș-raia, ceea ce a atras după sine un nou tip de dezvoltare a așezării, asemănător cu cea a celorlalte orașe turcești periferice imperiului[87].

În forma în care ni se prezintă astăzi, ansamblul este format dintr-un nucleu puternic fortificat (citadela), cu donjon inclus în zid, amplasat pe malul vestic, abrupt al Nistrului și înconjurat pe trei părți (nord, vest și sud) de o vastă incintă bastionară de secol XVIII, care proteja suplimentar citadela înspre teritoriu.

Citadela se dezvoltă pe un plan neregulat (Planșa 22), alungit pe direcția nord-sud, adaptat reliefului: spre Nistru (deci spre est), este delimitată de un zid ușor frânt, paralel cu cornișa fluviului; spre vest, curtina descrie un traseu curbiliniu; cele două laturi menționate mai sus sunt unite, spre nord, prin intermediul unui turn masiv (donjonul cetății, paralelipipedic, cu muchiile dinspre exterior teșite), iar spre sud de un alt zid (mai scurt decât cele dezvoltate pe direcție nord-sud), perpendicular pe cursul de apă. Zidurile citadelei sunt protejate suplimentar de încă patru turnuri: două turnuri cilindrice amplasate pe latura de vest (turnul plin / turnul comandantului / turnul de vest și turnul rotund / turnul de sud-vest) și două turnuri rectangulare, unul plin, amplasat pe latura de est (turnul de est) și unul pe latura de sud (turnul de poartă / turnul de sud). În interiorul cetății se păstrează în continuare unele dintre construcțiile care adăposteau alte funcțiuni specifice: palatul comandantului, alipit turnului plin și perpendicular pe zidul de vest; cazarma, în lungul zidului de est, în dreptul turnului rectangular de pe această parte; paraclisul, în continuarea cazărmii, perpendicular pe zidul de est; în fine, fântâna cetății, amplasată în zona mediană a spațiului liber al incintei, în dreptul cazărmii. La nivelul beciurilor se păstrează și urmele unei construcții anexă, dezvoltată înspre est, alipită palatului, care adăpostea funcțiunile gospodărești[88].

Cele mai vechi mențiuni despre Hotin datează din secolul al XIV-lea. O primă atestare pare să fie cea din 15 ianuarie 1310, când o însemnare italiană indica existența unui episcop catolic de „Chocina", denumire care ar putea să facă referire la Hotin[89], părerile fiind însă încă împărțite în legătură cu interpretarea acesteia. De-a lungul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea au existat alte însemnări care atestă existența localității și a fortificației de la Hotin, o cronică ruteană din 1354 indicând chiar că cetatea se afla, la acea dată, în stăpânirea moldovenilor. Ulterior, în 1387, este menționat ca boier moldovean un anume „Stephanus de Chotin" – probabil pârcălabul cetății[90]; alți dregători sunt menționați de-a lungul deceniilor ulterioare: „Șandru de Hotin" în 1400 și „Horaeț de Hotin" în 1403[91]. Le finalul secolului al XIV-lea, cetatea era menționată într-un document rusesc care cuprindea lista orașelor valahe și bulgare (1388-1392/1394), ca fiind localizată pe Nistru și aparținând moldovenilor[92]. Încă din prima parte a domniei sale, Alexandru cel Bun a instituit aici o vamă de hotar, care a fost menționată în 1408, în privilegiul comercial acordat negustorilor din Lvov. De la finalul secolului al XIV-lea, cetatea Hotinului a fost disputată continuu între Moldova și Polonia, aceasta aparținând alternativ ambelor state de-a lungul secolului următor[93].

Cu toate că ansamblul a fost cercetat arheologic în mai multe ocazii, în continuare informațiile rezultate în urma acestor investigații sunt insuficiente pentru a putea stabili momentul edificării lui și etapele constructive prin care a trecut. De altfel, statul incert al acestei zone în perioada de dinainte întemeierii Moldovei îngreunează suplimentar formularea unor datări definitive. Cetatea Hotinului făcea parte din Țara Sepenițului, un teritoriu care se afla în secolul al XIII-lea la interferența dintre zonele de influență ale halicilor și cele ale formațiunilor prestatale moldovenești[94]. Astfel, unele surse atribuie ridicarea fortificației de zid tătarilor, la finalul secolului al XIII-lea[95] sau la începutul celui următor, în orice caz anterioară înlăturării dominației acestora din zonă, în 1349, și

---

[85] Rădvan 2011: 528.
[86] Rusu 2005: 467.
[87] Șlapac 2008: 40-41. Vorbind despre orașele nistrene și danubiene administrate direct de Poarta Otomană în secolul al XVIII-lea, autoarea afirmă: „Se mențin unele componente urbanistice vechi, dar apar și implanturi noi, planificate din ansambluri de importanță orășenească. Rețeaua stradală este determinată în mare măsură de relief. Zonificarea se organizează în funcție de diferite criterii, iar centrul orășenesc, de cele mai multe ori de configurație alungită, leagă între ele cartierele-mahalale. Dominantele verticale sînt minaretele moscheilor, iar bisericile, în unele cazuri, sînt semiadîncite în sol (biserica Sf. Nicolae din Chilia, biserica armenească de la Cetatea Albă). Textura urbană reprezintă un amalgam din tipologii preexistente și din cele noi, orientale. La sfîrșitul secolului al XVII-lea - secolul al XVIII-lea vechile piese defensive de piatră sunt împrejmuite cu linii bastionate, eficiente împotriva artileriei grele" (*Ibid*.).
[88] Vezi o descriere amănunțită a cetății și la Șlapac 2004: 175-183.
[89] Giurescu 1967: 233; Dragomir 2000: 177.
[90] Giurescu 1967: 235; Șlapac 2004: 73.
[91] Giurescu 1967: 235; Dragomir 2000: 177; Șlapac 2004: 73.
[92] Giurescu 1967: 235; Chițescu 1972: 151; Șlapac 2004: 73.
[93] Rădvan 2011: 529-530.
[94] *Ibid*.: 528.
[95] Preluând dintr-o sursă ucraineană, Marian Șlapac îl indică ca posibil ctitor pe cneazul halician Daniil Romanovici, care a înălțat la finalul secolului al XIII-lea mai multe „goroduri" pe Nistru. V. Șlapac 2004: 72.

anexării poloneze a cetății și a așezării din jur[96]; după alte interpretări, dominația tătară a fost înlăturată abia în 1362, când zona a intrat în componența statului moldovean[97]. Diverse surse poloneze îl indică pe regele Poloniei Cazimir cel Mare ca fiind constructorul cetății de la Hotin, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (alături de alte cetăți, precum Cameția sau Țețina)[98]. În alte cazuri, inițiativa este atribuită moldovenilor, momentul ridicării fortificației datând fie din perioada prestatală a Moldovei – caz în care ctitorul cetății se presupune a fi fost voievodul Ștefan, conducătorul Țării Speniștului, la începutul secolului al XIV-lea[99] – fie după întemeierea statului – realizarea cetății fiind atribuită în acest caz fie lui Petru Mușat, fie lui Ștefan cel Mare[100].

Preluând informații dintr-o sursă ucraineană, Alexandru Andronic indică faptul că într-una dintre campaniile de cercetări arheologice (anterioară anului 1970) în incinta cetății de la Hotin au fost descoperite urmele unei fortificații de lemn și pământ, care a fost distrusă de tătari în invazia din 1241-1242. Același autor indică și momentul construirii fortificației de piatră ca fiind fie la sfârșitul secolului al XIII-lea, fie la începutul veacului următor[101].

Cercetări mai recente indică faptul că primele forme de piatră ale acestei fortificații ar putea data din ultima jumătate a secolului al XIV-lea, când, din inițiativa lui Lațcu I (1368-1375), ar fi fost construit turnul masiv de pe latura de nord, care a reprezentat nucleul inițial al cetății[102]. Ulterior, pornind de la acest donjon, cetatea a fost extinsă de Alexandru cel Bun (1400-1432)[103], în ultima parte a domniei sale, ca urmare a înrăutățirii relațiilor Moldovei cu Polonia și cu Lituania[104]. În această etapă, diversele construcții din incintă erau construite probabil din lemn, toate clădirile existente astăzi în interiorul cetății fiind refăcute în piatră abia într-o campanie ulterioară, atribuită lui Ștefan cel Mare[105]. În timpul acestui domnitor, cetatea era de dimensiuni mai mici, ea încheindu-se spre sud printr-un zid aproape perpendicular pe latura de est, care pornea din dreptul turnului circular[106]. Tot acum, incinta era divizată, prin intermediul unui zid suplimentar, în două curți distincte: curtea palatului (de dimensiuni mici, dispusă în partea de nord a incintei) și curtea garnizoanei (mai mare, dezvoltată spre sud, ocupând restul spațiului liber)[107]. Fortificația a fost adusă la dimensiunile actuale în timpul lui Petru Rareș, care a mărit incinta înspre sud, construind un nou zid al cărui parament se diferențiază în mod vizibil de cel al etapei anterioare (Planșa 25)[108]. În epoca utilizării artileriei, subsolul și parterul donjonului au fost umplute cu pământ, tot atunci fiind, probabil, teșite și cele două muchii exterioare ale acestuia[109]. În timpul ocupației otomane, a fost construit turnul de poartă, rectangular, de pe latura sudică[110].

Dintre construcțiile interioare incintei, rețin atenția în special paraclisul și palatul comandanților (Planșa 22), probabil ambele realizate din inițiativa lui Ștefan cel Mare. Paraclisul este amplasat pe latura estică a cetății, la nivelul superior, peste niște pivnițe boltite. Acesta era compus, într-o primă etapă, doar din naos – care descrie un spațiu de tip pseudotrioconc (cu abside laterale săpate în grosimea zidurilor), acoperit cu o boltă în leagăn întărită cu trei arce dublou – și absida altarului, separată de naos prin trei arce etajate (sistem tipic moldovenesc, utilizat în general în arhitectura religioasă pentru rezolvarea joncțiunii sistemelor de boltire ale celor două spații). Probabil pridvorul închis care precede naosul se datorează intervențiilor realizate din inițiativa lui Petru Rareș[111]. După cum era de așteptat, în ambele faze constructive, ancadramentele golurilor (de

---

[96] Spre exemplu, Victor Spinei, atribuind prima forma a fortificației de piatră tătarilor, ipoteză cu care pare să fie de acord și Adrian Rusu (v. Rusu 2005: 463); anexarea poloneză a Hotinului în 1349 este însă contestată de Laurențiu Rădvan (v. Rădvan 2011: 528).
[97] Chițescu 1972: 150.
[98] Giurescu 1967: 234; Gheorghiu 1985: 97; Șlapac 2004: 72.
[99] Husar 1998: 9 *apud* Șlapac 2004: 72.
[100] Șlapac 2004: 72.
[101] Andronic 1991: 147.
[102] Josanu 2015: 98-99, 102, 105, care preia argumentele enunțate în Nesterov 2011: 40-42; în același studiu, Josanu lansează ipoteza unei datări mai timpurii a acestui donjon, în timpul lui Bogdan I, argumentându-și ipoteza pornind de la similitudini tipologice cu unele fortificații transilvănene din a doua jumătate a secolului al XIII-lea sau din prima jumătate a veacului următor și luând în considerare originea maramureșeană a domnitorului (în acest sens, este invocat inclusiv exemplul cetății Oncești din Maramureș). V. Josanu 2015: 102.
[103] Josanu 2015: 105, care preia și în acest caz argumentele aduse de Tamara Nesterov în 2011. Ipoteza unei refaceri sau a unor lucrări la cetatea Hotinului în timpul lui Alexandru cel Bun este indicată și în Gheorghiu 1985: 138 și Dragomir 2000: 178.
[104] Josanu 2015: 107.
[105] *Ibid*.: 108.
[106] Șlapac 2004: 180. Vezi și planurile cu reconstituirea diverselor etape în Șlapac 2004: 176.
[107] *Ibid*.: 180.
[108] *Ibid*.: 181 (vezi și planurile de la p. 176, indicate și mai sus).
[109] *Ibid*.: 180.
[110] Acest turn este atribuit de alți cercetători etapei Petru Rareș (v. Șlapac 2004: 181), datare cu care Tamara Nesterov nu este însă de acord, pledând pentru realizarea acestuia la începutul secolului al XVIII-lea, după 1711 (v. Nesterov 2015: 146).
[111] Vezi și Șlapac 2004: 298. Amintim faptul că pridvorul închis este un spațiu tipic arhitecturii de cult moldovenești, care a apărut în perioada lui Ștefan cel Mare (a se vedea biserica mănăstirii Neamț sau etapa din vremea lui Ștefan cel Mare a bisericii mănăstirii Putna, relevată la nivelul fundațiilor în urma cercetărilor arheologice) și care s-a generalizat în perioadele următoare, devenind aproape nelipsit din rezolvările spațiale ale bisericilor din această zonă.

uși și de ferestre) apelează la vocabularul goticului moldovenesc. Dintre aceste elemente, reține atenția portalul de intrare în naos (Planșa 27), de foarte mari dimensiuni și puternic decorat. Și în acest caz se pot identifica etape distincte de realizare: zona interioară, rezolvată sub forma unui portal telescopic, cu muluri gotice dispuse în retragere în grosimea zidului datează cel mai probabil din timpul lui Ștefan cel Mare; rezolvarea zonei exterioare, adosate zidului, pare să trimită către intervenții mai târzii, datorate probabil lui Petru Rareș, înspre această încadrare temporală pledând, deopotrivă, aducerea la fața zidului a mulurilor precum și utilizarea arcului în plin cintru la partea superioară (ambele fiind rezolvări noi prezente în arhitectura lui Petru Rareș, puse de diverși cercetători pe seama unor influențe venite din arhitectura renascentistă[112]). Acest spațiu de cult era probabil rezervat comandamentului, pentru restul garnizoanei fiind construit un alt paraclis în cea de a doua incintă[113].

Palatul comandantului este situat în continuarea turnului plin, fiind dispus perpendicular pe latura de vest a cetății. El se dezvoltă pe două niveluri, ambele compartimentate similar: o sală mai mare, spre est și două mai mici, spre vest (Planșa 22). Și în acest caz, plastica decorativă apelează la vocabularul gotic, acesta fiind utilizat la ancadramentele ușilor și ferestrelor (Planșa 25). Paramentul exterior apelează, însă, la un alt tip de vocabular – fiind realizat din asize alternative de cărămidă și piatră (Planșa 24), el trimite către rezolvări decorative similare, de factură bizantină[114]. În continuarea palatului, spre est, se găsea și un corp de anexe, care avea acces propriu și un mic turn de strajă, descoperit în cadrul unei campanii arheologice condusă de ucraineni. Parterul acestei anexe era destinat bucătăriei (fiind descoperite aici canale pentru scurgerea apei) și unor dependințe, etajul fiind probabil rezervat familiei pârcălabului[115].

Zidurile exterioare ale citadelei prezintă, și ele, o tratare decorativă aparte. Aceasta este obținută prin intercalarea, în paramentul de piatră, a unor cărămizi ce descriu fie asize liniare, fie șiruri de piramide și de forme rectangulare („triple incinte druidice"; Planșele 23 și 25)[116]. Aceste procedeu decorativ – bazat pe alternarea pietrei cu cărămida - nu este străin arhitecturii medievale moldovenești, primele exemple existând în această zonă încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea[117]. Cu toate acestea, formele decorative rezultate par să trimită către o influența venită din zona Mării Baltice, probabil prin intermediul Poloniei și/sau Lituaniei[118].

Amenajările defensive exterioare citadelei au trecut și ele prin etape succesive. Încă dinaintea intervențiilor atribuite lui Ștefan cel Mare, cetatea era înconjurată cu un șanț de apărare. Studii recente arată că din inițiativa acestui domnitor a fost realizată o nouă incintă în jurul nucleului fortificat al citadelei. Ea este pusă în paralel cu lucrările similare executate tot la comanda lui Ștefan cel Mare la Cetatea Albă, care s-au desfășurat de-a lungul a 30 de ani (1454-1484) [119]. În urma lor au rezultat noile incinte fortificate, cunoscute în literatura de specialitate sub denumirile de „curtea civilă" și „curtea portuară" (care întăreau suplimentar curtea garnizoanei dezvoltată în jurul citadelei, ambele aparținând unor etape anterioare)[120]. Aceste intervenții au fost contemporane și cu amenajările defensive desfășurate sub Ștefan cel Mare la Neamț, Suceava și la Cetatea Nouă de lângă Roman (la Gâdinți) care au vizat realizarea unor incinte suplimentare, adaptate la artilerie. Similar cu intervențiile de la Cetatea Albă, noua incintă de la Hotin se deosebește de aceste trei exemple. Ca urmare a suprafeței mari de teren cuprinse în interiorul noii fortificații și a cotei de nivel la care se afla citadela, incinta nu a fost umplută cu pământ, fiind realizată o fortificație care mai degrabă lucra eficient în lupta cu armele de foc și care miza pe lungimi mari are zidurilor, permițând apărarea prin intermediul unui număr mare de soldați[121]. Aceste amenajări au fost posibile în cazul Hotinului (precum și în cel de la Cetatea Albă) ca urmare a configurației terenului, care a permis o extindere de dimensiuni considerabile, această constatare putând servi ca explicație pentru diferențele înregistrate față de intervențiile contemporane ei, menționate anterior.

---

[112] Vezi, spre exemplu, Drăguț 1979: 329 *sqq*. sau Voitec-Dordea 2004: 86-88.
[113] Josanu 2015: 108.
[114] Vezi și Șlapac 2004: 287-288.
[115] *Ibid*.: 288.
[116] Vezi Șlapac 2004: 181.
[117] Cea mai veche construcție de cult care utilizează acest procedeu decorativ este biserica Sf. Treime din Siret, construită în a doua jumătate a secolului al XIV-lea; caracterul plastic al paramentului este obținut prin alternarea pietrei cu cărămida (smălțuită sau nu) și cu discuri ceramice smălțuite.
[118] Această ipoteză este susținută de Mariana Șlapac prin invocarea unor rezolvări similare utilizate în cazul unora dintre clădirile laice construite în Polonia în secolele XIV-XV (v. Șlapac 2004: 181). Amintim, de asemenea, că influențele baltice sunt invocate de mulți istorici în ceea ce privește rezolvarea arhitecturii militare moldovenești din secolele XIV-XV (vezi, spre exemplu, Chițescu 1972: *pssim*). Fără a-i nega valabilitatea la nivel de ipoteză, Adrian Rusu își păstrează rezerva față de importul cert al unor astfel de modele, semnalând însă faptul că aceste influențe au fost demonstrate în cazul rezolvării paramentului cetății Hotin (Rusu 2005: 272 și nota 1).
[119] Josanu 2015: 112.
[120] Pentru mai multe detalii despre Cetatea Albă, v. Șlapac 2004: 183-197; Șlapac 2008: 41-44; Josanu 2015: *passim*.
[121] Josanu 2015: 112-114.

Existența celei de-a doua incinte de zid, dezvoltată în jurul citadelei de la Hotin, a fost semnalată în însemnările călătorului turc Evliya Çelebi. În 1657, acesta nota: „Este o cetate mică zidită din piatră rezistentă și așezată pe malul fluviului Nistru. De jur împrejur are o mie cinci sute de pași, iar șanțul este foarte trainic. [...] Cetatea este foarte solidă, având optzeci de turnuri acoperite cu scânduri. Înlăuntrul cetății sunt numai șaizeci sau șaptezeci de case acoperite cu scânduri, fără grădini și fără vii. De asemenea, se găsesc și vreo cincizeci de dughene”[122]. În mod cert, această descriere nu putea aparține citadelei – nucleul interior are un perimetru mult mai mic (cca 300m, față de cei cca 1000m indicați în descrierea de secol XVII), în interiorul său neputând exista atât de multe construcții. Chiar dacă este probabil exagerat, numărul mare de turnuri trimite suplimentar către existența unei amenajări defensive dezvoltate pe o suprafață considerabilă, în jurul citadelei. Construcțiile semnalate ca existând în această a doua incintă erau, probabil, locuințele soldaților[123], așezarea civilă dezvoltându-se dincolo de aceste ziduri. Aceasta din urmă este și ea descrisă succint de călătorul turc: „Orașul exterior este alcătuit din dughene acoperite cu stuf, având fațadele spre apa Nistrului”[124].

La fel ca în cazul altor fortificații moldovenești intrate sub stăpânire otomană în secolul al XVIII-lea, ansamblul de la Hotin a trecut prin noi modificări, întreprinse în scopul amenajării unei cetăți bastionare, eficiente în lupta cu artileria grea. Noile intervenții au durat circa cinci ani, fiind începute în 1713 (când Hotinul a devenit raia turcească)[125]. Lucrările au fost conduse de serascherul Abdi-Pașa, trimis de mare vizir Aleg-Pașa cu scopul de a se ocupa de fortificarea Hotinului și a Sorocii[126]. În această etapă a fost construit și minaretul din curtea bastionară, care a fost însă distrus în timpul unor bombardamente din 1941[127]. Etapa de secol XVIII a cetății a fost surprinsă în planurile rusești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea[128], într-o gravură din 1788[129], precum și în perspectiva cetății Hotin din 1769[130]. Astfel de amenajări defensive au fost realizate în multe locuri strategice ale Moldovei[131], însă majoritatea nu s-au păstrat până astăzi. Astfel, Hotinul ilustrează una dintre cele doar trei astfel de intervenții care pot fi încă vizibile, alături de amenajările similare realizate la Tighina și la Zamca.

După înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeii (1856), cetatea și-a pierdut rolul militar; fiind abandonată, cu timpul ea s-a deteriorat. Primul proiect major de restaurare a fost implementat în anii 1960, după ce, în 1963, ansamblul a fost clasat ca monument de importanță națională. Alte intervenții de restaurare s-au desfășurat din inițiativă rusească, în 1975-1980. Cetatea a fost cercetată arheologic în special de specialiști ucraineni, investigațiile desfășurându-se în continuare, în fiecare an. Fortificația a făcut parte din proiectul *Bujuterii medievale: Cetățile Hotin, Soroca, Suceava*, proiect finanțat de Uniunea Europeană în baza programului operațional comun România - Ucraina - Moldova (2007-2013). Spre deosebire de cetatea Soroca – unde lucrările au avut o amploare mai mare, inclusiv asupra construcțiilor –, în cazul Hotinului, intervențiile din ultimii ani au constat doar din lucrări de iluminare arhitecturală ambientală, modernizarea infrastructurii de acces și a aleilor pietonale, amenajarea de spații verzi și plantații, realizarea unor lucrări de drenare a apelor din interiorul incintei etc.[132]

*
* *

Releveul publicat în acest catalog a fost realizat în 1929 de Gh. Ionescu și V. Olinici. Inițial, el a fost compus din 16 planșe, dintre care se păstrează 15. Acestea documentează doar citadela ansamblului (fără amenajările exterioare de secol XVIII), prin patru planuri de nivel (unul la nivelul beciurilor, două prin nivelurile supraterane ale construcțiilor din incintă și unul care surprinde configurația coronamentului de la partea superioară a curtinelor; Planșa 22), cinci secțiuni (două longitudinale – una prin corpul de gardă și prin paraclis și una prin turnul de poartă și prin donjon; Planșa 26 – și trei transversale – prin paraclis, prin turnul de sud-vest și, respectiv, prin palatul

[122] *Călători străini* 1976: 423.
[123] Josanu 2015: 114.
[124] *Călători străini* 1976: 423.
[125] Șlapac 2009: 61.
[126] Felea 2015: 166.
[127] Minaretul a fost surprins în unele reprezentări de epocă (v. *infra*) precum și în fotografii interbelice (vezi, spre exemplu, fotografiile care fac parte din documentația conexă releveelor, la http://relevee.uauim.ro/m507/).
[128] Vezi aceste planuri în Șlapac 2004: 177 și planșa 9; Șlapac 2008: 95.
[129] Vezi această gravură în Șlapac 2004: planșa 10; vezi, de asemenea, și gravura fantezistă reprezentând cetatea Hotinului, publicată în același loc, planșa 11.
[130] Vezi această reprezentare în Șlapac 2004: 305.
[131] Dintre care, putem menționa: Zamca, Chișinău, Chilia, Palanca (toate pe plan patrulater), Soroca, Reni (pe plan stelat), Tighina, Hotin, Cetatea Albă, Ismail (pe plan neregulat). Ele au fost edificate fie din comanda Imperiului Otoman, fie din cea a Imperiului Rus. Vezi Șlapac 2009: *passim*, inclusiv pentru informații suplimentare și descrieri ale acestor fortificații.
[132] Vezi, pentru aceste intervenții, site-ul Ministerului Culturii din Ucraina (http://khotynska-fortecya.cv.ua/mizhnarodna-diyalnist și http://khotynska-fortecya.cv.ua/arkheolohichni-doslidzhennya, 23.10.2016).

comandantului; Planșa 24) și cele patru fațade ale ansamblului (Planșele 23 și 25). Acestora li se adaugă două planșe de detaliu – una care înfățișează planurile unora dintre construcțiile componente ale ansamblului (turnul de poartă, turnul de est, cazarma, paraclisul și palatul comandantului) și una care redă diverse ancadramente gotice de la palat și portalul paraclisului (Planșa 27)[133].

Valoarea acestui releveu este asigurată, în primul rând, de vechimea mare pe care o are, redând ansamblul în starea în care se găsea acum aproape 90 de ani. Este de remarcat grija sporită acordată redării fidele a paramentului, diversele piese ilustrând atât tratarea decorativă a curtinelor cetății, cât și rezolvarea aspectului exterior al palatului comandanților. Sunt reprezentate și zonele de tencuială existente *in situ* la momentul relevării cetății, precum și unele inserții de material nou, reprezentate prin contrast față de cel istoric. Mai mult decât atât, releveul înfățișează fortificația înaintea unor intervenții substanțiale de restaurare, fiind un martor fidel al formei istorice în care ansamblul s-a păstrat de-a lungul secolelor.

Irina Calotă

PLANȘELE 28-32
CETATEA SOROCA

Cetatea Soroca este localizată în Parcul Petru Rareș din orașul Soroca, raionul omonim, Republica Moldova. Ea este înscrisă în „Registrul monumentelor Republicii Moldova ocrotite de stat", „Zona de nord", la poziția 2608, ca monument istoric și de arhitectură de importanță națională și descris ca cetate medievală din perioada sec. XV - 1543[134].

*
* *

Cetatea Soroca reprezintă o imagine singulară în peisajul arhitectural moldovenesc (și, în general, în cel al provinciilor istorice românești), în primul rând datorită formei regulate și perfect circulare pe care o descrie în plan. Ea se încadrează în linia de fortificații de graniță ale Moldovei medievale (granița de est), cu caracteristici diferite față de cele ale ansamblurilor ridicate în interiorul teritoriului. Spre deosebire de multe alte cetăți moldovenești, fortificația de piatră de la Soroca a fost edificată în principal într-o singură etapă și a rămas în aceeași formă până astăzi (exceptând amenajările interioare de secol XVII sau diverse intervenții minore). Astfel, este posibilă o ilustrare detaliată a conceptului constructiv și de fortificare, negrevat de intervenții majore ulterioare care să fi înlăturat informații importante sau care să ridice ipoteze diferite de interpretare. Nu în ultimul rând, începuturile acestei fortificații sunt în continuare incerte, fapt demonstrat de argumente aduse de studiile de specialitate mai noi sau mai vechi. În acest context, publicarea releveului acestui ansamblu oferă o bună ocazie pentru decelarea aspectelor specifice ale unui context de edificare controversat, permițând, suplimentar, și o trecere în revistă cuprinzătoare a diverselor ipoteze de datare emise de-a lungul timpului, până în perioada contemporană foarte recentă, și care nu au putut fi lămurite nici în urma cercetărilor arheologice din ultimii ani.

Orașul Soroca s-a dezvoltat la un vad de trecere a Nistrului (într-o zonă expusă atacurilor tătare și cazace[135]), la intersecția a două drumuri comerciale importante: cel dezvoltat de-a lungul Nistrului, care unea Cetatea Albă de Camenița și Lvov, mergând către nordul Europei și cel dezvoltat pe direcție est-vest, care unea ținuturile tătărăști de dincolo de Nistru cu Suceava și Bistrița[136]. În secolele XV-XVIII, localitatea era un centru important de tranzit între orașele Rusiei și cele ale Bulgariei și Turciei[137]. Mai mult decât atât, fiind un loc bun de trecere a fluviului, domnii Moldovei au avut aici o vamă de hotar, așezată față în față cu cea de la Iampol, din Podolia[138]. Existența vămii de la Soroca a fost menționată încă din 1419[139], în însemnările de călătorie ale ierodiaconului Zosima: „aici a fost <vama de> trecere și granița Moldovei"[140]. Se cunosc foarte puține date despre geneza

[133] Releveul a fost transpus în format digital, el putând fi consultat online (http://relevee.uauim.ro/m507/).
[134] „Registrul monumentelor Republicii Moldova ocrotite de stat" a fost aprobat prin Hotărârea Parlamentului nr. 1531 din 22.06.1993 pentru punerea în aplicare a „Legii privind ocrotirea monumentelor" (publicată în *Monitorul Parlamentului Republicii Moldova* , 1994, ar. 1, art. 4) și modificat de-a lungul timpului, forma cea mai recentă rezultând în urma Hotărârii Parlamentului nr. 71 din 05.04.2013, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 83-90 din 19.04.2013, art. 278 și actualizată periodic în versiunea online: http://date.gov.md/ckan/dataset/5180-registrul-monumentelor-republicii-moldova (15.10.2016).
[135] Rădvan 2011: 572.
[136] Gheorghiu & Bica 2015: 146.
[137] Prodan 2012: 137.
[138] Rădvan 2011: 573.
[139] *Ibid.*: 573; Gheorghiu & Bica 2015: 148.
[140] *Călători străini* 1968: 43-44.

așezării. Există posibilitatea ca Soroca să fi fost sub controlul direct al mongolilor până după mijlocul secolului al XIV-lea, când puterea lor a fost înlăturată din jumătatea de nord a teritoriului cuprins între Prut și Nistru[141]. Cel mai probabil, localitatea a fost anterioară cetății, dezvoltarea sa fiind determinată de amplasarea pe un vad al Nistrului, însă prezența fortificației a impulsionat în mod cert evoluția așezării[142]. În 1657, călătorul turc Evliya Çelebi nota despre orașul Soroca că „se compune din vreo mie de case, acoperite cu trestie, având biserică, grădini și vii, astfel că este o cetate înfloritoare”[143]. Încă din secolul al XVII-lea, importanța așezării a început să scadă, ca urmare a insecurității generale generate de conflictele militare frecvente[144]. Faza incipient urbană a localității a fost depășită abia pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, în condițiile slăbirii dominației Porții Otomane și a ameliorării situației economice a Moldovei[145].

Cetatea a fost ridicată pe malul Nistrului, fiind apărată natural de acest fluviu spre est și de un afluent al său (râul Racovăț), spre nord. Apariția unei fortificații în acest loc permitea păzirea unui punct de pătrundere în teritoriul țării, spre Iași (prin Bălți și Sculeni) sau spre Suceava (prin Ștefănești și Botoșani)[146]. În forma sa de astăzi, fortificația descrie în plan o formă perfect circulară (Planșa 29), întărită de cinci turnuri dispuse echidistant, dintre care patru cilindrice și unul paralelipipedic. Acesta din urmă juca rolul de turn de poartă și găzduia, la nivelul superior, paraclisul cetății (de formă simplă, compus din naos și altar, ambele rectangulare în plan). Turnurile erau unite prin intermediul unor drumuri de strajă de lemn, alipite curtinei spre interior. Ca urmare a unor intervenții ulterioare momentului edificării, interiorul cetății a fost modificat. Ruinele noilor amenajări se păstrează și astăzi, descriind un spațiu liber de formă hexagonală, ca urmare a ridicării unor construcții de piatră alipite curtinelor, dezvoltate pe două niveluri. Perimetral, cetatea a fost prevăzută cu două rânduri de guri de tragere suprapuse, iar la partea superioară atât turnurile, cât și curtina sunt terminate cu creneluri și merloane (Planșa 30). Intrarea în paraclis a fost marcată printr-un portal telescopic de piatră, cu muluri în arc frânt, dispuse în retragere în grosimea zidului (Planșa 32) – exponent al goticului moldovenesc de secol XV[147]. Tot în arc frânt era terminat și gangul de intrare în cetate. Acesta a fost înlocuit în 1936 cu un arc în plin cintru, însă forma sa inițială a fost consemnată într-o litografie de la sfârșitul secolului al XVIII-lea[148].

Cercetările arheologice întreprinse la Soroca în 1968 au demonstrat că fortificația pe care o vedem astăzi nu a fost prima ridicată în acest loc, ea fiind precedată de o întăritură de lemn și pământ realizată în secolul al XV-lea[149]. Cercetările din ultimii ani au confirmat această interpretare, aducând completări în ceea ce privește configurația fortului de pământ, care era compus din trei șanțuri și două valuri și întărit suplimentar de un al treilea val, dispus la o distanță de 17 m față de elementele principale de fortificare amintite[150].

Momentul edificării cetății de piatră a reprezentat un subiect des dezbătut în studiile mai recente sau mai vechi despre Soroca. În general, părerile înclină spre atribuirea fortificației fie lui Ștefan cel Mare, fie lui Petru Rareș (în cea de-a doua domnie). Prima ipoteză de atribuire a fost enunțată de Nicolae Iorga încă de la începutul secolului al XX-lea[151] și preluată ulterior și de alți istorici, pornind în general de la menționarea primului pârcălab al Sorocii în anul 1499[152]. Prima mențiune a existenței unui ansamblu de apărare la Soroca datează din 1512, când Bogdan cel Orb (sau Bogdan al III-lea, fiul lui Ștefan cel Mare), într-o scrisoare către regele Poloniei, descria ansamblul ca fiind o fortăreață mică destinată adăpostirii unei străji împotriva tătarilor, pe care o numește „castel”[153]. Aceste date sugerează existența, încă de la sfârșitul secolului al XV-lea sau începutul veacului următor, a unei întărituri de zid, ele nepărând a face trimitere la fortificația de pământ anterioară.

Autorii care atribuie cetatea de piatră lui Petru Rareș pornesc mai ales de la afirmația lui Miron Costin, care nota în *Cronica polonă* că „Soroca a fost clădită de Petru vodă după a doua

---

[141] Rădvan 2011: 573. Există și ipoteze mai hazardate referitoare la apariția așezării, acestea fiind redate de Teodor Octavian Gheorghiu și de Smaranda Bica: dezvoltarea localității peste un vechi emporiu grecesc (Olchinia), suprapus de un orășel dac (Serghidora sau Crachicata), urmat apoi de o colonie genoveză (Alcionia); dintre acestea, autorii găsesc ca ar merita investigații ulterioare doar ipoteza legată de colonia genoveză, menționând însă faptul că nu există argumente istorice sau cartografice în acest sens (v. Gheorghiu & Bica 2015: 146).
[142] Șlapac 2008: 55.
[143] *Călători străini* 1976: 424. Vezi reconstituirile orașului din perioada medievală, propuse de Tamara Nesterov și de Mariana Șlapac, în Șlapac 2008: 84-85.
[144] Prodan 2012: 138.
[145] Șlapac 2008: 55.
[146] Iosipescu & Iosipescu 2015: 11.
[147] Vezi o descriere detaliată a cetății și la Șlapac 2004: 164-174.
[148] Nesterov 2015: 139.
[149] Musteață *et. al* 2015: 41, 45; Apostol & Bâlici 2015: 63.
[150] Apostol & Bîlici 2015: 63.
[151] Iorga 1905: 75.
[152] Dintre aceștia, îi putem menționa pe I. Nistor, Șt. Ciobanu, K. Rodnin, Gh. Diaconu (v. Șlapac 2004: 90), cărora li se adaugă Tamara Nesterov, Sergiu Musteață, Virgil Apostol, Ștefan Bâlici etc.
[153] Lepădatu 1914: 85; Iosipescu & Iosipescu 2015: 13-14. De altfel, și Tamara Nesterov pledează tot pentru utilizarea, în cazul fortificației de la Soroca, a teremnului de „castel” în locul celui de „cetate”. Vezi Nesterov 2015: 132.

descălecare”[154]. Printre primii adepți ai acestei variante a fost Alexandru Lepădatu[155], urmat de alți cercetători[156], unii chiar contemporani[157]. Tot în susținerea acestei ipoteze este invocată și scrisoarea din 23 aprilie 1543, trimisă de Petru Rareș la Bistrița (posesiune a domnitorului din 1528), adresată unui anonim din orașul transilvănean (cu care mai colaborase și înainte), cu rugămintea de a conduce lucrările de la Soroca[158]. Două luni mai târziu, pe 24 iunie, domnitorul moldovean revenea cu o altă scrisoare, prin care își afirma dorința de a discuta despre fortificația de la Soroca cu un anume „Ioan pietrarul”[159]. Însă cercetătorii Raluca și Sergiu Iosipescu arată într-un studiu recent că aceste scrisori nu sunt izolate, ci fac parte dintr-o serie mai mare, adresată pietrarului sau zidarului Iohannes, care lucrase la biserica ridicată de Petru Rareș în Roman și se întorsese în Bistrița după campania otomană în Moldova din 1538. În ciuda insistențelor domnitorului de a-l readuce pe meșter pe șantierele sale, acesta nu a mai revenit niciodată în Moldova[160].

În favoarea celei de-a doua ipoteze pare să pledeze și contextul general al Moldovei. În secolul al XV-lea, principalele pericole erau reprezentate de Regatul Ungariei și de Imperiul Otoman, fapt ce a determinat ca eforturile de fortificare să fie direcționate către modernizarea (în special în vederea adaptării la artilerie) a cetăților importante existente deja pe teritoriul Moldovei – Cetatea Albă, Neamț, Suceava, Hotin – sau către construirea unor fortificații de piatră în locuri strategice – Chilia Nouă și Cetatea Nouă de lângă Roman. Stăpânirea lituaniană din stânga Nistrului și alianța dintre Țara Moldovei și ducii Lituaniei au făcut ca fortificarea liniei Nistrului să nu reprezinte o prioritate în această perioadă[161]. În acest context, pare plauzibil ca abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea să fi fost ridicate de către Ștefan cel Mare întăriturile de pământ și lemn de la Tighina și Soroca – probabil ca urmare a invaziei tătare din 1469/1470[162] –, ca prime forme defensive cu capacitate redusă. În continuare, ridicarea cetății de piatră de la Soroca în timpul domniei lui Petru Rareș pare a urma firesc evenimentelor anterioare, mai ales în contextul atacului forțelor polono-turco-tătare din 1538, care a curmat prima domnie a voievodului.

Cu toate acestea, Tamara Nesterov arată că rezolvările defensive de la Soroca nu ilustrează amenajări performante în lupta cu artileria, ele fiind inferioare celor utilizate în cazul Cetății Noi de la Roman. Utilizând „forme arhaice, apuse deja de cel puțin o jumătate de secol”[163], Soroca ar fi fost astfel anterioară ansamblului defensiv menționat, deci o cetate de secol XV. Luând în discuție acest argument, Mariana Șlapac insistă asupra faptului că inexistența unor astfel de rezolvări evoluate nu trebuie neapărat să conducă la o datare mai timpurie a cetății. Lipsa lor poate fi pusă pe seama faptului că această fortificație a fost concepută ca o strajă de hotar menită a face față atacurilor cetelor răzlețe de tătari, detașamentelor de cazaci, țăranilor răsculați etc., și nu neapărat unor trupe dotate cu arme moderne de luptă[164]. Aceeași autoare încearcă să susțină și o inspirație de factură renascentistă pentru rezolvarea acestei fortificații, ipoteză ce este argumentată pe baza unor similitudini formale cu castele occidentale din perioade diferite (secolele XIII-XVI)[165]. Demersul argumentativ a fost discreditat atât de Tamara Nesterov[166], cât și de Adrian Rusu, acesta din urmă fiind totuși de acord cu afirmația conform căreia fortificația de la Soroca aparține mai degrabă premodernității decât Evului Mediu[167].

Cercetările recente desfășurate la Soroca au adus noi informații importante, însă nu au avut puterea de a elucida pe deplin etapele sale constructive. Interpretarea datelor rezultate pare să confirme, totuși, ipoteza care îl identifica pe Ștefan cel Mare ca fiind inițiatorul fortificației de piatră, lucrările fiind însă continuate până în prima parte a secolului al XVI-lea de succesorii săi, Bogdan al III-lea (sau Bogdan cel Orb; 1504-1517) și Ștefan al IV-lea (sau Ștefăniță; 1517-1527)[168]. Cu toate acestea, într-un studiu foarte recent, Andrei Rusu își menține în continuare rezerva în a-l numi fără echivoc pe unul dintre cei doi domnitori (Ștefan cel Mare sau Petru Rareș) ca fiind constructorul cetății de piatră[169].

---

[154] Lepădatu 1914: 86; Șlapac 2004: 91; Rădvan 2011: 572 etc.
[155] Lepădatu 1914: *passim*.
[156] Spre exemplu, Virgil Vătășianu, Vasile Drăguț, V. A. Voițehovski, Gheorghe Curinschi-Vorona etc. (v. Șlapac 2004: 90).
[157] Spre exemplu, Mariana Șlapac.
[158] Lepădatu 1914: 86; Șlapac 2004: 91.
[159] Șlapac 2004: 91.
[160] Iosipescu & Iosipescu 2015: 12.
[161] Josanu 2015: 99-100.
[162] *Ibid*.: 100.
[163] Nesterov 2000: 76 *apud* Șlapac 2004: 172.
[164] Șlapac 2004: 173. Această explicație a fost enunțată și înainte, chiar de la începutul secolului anterior - vezi, spre exemplu, Lepădatu 1914: 86.
[165] Șlapac 2004: 164-174. Au fost enunțate și diverse ipoteze bazate pe simbolistica formelor utilizate cazul acestei cetăți (v. Șlapac 2004: 165-166), pe care nu le vom relua însă în acest studiu.
[166] Nesterov 2015: 132-133.
[167] Rusu 2015: 267.
[168] Musteață *et. al* 2015: 43; Apostol & Bâlici 2015: 63.
[169] Rusu 2015: 268-270.

În oricare dintre variante, este cert că fortificația a trecut ulterior și prin alte etape de edificare. După terminarea lucrărilor la cetatea de piatră, aceasta a fost înconjurată cu un șanț și un val de pământ, care au fost găsite în timpul cercetărilor arheologice la o distanță de 22m față de zidurile cetății[170]. Inițial, turnurile cilindrice aveau patru niveluri accesibile închise – cele două de jos (subsolul și parterul) servind drept depozitare, iar cele superioare fiind ocupate de locuințele soldaților. În scopul unor adaptări minimale la artilerie, cele două niveluri inferioare au fost umplute cu pământ într-o etapă ulterioară (Planșa 29). Nivelul următor prezintă, în același scop, guri de tragere circulare și boltite spre interior, pentru a permite folosirea tunurilor. În 1692-1699, când cetatea a fost ocupată de polonezi, au fost realizate lucrări în interiorul incintei, care au vizat edificarea unor încăperi perimetrale de piatră de formă trapezoidală, dezvoltate pe două niveluri. Acestea modificau configurația spațiului liber din interiorul cetății, generând o curte cu formă hexagonală în plan. Încăperile de la parter – cu acces direct din curte – erau destinate depozitării prafului de pușcă, a muniției și a proviziilor; etajul era ocupat cu cazărmile soldaților. Tot cu această ocazie au fost realizate 12 contraforturi în continuarea zidurilor interioare ale noilor clădiri, a fost ridicat nivelul de călcare din interiorul cetății și cel al gangului de acces[171].

Planurile realizate de inginerii ruși în 1769 consemnează grafic existența, în jurul cetății de piatră, a unei complexe fortificații bastionare stelate[172]. Mariana Șlapac argumentează că o primă etapă de realizare a acestor întărituri exterioare s-a datorat Regatului Poloniei, lucrările fiind începute în 1692[173]. De altfel, în jurnalul asediului cetății din același an a fost menționată realizarea unor sisteme defensive auxiliare în jurul cetății de piatră[174]. Preluând afirmațiile lui Valentin Voițehovschi, Șlapac indică și o nouă etapă constructivă, de modernizare a fortificațiilor exterioare de la Soroca, desfășurată imediat după 1713 din inițiativa Porții Otomane și realizată cu ajutorul unor ingineri francezi[175]. Un alt plan din 1789 ne înfățișează o fortificație configurată diferit față de cea consemnată două decenii mai devreme[176], fapt ce lansează ipoteza edificării unei noi cetăți bastionare[177]. Aceasta a fost realizată fie între anii 1775 și 1786, din inițiativa otomanilor, fie de militarii ruși, pe locul primei amenajări defensive, ruinată în 1787 (când Soroca a intrat sub ocupația acestora)[178]. Cetatea bastionară a fost abandonată probabil după plecarea militarilor ruși în 1791, aceasta ruinându-se treptat de-a lungul secolelor următoare[179]. Urme ale amenajărilor din jurul fortificației de piatră mai puteau fi încă vizibile la începutul secolului al XX-lea, acestea fiind surprinse într-o fotografie din 1903[180].

Primele cercetări arheologice la cetatea Soroca s-au desfășurat între 1929 și 1930, fiind conduse de Virgil Drăghiceanu sub egida Comisiunii Monumentelor Istorice și a Muzeului Militar Național. Acestea au făcut parte dintr-un proiect mai vast – de cercetare și de conservare/restaurare – ce viza cetățile de pe Nistru și care a demarat în 1925-1926[181]. Anterior acestei date, cetatea Soroca nu fusese supusă decât unor intervenții de consolidare a soclului, în 1902[182]. Proiectul de restaurare și de punere în valoare a cetății[183] a fost elaborat în anii 1930, însă nu a fost pus în practică, intervențiile realizate urmărind doar consolidări și amenajări minimale[184]. Ulterior, în perioada postbelică, au mai fost desfășurate cercetări arheologice în 1956 (mici sondaje conduse de L.L. Polevoi) și în anii 1959-1960 (mai ample, realizate de un colectiv din care făceau parte I. Hâncu, P. Bîrnea și Gh. Cebotarenco)[185]. În 1968, ca urmare a deciziei Sovietului Suprem al RSSM, a fost demarat un proiect mai extins, care viza, în afara unor noi cercetări arheologice, și lucrări serioase de conservare și de transformare a cetății. Proiectul a fost elaborat în 1970 și a fost implementat parțial în 1975[186].

---

[170] Musteață *et. al* 2015: 45.
[171] Șlapac 2004: 169.:
[172] Vezi aceste planuri în Șlapac 2015: 125-126.
[173] Șlapac 2015: 122-124.
[174] Apostol & Bâlici 2015: 65.
[175] Șlapac 2015: 124.
[176] Vezi planul în Șlapac 2008: 84 sau Șlapac 2015: 127, în ambele cazuri reprodus după T. Nesterov.
[177] Adrian Rusu își păstrează rezerva față de aceste două etape de construire, arătând că ceea ce este consemnat în planuri ar putea face referire doar la niște proiecte și nu neapărat la realitatea din teren (v. Rusu 2015: 269).
[178] Șlapac 2015: 129.
[179] *Ibid*.: 129.
[180] Vezi această imagine în Lepădatu 1914: 87; Nesterov 2015: 136.
[181] Iosipescu & Iosipescu 2015: 16-17.
[182] Nesterov 2015: 150.
[183] Acesta din urmă viza inclusiv amenajarea unor grădini franțuzești adiacente cetății, reamenajarea urbanistică a târgului și proiectarea unui bulevard modern, pentru care cetatea urma să reprezinte cap de perspectivă (Iosipescu & Iosipescu 2015: 18).
[184] Nesterov 2015: 150.
[185] Musteață *et. al* 2015: 40.
[186] *Ibid*.: 41.

Ultimele investigații și intervenții pe cetatea Soroca sunt de dată foarte recentă. Acestea au demarat în 2012, ca parte integrantă a proiectului *Bijuterii medievale: Cetățile Hotin, Soroca, Suceava*[187]. Ele au vizat readucerea cetății la forma în care se găsea în perioada medievală, însă intervențiile de restaurare au fost puternic criticate în literatura recentă. Adrian Rusu semnalează înlăturarea unor urme care ar fi putut aduce noi informații despre etapele de construire ale cetății – „restaurarea recentă s-a îngrijit, din nou, ca orice urmă să fie ștearsă, de dragul unei estetici îndoielnice"[188] – și arată că cercetările arhitecturale și arheologice pe care s-au bazat intervențiile de restaurare – multe dintre ele nefondate – au fost făcute, în unele cazuri, cu superficialitate[189]. Tamara Nesterov, în cadrul unui studiu care explică pe larg greșelile care au fost făcute de-a lungul șantierului[190], consideră că aceste intervenții au transformat cetatea într-o „pastișă, pe timp ce trece aspectul monumentului devenind tot mai grotesc", acesta fiind „confuz și, în ultimă instanță, bastard"[191].

*
* *

Releveul publicat în acest catalog a fost realizat în 1938 de Valentin Voițehovski și este compus din 10 planșe (toate păstrate)[192]. Acestea redau planul de situație (Planșa 29), o perspectivă exterioară (Planșa 28), două planuri de nivel ale cetății (unul la cota gangului de intrare și unul la nivelul paraclisului; Planșa 29), două secțiuni (una prin turnul de poartă și una perpendiculară pe aceasta; Planșa 31), trei fațade (est, vest și sud; Planșa 30) și un detaliu care redă portalul gotic al paraclisului (Planșa 32)[193].

Autorul acestui releveu a ajuns să fie, cca 30 de ani mai târziu, și autorul proiectului de restaurare, implementat parțial începând cu 1975[194]. Această campanie de restaurare a fost prima care a intervenit substanțial pe cetate, diversele acțiuni anterioare rezumându-se doar la intervenții de conservare. În acest context, releveul publicat în acest catalog surprinde ansamblul în forma în care s-a păstrat de-a lungul secolelor, constituindu-se într-un martor al unei arhitecturi care nu trecuse prin acțiuni substanțiale de restaurare. Astfel, importanța sa crește semnificativ, mai ales ca urmare a intervențiilor agresive întreprinse în campania din anii trecuți, care au înlăturat material istoric valoros și au denaturat imaginea originară a monumentului.

Irina Calotă

PLANȘELE 33-40
CETATEA ENISALA

Cetatea, numită cel mai frecvent Enisala[195], se află la mai puţin de 1 km est de satul care poartă în prezent acelaşi nume, în cadrul comunei Sarichioi, judeţul Tulcea, respectiv la 12 km est de oraşul Babadag. Ruinele cetăţii sunt înscrise în Lista Monumentelor Istorice din anul 2015 ca monument (TL-I-m-A-05785.01), încadrat cronologic între secolele al XIV-lea şi al XV-lea[196]. Obiectivul este uşor accesibil turiştilor, datorită investițiilor recente în infrastructura rutieră a zonei.

---

[187] Proiect finanțat de Uniunea Europeană în baza programului operațional comun România - Ucraina - Moldova (2007-2013). Cercetările arheologice au fost desfășurate în 2012-2014, atât în interiorul, cât și în exteriorul cetății, de o echipă formată din cercetători de la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă", Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei și Centrul Arheologie a Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe din Moldova (v. Musteață *et. al* 2015: 42).

[188] Rusu 2015: 272.

[189] *Ibid*.: 270-276.

[190] Dintre acestea, redăm doar câteva: exagerarea dimensiunilor coronamentului de la partea superioară a cetății; realizarea unor acoperiri de lemn la nivelul superior al turnurilor, executate dintr-un material și cu forme – preluate fără discernământ din arhitectura religioasă – improprii pentru o clădire cu caracter defensiv; refacerea bolții de peste naosul paraclisului – fără a ține cont de urmele existente *in situ* – sub forma unei bolți cvadripartite, improprie pentru acoperirea unui astfel de spațiu în arhitectura de cult moldovenească; continuarea drumului de strajă în interiorul paraclisului prin intermediul unei pasarele aflate la cota superioară a spațiului, la care se ajunge prin două goluri improvizate, realizate în pereții laterali etc. Vezi Nesterov 2015: *passim*.

[191] Nesterov 2015: 130, 132.

[192] Se păstrează și mărturii scrise despre realizarea acestui releveu, publicate de Comisiunea Monumetelor Istorice pe 4 iulie 1936. Acestea sunt reproduse de Elena Ploșniță, care citează: „Domnul Valentin Voițehovski, student la Academia de Arhitectură, fiind delegat în conformitate cu Regulamentul Academiei cu scopul de a efectua relevarea unui monument național și în cazul de față fiindu-i dată cetatea Soroca, am onoarea a vă ruga să binevoiți a-l încuraja să facă măsurătoarea, crochiurile și fotografiile pentru îndeplinirea misiunii ce i s-a dat" (v. Ploșniță 2015: 200).

[193] Releveul a fost transpus în format digital, el putând fi consultat online (http://relevee.uauim.ro/m506/).

[194] Nesterov 2015: 150.

[195] Pentru diferitele denumiri (Enisala/Ienisala, cu variantele aferente, Bambola/Pampulo și Heraclea – dintre care ultimul contestat cu tărie în literatura ultimelor decenii) și etimologia lor, v. Barnea 1971: 380; Ciobanu 1971: 21-22 și 28-29; Verussi-Iosipescu 2003: 57 *sqq.*; Iosipescu & Iosipescu 2009: 110 *sqq*.

[196] Monumentul este parte a sitului arheologic „Cetatea Enisala" (TL-I-s-A-05785), în care mai este înregistrată așezarea hallstattiană din perimetrul incintelor medievale (TL-I-m-A-05785.02) – conform datelor din Lista Monumentelor Istorice, anexă la Ordinul Ministrului Culturii nr. 2828/2015, publicată în Monitorul Oficial, nr. 113 bis din 2016.

*
* *

Cu toate că a funcţionat pentru o perioadă relativ scurtă, de cel mult un secol și jumătate sau poate două, cetatea medievală Enisala a avut un rol important pe plan local și regional, ca punct strategic al legăturii pe apă dintre gurile Dunării și Mare. În prezent este una dintre cele mai faimoase embleme ale Dobrogei, atât datorită faptului că este cea mai bine conservată fortificaţie (medievală) din Dobrogea românească[197], cât și datorită cadrului natural, încă puțin „poluat" de intervențiile antropice. Ruinele cetății și dealul pe care se ridică sunt vizibile de la mare depărtare, fiind totodată un reper și un accent pitoresc pe fundalul arid al Dobrogei. Din dreptul cetăţii, aflate la întâlnirea lacurilor Babadag şi Razelm, peisajul deosebit al Deltei văzut din depărtare contrastează spectaculos cu relieful stâncos pe care se ridică fortificaţia și care continuă în imediata vecinătate, de-a lungul malului sud-vestic al lacului Razelm; aici, inclusiv relieful „vorbește" despre un fel de „capătul lumii".

Istoria locului poartă o amprentă tipic dobrogeană, în interiorul sau în proximitatea cetății fiind înregistrate arheologic urme de locuire datate în perioada eneolitică, epoca bronzului, perioada hallstattiană, epocile romană, bizantină și otomană[198]. Deși cetatea se află de mult timp în atenția cercetătorilor de diferite specializări[199], încă nu au fost tranșate chestiuni fundamentale precum datarea fazelor de construcție și comanditarii fortificației. Controversa e favorizată, printre altele, de sărăcia în informații a surselor literare și de limitările specifice arheologiei de tip montan[200], cetatea fiind amplasată pe vârful unui deal stâncos. Datele puse în circulație lasă loc mai multor variante de interpretare privind fondatorii cetății, fiecare cu proprii avocați: genovezii (la finalul secolului al XIII-lea-începutul secolului al XIV-lea)[201], tătarii (în a doua jumătate a secolului al XIV-lea)[202], sau românii lui Mircea cel Bătrân[203] (domnitor al Țării Românești între 1386-1418, în două etape). Doar literatura mai veche, considerată depășită și mult prea receptivă la tradiția orală, îi indică drept constructori pe actorii politici ai finalului de ocupație romană (sau romano-bizantină / bizantină timpurie, conform altor convenții terminologice) din zonă[204]. În orice caz, specialiștii în castelologie

---

[197] Doar Hârșova mai păstrează câteva ziduri ale fortificației medievale (Nicolae 2010: 226 *sqq*.), însă coerența lor spațială reprezintă o provocare până și pentru specialiști, iar frumosul peisaj al vadului dunărean cu maluri stâncoase este puternic „bruiat" de un oraș marcat de prea multă vreme de sărăcie. Alte fortificații impresionante sunt cele romane târzii, însă nici una nu s-a păstrat supraterana până în zilele noastre, descoperirea lor fiind tributară arheologiei.

[198] Pentru un sumar al descoperirilor arheologice în zonă, v. Morintz *et al*. 1996, cu trimiterile. Pentru cercetările arheologice mai recente v. http://cronica.cimec.ro/CercetariARH.asp (23.10.2016), filtrare după localitate: „Enisala", în special raportul cel mai recent (2013); cu referire strict la cetate, vezi și mai jos, text și trimiteri. La poalele dealului pe care se ridică fortificaţia medievală, pe malul lacului Babadag, se mai cunosc și urmele altor fortificaţii – atribuite antichității romane târzii (v. Ștefan 1977), dar încă necercetate arheologic.

[199] Pentru un istoric al cercetărilor arheologice care au avut ca obiectiv cetatea medievală, derulate în campanii puține și scurte în anii 1930 şi în intervalul 1968-1999, v. Iosipescu & Iosipescu 2009: 115-116. Studii de castelologie au fost realizate între anii 1991 şi 1999 (Verussi-Iosipescu 2003: 59), în paralel cu ultimile cercetări arheologice. Singurele cercetări de fotografie aeriană sunt publicate de Ştefan 1977: 24, în urma cărora se observă, printre altele, șanțul defensiv al fortificației medievale. Au fost efectuate și cercetări geologice privind materialul de construcție, pentru care v. Baltreș & Stanciu 2011.

[200] Arheologia clasică utilizează stratigrafia (pământului) ca principală metodă de investigație; în zonele foarte abrupte, unde pământul nu se adună în straturi – și, prin urmare, nici urmele de cultură materială –, stratigrafia nu este decât rareori posibilă ca metodă de investigație, fiind astfel necesară compensarea lipsei ei cu alte metode de cercetare.

[201] Ciobanu 1971: 25-30, teorie formulată în jurul toponimului *Bambola* asociat cetății de la Enisala – respinsă mai mult sau mai puțin discret de unii autori (Dragomir 1972-1973: 44; Baraschi & Cantacuzino 1980: 470; Verussi-Iosipescu 2003: 58-59; Iosipescu & Iosipescu 2009: 114), formulată independent sau preluată și de alții (Barnea 1971: 380; Gheorghiu 1985: 57-58; Rusu 2005: 496-497; Gheorghiu & Bica 2015: 42); chiar dacă asocierea numelui cu cetatea noastră se dovedește a fi corectă, tot nu reprezintă o dovadă a faptului că genovezii ar fi fondat-o. În orice caz, interpretarea are rădăcini mai vechi, cel puțin din secolul al XIX-lea (v. Ionescu 1904: 218 şi 373, n.1), când tradiția orală consemna ca fiind genoveze toate ruinele impresionante de pe teritoriul Dobrogei, v. și notă *infra*.

[202] Iosipescu & Iosipescu 2009: 120 *sqq*. (v. și Verussi-Iosipescu 2003: 59-60), ipoteză argumentată pe interpretarea dovezilor arheologice coroborate cu cele literare. Autorii propun cu certitudine o datare a cetății între anii cca 1330 și 1380-1390, având însă la bază premisele (greșite în esență, în opinia mea) că nemenționarea în sursele scrise (cunoscute) ar constitui o garanție privind inexistența ei (*eadem*.: 58).

[203] Baraschi 1991: 138, n. 19, cu un scurt comentariu împotriva unei fondări bizantine. Într-o publicație mai veche, aceeași autoare prezintă, pe baza propriilor cercetări arheologice, ipoteza unei datări a cetății sensibil mai devreme, „la limita secolelor XIII-XIV, fără a fi exclusă o dată mai timpurie" (Baraschi & Cantacuzino 1980: 448-470), ceea ce în mod evident nu corespunde atribuirii lui Mircea cel Bătrân.

[204] Ipoteza a avut ca sursă, printre altele, o denumire mai veche a cetății – *Heracleea* –, care a fost interpretată ca martor al fondării cetății în vremea împăratului Heraclius (610-614 d. Chr.), v. Ionescu 1904: 373, n. 1; contra, Ciobanu 1971: 21-22 (la care M. D. Ionescu este, eronat, A. D. Ionescu, v. *ibid*.: 21, n. 2); Verussi-Iosipescu 2003: 57 și n. 2, cu argumente legate tot de absența din sursele scrise (v. și *supra*, nota 8). O mențiune de la finalul anilor 60 ai secolului al XIX-lea indică pentru cetatea noastră toponimul Sf. Gheorghe și o atribuie constructorilor din secolul al VI-lea, mai precis din vremea lui Iustinian (pur speculativ, evident, însă în legătură cu așezarea antică de la baza cetății, cunoscută încă de atunci grație unei inscripții referitoare la *Tomis*) (Desjardins 1868: 259). Referitor la toponimul Sf. Gheorghe – asociat, în acest context, genovezilor (Verussi-Iosipescu 2003: 57-58) – și la tradiția atribuirii de către otomani (și/sau autohtoni) a construcțiilor mai impunătoare, anterioare venirii lor, genovezilor, v. *eadem*, dar și Dobrogianu 1931: 35; Allard 1859: 33. Nu s-a făcut un studiu temeinic în acest sens pentru Dobrogea, însă ar merita, întrucât în ecuație trebuie luate și ruinele romane, foarte vizibile încă în secolul al XIX-lea și, cu atât mai mult, în secolele anterioare.

care s-au ocupat de studiul fortificației medievale de la Enisala i-au apreciat „complexitatea și măiestria arhitecturală”[205], concluzionând astfel că trebuie să fi fost „opera unei autorități politice îndestul de solide”[206]. Deși considerațiile privind data construcției cetății medievale variază sensibil de la unii autori la alții[207], cele referitoare la etapele ulterioare corespund, în linii mari, precum opinia generalizată că Mircea cel Bătrân ar fi stăpânit cetatea, la rândul lui – fie și pentru doar două decenii[208]. Pe baza analizei de parament, unii autori menționează două sau, punctual, chiar trei (sub)faze constructive ale incintei principale, constând în principal din creșterea înălțimii zidurilor[209]. Cercetările privind compoziția lianților nu au pus în evidență decât o singură etapă constructivă, însă în mod evident ar trebui reluate[210].

Privind finalul cetății, în literatura mai veche[211] se consideră că abandonarea ei ar fi avut loc la finele secolului al XV-lea-începutul secolului al XVI-lea, situație în care ar fi fost ocupată (mai mult timp) de otomani. În acest context interpretativ, cauzele abandonului sunt considerate a fi fost deopotrivă de natură istorică și geomorfologică (mutarea granița Imperiului Otoman spre nord și colmatarea golfurilor[212], având ca rezultat pierderea legăturilor cu marea). Autorii ultimelor săpături arheologice datează abandonarea cetății în primele decenii ale secolului al XV-lea[213], situație în care ocuparea ei de către otomani ar putea ieși din discuție.

Indiferent de paternitatea ansamblului și de identitatea celor care l-au utilizat – aspecte care, într-o privire obiectivă asupra istoriei, nu pot aduce variații semnificative asupra importanței sale, ci numai nuanțări –, caracterul de unicitate al cetății de la Enisala este asigurat de faptul că este singura fortificație medievală relativ bine păstrată de pe teritoriul Dobrogei românești. În mod paradoxal, această șansă se datorează faptului că în secolul al XIX-lea, când toate fortificațiile funcționale (printre care cele ale Hârșovei și Constanței[214]) au fost distruse controlat în urma războaielor ruso-turce, cetatea noastră era deja ruinată și, oricum, amplasată într-un loc care își pierduse de multă vreme rolul strategic.

Fortificația medievală ocupă zona cea mai înaltă și mai bine apărată natural a Dealului Gras[215] (cca 110 m), într-un punct cu o excelentă vizibilitate pe o deschidere de peste 180^0, în lungul actualului lac Babadag spre nord-vest și în direcția Deltei Dunării spre nord-est și est. Acest punct controla dinspre sud gâtuirea naturală dintre actualele lacuri Babadag și Razelm, foste golfuri maritime în antichitate (v. *supra*) și într-o bună parte din perioada medievală, când erau folosite pentru tranzitul comercial și militar, pe apă, între Marea Neagră și Dunăre[216].

Cetatea reprezintă de fapt un ansamblu compus din fortificația principală, închisă, dublată pe laturile de nord și nord-est – direcții pe care panta dealului stâncos este ceva mai lină – de o linie de

---

[205] Verussi-Iosipescu 2003: 59. Oreste Tafrali (1933-1934: 11-12) o atribuie bizantinilor de secol VI sau X, pe seama punerii în operă neglijente (afirmație pe care însă trebuie să o privim comparativ cu arta constructivă antică greco-romană, cu care Tafrali se obișnuise pe șantierele arheologice ale Dobrogei).

[206] Verussi-Iosipescu 2003: 59. Pentru istoria politică a zonei între finalul secolului al XII-lea și începutul secolului al XV-lea (care acoperă, cel puțin o bună parte din perioada de funcționare a cetății medievale), v. Ștefănescu 1971; în perioada de interes, principalii actori erau bulgarii și tătarii, cf. *ibid.*: 346-347. Pentru rolul bulgarilor în Dobrogea medievală, v. Rusu 2005: 495.

[207] Așa cum am văzut, între finalul secolului al XIII-lea (sau mai devreme) și finalul secolului al XIV-lea. Totuși, așa cum bine a punctat Teodor Octavian Gheorghiu (Gheorghiu & Bica 2015: 40), datarea fortificației ar trebui corelată și cu rezultatele cercetărilor din necropola medievală învecinată; cercetările recente (2013) din punctul numit „Palanca” (aflat la poalele cetății medievale) au pus în evidență, pe lângă 12 locuințe medievale și peste 80 de gropi menajere, peste 100 de morminte (majoritatea creștine), datate în secolul al XIV-lea și în primele două decenii ale secolului al XV-lea (http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=5233&d=Enisala-Sarichioi-Tulcea-Palanca-2013, 23.10.2016).

[208] Barnea 1971: 385; Ciobanu 1971: 30; Dragomir 1972-1973: 31-32; Cantacuzino 2001: 58; Iosipescu & Iosipescu 2009: 123; Gheorghiu & Bica 2015: 46. Marian Coman a formulat recent o altă teză, care, printr-o lungă și susținută argumentație, o desființează practic pe cea a stăpânirii lui Mircea cel Bătrân în Dobrogea, v. Coman 2013: 161-170 și, pentru concluzii, 168, 170 și 308. În această variantă, descoperirile numismatice considerate anterior ca o dovadă a ocupării românești a cetății pot fi interpretate – foarte firesc, de altfel – ca simple urme ale unor schimburi economice între locuitorii/ocupanții cetății și românii de pe partea opusă a Dunării (Dragomir 1972-1973: 44).

[209] Ciobanu 1971: 25 (simplă afirmație, fără explicații sau fotografii/desene); Bănică 1998 *mss*.: 4.

[210] Baltreș & Stanciu 2011: 531; autorii nu precizează, însă, numărul de probe analizate și proveniența lor precisă (care curtină/turn, din ce părți ale zidului au fost prelevate etc.), situație în care afirmația nu poate fi considerată convingătoare. De altfel, studiul a urmărit cu precădere analiza materialului litic și doar în plan secund a mortarelor.

[211] Barnea 1971: 385; Ciobanu 1971: 30; Dragomir 1972-1973: 32.

[212] Zonele de comunicare dintre golfuri și mare s-au închis natural, prin colmatarea nisipurilor aduse de Dunăre. Literatura de specialitate pe această temă profund interdisciplinară este tot mai densă; un studiu recent pe o zonă învecinată la Preoteasa *et al*. 2012.

[213] Iosipescu & Iosipescu 2009: 123 apreciază că abandonarea a avut loc în anii 1419-1420, cu o revenire temporară în contextul unui conflict armat al otomanilor cu Moldova; datele corespund cu cronologia de final a necropolei din punctul „Palanca”, pentru care vezi mai sus, nota 13.

[214] Pentru Hârșova v. Nicolae *et al*. 2008: 313. Pentru Constanța v. Toma 2010: 56.

[215] Pentru toponim v. Baltreș & Stanciu 2011: 524, n. 1, cu trimiterile aferente; Iosipescu & Iosipescu 2009: 109. Harta topografică 1:25.000 (Republica Socialistă România, Ministerul Apărării Naționale, Direcția Topografică Militară, 1975) nu precizează nici un toponim pentru locul pe care se află cetatea (numită aici „Cetatea Eraclia”).

[216] Legătură logistică de o însemnătate deosebită, întrucât transportul pe apă era, la vremea respectivă, mult mai ușor decât cel pe uscat.

fortificație deschisă, pe care o vom numi secundară. În partea de sud-est a dealului – pe direcția de acces în cetate – a fost identificat un șanț artificial (probabil) săpat în stâncă[217]. Fără îndoială, rolul de post de control al căilor navigabile nu s-ar fi putut exercita în lipsa unui port[218], a cărui descoperire arheologică încă nu s-a petrecut.

Fortificația principală[219] are o formă poligonală neregulată, condiționată în bună măsură de topografia accidentată a dealului pe care a fost construită (Planșele 33-37, în special prima). Laturile de vest ale incintei prelungeau prin elevație peretele aproape vertical al stâncii, motiv pentru care curtina este aproape lipsită de elemente suplimentare de fortificare; unul sau poate două structuri de tip bastion-contrafort (B3, B4?)[220] sunt amplasate la distanțe relativ mari (comparativ cu celelalte laturi), de 25-30 m, de capetele curtinei. Celelalte trei laturi, fortificate comparabil, sunt delimitate de turnuri mari, situate la colțuri, cu forme poligonale și spații interioare având diferite funcțiuni[221] (T1-T4), iar zonele de câmp ale curtinelor mai lungi sunt întărite suplimentar cu câte un bastion-contrafort (B1 și B2) – toate proiectate în afara curtinelor. Grosimile zidurilor de incintă variază considerabil între diferitele curtine ale incintei: 1,2-1,3 m pe laturile de sud-vest (cele mai puțin expuse), 1,5-1,8 m pe laturile de nord și nord-est, 2,2-2,4 m pe latura de sud-est. Un caz aparte îl constituie tronsonul scurt al porții principale, aflate pe latura de sud-est, a cărui grosime variază între 2,5 și 3 m – fiind, de fapt, o pilă masivă de zidărie în care e decupat ansamblul porții principale.

Incinta era deservită în mod cert de două porți. Poarta de pe latura de sud-est a ansamblului (Planșele 33-34 și 37) se află în capătul ei sudic, într-o poziție excentrică, pe o pantă destul de greu accesibilă. Intrarea este protejată spre sud de marginea stâncii, iar spre nord de un turn masiv, poligonal (T1). Deasupra golului intrării, o arcadă semicirculară aflată la cca 7 metri înălțime ascunde o fantă în zid[222] prin care, de pe o platformă superioară, apărătorii cetății puteau interveni foarte precis asupra celor aflați în fața porții (Planșa 40). Golul de intrare propriu-zis era închis cu o poartă/ușă din lemn care se putea bloca, în interior, cu o grindă masivă din lemn, ale cărei capete de fixare în zidăria porții au fost documentate prin cercetarea de parament[223]. Zidăria de deasupra intrării era încheiată la partea inferioară fie într-un arc aplatizat, fie drept[224], mai atent lucrat decât restul paramentului, asigurând astfel distribuția laterală a eforturilor gravitaționale aferente. În unele descrieri ale porții întâlnite în literatură este menționat frecvent un „arc dublu“ sau o „arcadă dublă“[225], cu referire la arcul care maschează platforma de deasupra intrării și la cel al intrării propriu-zise; termenul este cu totul impropriu, fiind vorba despre două arce (în măsura în care cel al porții chiar este un arc, v. *supra*) aflate în planuri diferite, atât în proiecție orizontală, cât și în elevație, care nici nu „lucrează“ împreună din punct de vedere structural. În mod evident, unicul lor

---

[217] „(...) șanț defensiv care traversează coama îngustă a dealului la circa 120 m mai jos, spre sud-est de cetate, constituind un obstacol suplimentar, avansat, pe direcția principală de acces (...)”, Ștefan 1977: 24, cu fig. 13-14.

[218] Referitor la necesitatea funcționării unui port la Enisala, v. Ciobanu 1971: 26; Baraschi & Cantacuzino 1980: 459; Rusu 2005: 497.

[219] Există destul de multe descrieri arhitecturale ale fortificației principale în publicațiile de specialitate (printre altele, v. Barnea 1971: 380 și 385; Ciobanu 1971: 23-25; Dragomir 1972-1973: 29-31; Moisescu 1986: 51; Sălăgeanu 2006: 86-88; Iosipescu & Iosipescu 2009: 116-119 – ultima fiind cea mai amplă), însă nici una nu este tocmai sistematică și în cele mai multe se preiau date din descrierile anterioare, fără verificare (cei mai mulți dintre parametrii descrierilor generale sunt preluați de la Barnea 1971); o descriere sintetică, dar autentică, la Rusu 2005: 497. Nici prezentarea de aici nu are rolul de a compensa lipsa unei prezentări sistematice și detaliate, ci doar de a permite înțelegerea releveului publicat în acest catalog, pe care se și bazează în mare parte.
Arhitectura cetății a mai făcut obiectul unui studiu amplu, susținut de observații din teren documentate fotografic, semnat de Teodor Bănică și încă nepublicat (Bănică 1998 *mss*.; *id*. 2000 *mss*.); autorul a întocmit studiul în calitate de șef al proiectului de restaurare începând cu anul 1995. Îi mulțumesc pentru generozitatea cu care mi-a pus la dispoziție materialul, a cărui publicare ar fi deosebit de utilă celor interesați de fortificația medievală de la Enisala sau de alte subiecte adiacente din punct de vedere tematic (studiu de parament, detalii constructive etc.).

[220] Existența celui de-al patrulea bastion nu a putut fi documentată *in situ*, conform Bănică 1998 *mss*.: 3. Denumirile propuse aici pentru turnuri și bastioane sunt strict convenționale, fiind similare celor folosite în alte descrieri ale incintei (v. nota anterioară); pe piesele din releveu sunt adăugate între paranteze pătrate.

[221] Iosipescu & Iosipescu 2009: 117-118; Rusu 2005: 497.

[222] Aceste rezolvări arhitecturale specifice arhitecturii (medievale) defensive sunt cunoscute în literatura românească drept „guri de aruncare”, „guri de păcură” etc.; v. definiții la Drăguț 1976: 158-159; o prezentare a acestor termeni controversați la Adrian Andrei Rusu, *„Gura de păcură” – o suspectă componentă de fortificație*, http://www.cetati.medievistica.ro/pagini/Castelani/texte/gura%20pacura/gura%20pacura.htm (23.10.2016).

[223] Alcătuirea sumar descrisă aici din ansamblul porții este preluată de la Iosipescu & Iosipescu 2009: 117, nefiind documentată prin releveul din catalog decât parțial.

[224] Varianta cu arc aplatizat este cea adoptată prin restaurare; golul avea aceeași formă și în 1960, când a fost documentat prin releveul publicat aici. Alte două posibile interpretări ale acestui element constructiv: fie „arcul” este doar rezultatul unei demantelări a zidăriei, care inițial se închidea drept, sprijinită pe un buiandrug (variantă Teodor Bănică, v. și Bănică 1998 *mss*.: 6-7), a cărui urmă în zid a fost identificată (*ibid*.: fig. 14); fie era un arc aplatizat integrat în zidăria care se închidea în partea inferioară tot drept, arcul având rolul de transmitere a eforturilor (variantă acceptată și de T. Bănică). În ambele cazuri, golul porții ar fi fost drept și nu arcuit. Este de remarcat, în orice caz, stereotomia ultimelor trei-patru asize, atent puse în operă (chiar dacă sunt realizate din blocuri de piatră neregulate) și care descriu în mod evident o formă arcuită.

[225] Barnea 1971: 380; Ciobanu 1971: 23; Dragomir 1972-1973: 29; Baltreș & Stanciu 2011: 523.

rol este acela de a distribui eforturile gravitaționale ale zidăriilor pe care le sprijină în puternicele ziduri din lateralele lor[226].

A doua poartă (secundară ?)[227] (Planșele 34 și 37) a fost documentată pe latura de nord, în curtina adiacentă turnului T4; rolul ei era, probabil, acela de a asigura o comunicare rapidă cu presupusul port, sau cel puțin cu zonele de locuire *extra muros*[228]. Ruinarea avansată din această porțiune a incintei a împiedicat documentarea mai precisă a arhitecturii porții, însă elementele minimale pentru identificare au putut fi evidențiate (golurile pentru fixarea buiandrugului și cele pentru grinda de blocare a porții)[229].

În interiorul cetății (Planșa 37), curtinele se ridicau probabil până la 7,5-8 m înălțime – cotă la care se pot observa, în zidăria de piatră, urmele de încastrare a structurii din lemn care alcătuia drumul de strajă[230] (Turnul 1 – interior; fațada interioară de nord, parțial Turnul 4) –, la care se adăuga, desigur, înălțimea obișnuită a merloanelor (cca 1,8-2 m). Cu o suprafață liberă (între ziduri) de cca 2.570 mp[231], incinta principală era ocupată cu clădiri care, în cea mai mare parte, nu s-au păstrat decât cel mult pe câteva asize ale fundației sau soclului. Conform datelor arheologice, acestea aveau elevațiile construite din materiale perisabile (lemn, pământ și stuf), pe fundații din piatră[232]. Singura clădire interioară păstrată în elevație este cisterna[233] cetății (Planșele 33 și 37), o încăpere dreptunghiulară de cca 20 mp (cca 5,6/5,8 x 3,5 m în interior), adosată laturii de sud-est a zidului de incintă (cea mai solidă dintre toate), construită din ziduri de piatră legată cu mortar având grosimi de 0,3-0,6 m pe latura de sud-est, respectiv de 0,9 până la 1,1 m pe celelalte laturi. Așa cum s-a remarcat deja, nu s-au găsit încă urmele vreunei construcții sau încăperi cu rol de cult[234] (care, într-o comunitate creștină – fie și militară – ar fi trebuit să existe).

Fortificația secundară[235] delimitează o suprafață de cca 6.660 mp în afara zidurilor fortificației principale[236]. Îndeplinea un dublu rol, anume de a îngreuna asediul fortificației principale și de a proteja populația adăpostită (la nevoie) între cele două incinte; aici au fost documentate arheologic mai multe locuințe realizate din materiale perisabile pe fundații din piatră, datate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea - începutul secolului al XV-lea (sau, poate mai bine spus, contemporane perioadei de funcționare a fortificației principale)[237]. Din punct de vedere morfologic, fortificația exterioară era compusă dintr-o curtină lungă de peste 150 m (cât se păstrează azi), cu o lățime a fundațiilor între 0,5 (?) și 1,9 m[238], întărită cu două turnuri mici, rectangulare, și trei bastioane (două rectangulare și unul triunghiular), toate proiectate în afara curtinelor, aflate la distanțe relativ egale (între 20 și 30 m); de asemenea, au fost identificate și urmele a două zone de acces, în cele două extremitățți (păstrate) ale zidului – corespunzătoare, așadar, intrărilor aferente incintei principale. Din elevația acestei fortificații nu se păstrează practic nimic, fiind documentate arheologic exclusiv elemente ale fundațiilor[239].

---

[226] Se pot exclude, în cazul de față, considerentele de ordin stilistic/estetic, precum cele formulate la Ciobanu 1971: 26.

[227] Rusu 2005: 497 o consideră principală – pe bună dreptate, având în vedere rolul ei (v. text). Deși are altă formă în plan, turnul adiacent are dimensiuni similare celui care flanca poarta (așa-zis principală) de pe latura de sud-est, ceea ce ar putea scoate din discuție vreo dominantă din punct de vedere compozițional sau chiar funcțional.

[228] Ciobanu 1971: 25. Rusu 2005: 497 consideră că era destinată inclusiv accesului carosabil.

[229] Bănică 1998 *mss*.: 9-10; Iosipescu & Iosipescu 2009: 119. Rusu 2005: 497 apreciază că intrarea era închisă în arc frânt (sau gotic) – ceea ce nu poate fi exclus, după forma golului.

[230] Iosipescu & Iosipescu 2009: 116-117; Bănică 1998 *mss*.: 4 (unde înălțimea drumului de strajă e indicată la cca 7 m; aici am ținut cont de înălțimea măsurată pe releveu, dar și de faptul că terenul reprezentat e cu siguranță mai sus decât cota inițială de călcare).

[231] Măsurători pe releveul suprapus pe ortofotoplan, prin calcul automat de suprafață a poligonului aferent perimetrului *intra muros*. Conform Iosipescu & Iosipescu 2009: 116, incinta ar închide o suprafață de 3500 mp; aceeași valoare la Dragomir 1972-1973: 30, preluată cel mai probabil de la Barnea 1971: 380.

[232] Dragomir 1972-1973: 33-34; pentru indiciile privind tehnica și elemente de detaliu constructiv ale locuințelor, vezi inventarul arheologic (*ibid*.: 35).

[233] Există un consens general asupra funcțiunii acestei clădiri; (contrar afirmației că „era interpretată până în 1991 drept «locuința comandantului»“ – Iosipescu & Iosipescu 2009: 119) prima mențiune privind rolul de cisternă apare la Tafrali 1933-1934: 10, preluat apoi la Barnea 1971: 385; Dragomir 1972-1973: 33; Rusu 2005: 497; descrierea detaliată a alcătuirii constructive la Iosipescu & Iosipescu 2009: 119. Altă opinie la Ciobanu 1971: 25 (consideră „subsolul“ – sic! parterul – drept temniță, iar etajele drept „locuința comandantului garnizoanei sau a seniorului cetății“ – interpretarea la care se referea citatul de mai sus), preluată de Moisescu 1986: 51.

[234] Rusu 2005: 497.

[235] Nu a fost documentată prin releveul publicat aici, fiind descoperită de către arheologi ulterior redactării lui (1960), respectiv în campaniile din anii 1963-1964, v. Dragomir 1972-1973: 29, 31.

[236] La Iosipescu & Iosipescu 2009: 119 estimarea este de peste 10.000 mp, însă nu e clar la ce suprafață se raportează. Aici, calculul s-a făcut pe ortofotoplan (ANCPI, 2005, http://geoportal.ancpi.ro/geoportal/viewer/index.html, 23.10.2016), printr-o procedură similară celei aplicate incintei principale, fiind măsurată suprafața dintre incinta principală și cea secundară; într-adevăr, suma suprafețelor celor două incinte se apropie de 1 ha.

[237] Conform Iosipescu & Iosipescu 2009: 120, care însă consideră o datare mai târzie cu cca jumătate de secol decât alți autori (v. mai sus, cu note); v. și descriere, *ibid*. Pentru descoperirile dintre cele două fortificații v. și Dragomir 1972-1973: 32 *sqq*.

[238] Conform Iosipescu & Iosipescu 2009: 120.

[239] Detalii privind fortificația exterioară la Iosipescu & Iosipescu 2009: 120, Dragomir 1972-1973: 31; menționată și la Bănică 1998 *mss*.: 10.

Până în anii 1990, când au început intervențiile de restaurare, zidurile s-au păstrat variabil în elevație: pe unele porțiuni s-au degradat aproape complet, iar în altele s-au conservat până la câțiva metri deasupra solului. De altfel, situația era aproximativ similară[240] și în anul 1960, când a fost executat releveul pe care îl publicăm aici – vreme în care zidurile curtinelor se păstrau până la 7-8 metri înălțime, iar cele ale Turnului 1 până la cca 13,5 m (Planșele 34-37). Conform informațiilor din diferite publicații, cele mai importante lucrări de restaurare a cetății au avut loc între anii 1992 și 2008 (?)[241], în mai multe etape, cuprinzând treptat cele două fortificații, respectiv diferitele tronsoane ale incintei principale[242]. Intervențiile au avut un caracter aparent moderat, urmărind completarea planimetriei incintei principale (în special prin reconstruirea curtinelor de pe latura de vest, ruinate aproape integral) și a volumelor turnurilor și bastioanelor (în special Turnurile 1 și 3 și Bastioanele 1 și 3). Nici unul dintre elementele amintite nu a fost însă reconstruit complet în elevație, probabil în lipsa informațiilor necesare. Au fost semnalate probleme mai serioase cu privire la restaurarea porții de sud-est[243] (adiacente Turnului 1), ale cărei detalii constructive nu au fost însă documentate suficient prin releveul publicat aici încât să permită o prezentare mai amplă. Un aspect important, care ne poate atrage atenția din perspectiva înțelegerii și percepției generale a ansamblului, este opțiunea pentru zona de acces în cetate, rezolvată în urma restaurării pe latura de est, într-un gol în curtină rezultat din degradarea zidăriei și folosit pentru evacuarea pământului și molozului în cursul lucrărilor mai vechi din cetate[244]. La nivel interpretativ, această rezolvare funcțională aparent nesemnificativă induce o percepție complet deformată asupra porții principale, care astfel pierde mult din importanță și monumentalitate; din fericire, este o problemă reparabilă. Dintre aspectele pozitive, este de remarcat faptul că a fost păstrată patina zidurilor originale – fiind astfel ușor de identificat, prin contrastul cromatic și de textură pe care îl au față de completările făcute prin restaurare.

Pe lângă observațiile care s-ar putea face *in situ* sau pe baza imaginilor disponibile din diverse surse, deosebit de utile pentru un studiu temeinic asupra restaurărilor întreprinse la Enisala sunt documentele păstrate în diferitele fonduri ale arhivei Institutului Național al Patrimoniului[245].

*
* *

Arhiva DITACP cuprinde, potrivit inventarelor, un singur releveu al cetății Enisala, mai precis al fortificației principale – cea exterioară nefiind încă identificată în anul 1960, când a fost redactat releveul. Este unul dintre releveele păstrate în întregime; conține 18 planșe de format mare (cca 80 x 110 cm), pe care sunt reprezentate următoarele piese: două planuri (ambele la scara 1/100), dintre care unul prezintă măsurătorile topografice (sumare) ale terenului și ale structurilor construite, relevând geometria generală a incintei, iar altul mai grafic, cu reprezentarea ruinelor și a terenului prin sugerarea curbelor de nivel (ambele în Planșa 33); două planșe cuprind cele patru fațade exterioare ale fortificației (de sud-est, de est, de nord și de vest, toate la scara 1/100) (Planșele 34-35); cinci planșe conțin piese care detaliază fațadele exterioare ale fortificației (scara 1/50)[246]; trei planșe cuprind șase secțiuni ale incintei (toate la scara 1/100) (Planșele 35-36); trei planșe prezintă fațadele interioare ale incintei (scara 1/50) (Planșa 37); alte două planșe cuprind planuri, desfășurate și secțiuni (scara 1/50) ale celor patru turnuri poligonale cu spații interioare (T1-T4) (Planșele 38-39); în fine, o ultimă planșă prezintă în detaliu (scara 1/10) poarta de sud-est văzută din exterior (Planșa 40), în care se poate observa cu destulă precizie stereotomia paramentului – de mare interes mai ales în cazul celor două arcade de deasupra intrării. Până în prezent nu au fost găsite în arhivă memoriul scris și fotografiile aferente releveului[247].

Autorii releveului sunt Ioana Mihăescu, Sergiu Săndulescu, Eugen Apostol, Richard Bordenache (Jr.), Magdalena Bunescu, Veronica Costea, Ada Gheorghievici și Ilie Grigorescu – toți absolvenți ai Institutului de Arhitectură „Ion Mincu", promoția 1961[248]. Releveul a fost evaluat cu nota 10 (zece)[249].

---

[240] La prima vedere, comparația privind starea generală a zidurilor din anul 1960 (releveu) cu cea din 1990 (pe baza imaginilor de după restaurare) indică o conservare relativ bună în acest interval. Pentru imagini de ansamblu ale cetății după restaurare, v. http://tours.sync360.eu/cetatea-enisala/ (23.10.2016).

[241] Informația privind începerea lucrărilor de restaurare în anul 1992 la Baltreș & Stanciu 2011: 524; în anul 2008 lucrările erau (cel puțin în mare parte) finalizate, conform imaginilor din arhiva personală. Nu am reușit să aflu din alte surse anul de finalizare a lucrărilor.

[242] Bănică 1998 *mss*.: 1-2; conform aceleiași surse (comunicare personală), lucrările la fortificația secundară nu au fost terminate.

[243] Bănică 1998 *mss*.: 5-7; *id*. 2000: 1-3.

[244] Iosipescu & Iosipescu 2009: 118.

[245] V., între altele, fondurile DMI și DMASI, dintre care unele sunt citate mai jos.

[246] Nu au fost reproduse aici, dar v. http://relevee.uauim.ro/158/ (23.10.2016), planșele Rv.158.03, 06-08 și 13.

[247] Releveele studenților arhitecți erau (așa cum sunt și azi) însoțite de un scurt memoriu explicativ (cu o componentă istorică și alta tehnică) și de fotograii; din păcate, cel puțin conform celor cunoscute în prezent de către autorii acestui volum, acestea s-au păstrat în număr mult mai mic decât releveele propriu-zise.

[248] În inventar este trecut R. Bordenache, însă conform datelor postate la http://www.uauim.ro/facultati/arhitectura/alumni/promotii/1961/ (23.10.2016), prenumele este „Richard", v. și Teodorescu *et al*. 2012: *s.v.* „Bordenache, Sergiu Alexandru Richard Jr."; a nu se confunda cu tată său, Richard V. Bordenache, profesor al Institului de Arhitectură „Ion Mincu" din București și recent numit la acea dată (în 1959) director al Direcției Monumentelor Istorice (*ibid*.: *s.v.* „Bordenache, Richard V.").

[249] Conform notației din colțul stânga-jos de pe planșa cu nr. de inventar curent Rv.158.18 (planul cu reprezentarea terenului).

Conform informațiilor deținute, releveul nu a fost publicat până în prezent, nici măcar parțial. Documentele din arhiva INP ne sugerează că releveul cetății Enisala aflat în arhiva IAIM ar fi putut fi solicitat, neoficial, chiar de către angajații de atunci ai Direcției Monumentelor Istorice, pentru documentația necesară intervențiilor de punere în siguranță și de restaurare[250], demarate în urma sesizărilor tot mai frecvente[251].

Valoarea releveului este în primul rând documentară, pe baza datelor cunoscute fiind cea mai veche înregistrare sistematică a arhitecturii cetății Enisala (1960). Precizia măsurătorilor în plan este remarcabilă[252], fapt care sugerează utilizarea unor instrumente dedicate ridicărilor topografice[253] – ca, de altfel, și anumite detalii de reprezentare[254], precum și dificultățile tehnice impuse de conformarea foarte neregulată a terenului. Chiar dacă nu documentează în mare detaliu toate aspectele constructive[255], releveul publicat aici este cea mai cuprinzătoare documentație grafică a fortificației de la Enisala pusă la dispoziția publicului până în prezent. Astfel, este posibilă o descriere relativ amănunțită și de precizie a arhitecturii generale a cetății, așa cum se păstra anterior intervențiilor de restaurare[256].

Alexandra Teodor

---

[250] O cerere adresată Facultății de Arhitectură solicită împrumutarea releveului „cetății Heraklea" aflat în arhiva „Cabinetului de Istoria Arhitecturei". Cererea este înregistrată în 17 decembrie 1960 (la doar câteva luni după realizarea releveului, în iunie 1960) și este semnată de șeful grupei de proiectare din cadrul DMI, arh. R. Bordenache – tatăl unuia dintre semnatarii releveului și totodată profesor al Cabinetului de Istoria Arhitecturii (v. notă *supra*). Deși cererea nu a fost aprobată cu ușurință (un alt document, semnat de Ștefan Balș și datat în următoarea zi, menționează că Decanatul Facultății condiționa împrumutul releveului de semnarea unui „contract special" între cele două părți), releveul pare să fi ajuns în posesia celor de la DMI, conform mai multor indicii. Notița de pe cererea inițială, „Restituit releveul 23/I-960" (sic!, cel mai probabil 1961) este suficient de explicită, la care se adaugă și alte certitudini (v. *infra*). Cele două documente citate sunt păstrate în Arhiva INP, fond DMI, Dosarul nr. 4578, „Ruinele cetății Heraclea / Cetatea din Enisala, jud. Tulcea/reg. Constanța / 1953-76".

[251] Una dintre sesizări, semnată de un angajat al Institutului de Arheologie, este datată în septembrie 1960 și menționează că „(...) fereastra cu arcadă de la turnul de intrare este gata să se prăbușească, probabil în urma ploilor din primăvara din 1960"; conform unei alte note informative, datate în 28 iunie 1956, „(...) autoritățile și populația locală duc o acțiune de distrugere (...). S-a luat și se ia piatră din cetate și se topește în vărării. Toate casele din comuna Enisala au garduri sau alte construcții făcute din aceiaș piatră. (...) Șoseaua Enisala – Babadag lungă de cca. 8 km. se pietruește cu acelaș material, etc." Pentru ambele documente citate, v. Arhiva INP, fond DMI, Dosarul nr. 4578.

[252] Verificarea s-a făcut prin scalarea planului conform propriei scări grafice (folosind unda dintre cotele mai mari, întrucât desenul propriu-zis nu avea scară grafică, dar și planul cu reprezentarea curbelor de nivel, însoțit de scară grafică) și suprapunere cu un ortofotoplan georeferențiat (ANCPI, 2005). Diferențele dintre desenul planului și urmele construcției de pe ortofotoplan sunt dificil de măsurat cu precizie (datorită rezoluției insuficiente a fotografiei), însă nesemnificative, proporțiile generale fiind corecte (cu excepția turnului T4, a cărui orientare este ușor diferită în desen față de realitatea documentată prin ortofotoplan în anul 2005 – în cursul lucrărilor de restaurare). Diferențele dintre cotele de triangulație notate pe desen și cele rezultate în urma scalării, suprapunerii și digitizării desenului sunt de sub 2 cm la cca 20 m (0,1%).

[253] Teodolit sau nivelă (sugestie Teodor Bănică).

[254] Punctele din teren și cele din planul construcției utilizate pentru măsurarea triangulațiilor sunt foarte clar reprezentate în desen, precum și toate cotele aferente. În dosarele din arhiva INP se păstrează un set de planșe de lucru, nedatate, cu piese aparent identice cu cele din releveul UAUIM, care pot fi o copie făcută cu ocazia împrumutului amintit mai sus. Din cele două seturi de planșe am comparat planul general al incintei, care cuprinde același desen topografic al releveului UAUIM (puncte, linii, inclusiv cote, poziționarea și valorile lor); totodată, hașurile de pe același plan corespund celor din al doilea plan al releveului UAUIM. Arhiva INP, fond DMI, Dosarul nr. 4579, „Cetatea (ruine) Heracleea – Pr. cons. restaurare protejare. Pr. 390/1974 – S.T.E. – p. desenate".

[255] De pildă, zona porții de sud-est nu este suficient documentată printr-un singur detaliu 1/10: lipsesc informații privind conformarea ei în plan și fixarea ușilor propriu-zise, care erau, cel mai probabil, din lemn; totodată, lipsesc detalii privind rezolvarea elementelor de deasupra porții, în zona platformei de apărare mascate de arcul în plin cintru. Cele din urmă pot fi puse, însă (pe bună dreptate), pe seama faptului că erau inaccesibile în lipsa unor schele. Completarea informațiilor privind părțile superioare ale zidurilor păstrate s-a putut face doar odată cu montarea unui eșafodaj din lemn în jurul zidurilor (v. Arhiva INP, fond DMASI, dosar f.n., „Enisala, jud. Tulcea, cetatea. Doc. Schelă la Turn intrare / 1996"); informații similare, Teodor Bănică.

[256] În plus, releveul este un excelent instrument pentru evaluarea elementelor autentice păstrate, a proceselor de degradare înregistrate prin imagini și alte documentații începând cu secolulul XIX, dar și a intervențiilor de restaurare din ultimile decenii (v. *supra*).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Transilvania [Cetatea de Colț, Cetatea Slimnic și Cetatea Rupea]:

Călători străini 1976 – ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea II, trad. Mustafa Ali Mehmet. Bucureşti: editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976.

Cronica 2005 – ***, *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2005, www.cimec.ro.

Anghel 1972 – Anghel, Gheorghe, *Cetăți medievale din Transilvania*. București: Editura Meridiane, 1972.

Anghel 1980 – Anghel, Gheorghe, „Despre apariția primelor donjoane din piatră în Transilvania". *Apulum* 18 (1980): 195-210.

Anghel 1981 – Anghel, Gheorghe, *Fortificații medievale din piatră din secolele XIII-XVI*. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1981.

Curinschi Vorona 1981 – Curinschi Vorona, Gheorghe, *Istoria arhitecturii în România*. Bucureşti: ed. Tehnică, 1981.

Drăguț 1968 – Drăguț, Vasile, *Vechi monumente hunedorene*. București: Editura Meridiane, 1968.

Drăguț 1979 – Drăguț, Vasile, *Arta gotică în România*. București: Editura Meridiane, 1979.

Fabini 2009 – Fabini, Hermann, *Universul cetăţilor bisericeşti din Transilvania*. Sibiu: ed. Monumenta, 2009.

Fabritius-Dancu 1980 – Fabritius-Dancu, Juliana, *Cetăți țărănești săsești din Transilvania*. Sibiu: Revista Transilvania, 1980.

Géza 1996 – Géza, Entz, *Erdély épitészete a 14-16 században*. Kolozsvár: Erdély Múzeum Egyesület, 1996.

Gheorghiu 1985 – Gheorghiu, Teodor Octavian, *Arhitectura medievală de apărare din România*. București: Editura Tehnică, 1985.

Horwath 1940 – Walter Horwath, *Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen*. Hermannstadt: Honterus, 1940.

Ionescu 1982 – Ionescu, Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*. Bucureşti: ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1982.

Moga 1945 – Moga, I., „Voievodatul Transilvaniei. Fapte şi interpretări istorice". *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* 10 (Sibiu: 1945), 55-148.

Neacșu 2001 – Neacșu, Monica, „Slimnic Castle and its Position in the Development of Military Architecture in Medieval Transylvania". *Annual of Medieval Studies at CEU* 7 (2001): 65-95.

Popa 2014 (1972) – Popa, Radu, „Cetățile din Țara Hațegului". În Daniela Marcu Istrate, Adrian Ioniță (coord.), *Radu Popa. Studii și articole (1).* Cluj-Napoca: Editura Mega, 2014, 9-29; publicat inițial în *Buletinul Monumentelor Istorice* 3 (1972): 54-66.

Popa 1988 – Popa, Radu, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1988.

Rusu 1996 – Rusu, Adrian Andrei, *Bibliografia fortificaţiilor medievale şi premoderne din Transilvania şi Banat*. Reşiţa: Editura Banatica, 1996.

Rusu 2005 – Rusu, Adrian Andrei, *Castelarea carpatică. Fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2005.

Rusu 2008 – Rusu, Adrian Andrei, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2008.

Rusu & Burnichioiu 2008: Rusu, Adrian Andrei; Burnichioiu, Ileana, *Monumente medievale din Țara Hațegului. Medieval Monuments from Hațeg District*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2008.

Szinte 1893 – Szinte Gabor, „Kolcvár" [Cetatea de Colț]. *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* 7 (1893): 69-79.

Țiplic 2006 – Țiplic, Ioan Marian, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu: secolele X-XIV*. București: Editura Militară, 2006.

Vătășianu 1959 – Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I. Cluj-Napoca: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959.

Vătășianu 2001 (1959) – Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în Ţările Române,* ediţia a II-a, Cluj Napoca: Fundaţia Culturală Română, 2001, reeditare a lucrării publicate la Bucureşti: ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1959.

Velescu 1964 – Velescu, Oliver, *Cetăţi ţărăneşti din Transilvania*. Bucureşti: Editura Meridiane, 1964.

Moldova [Cetatea Hotin și Cetatea Soroca]:

Călători străini 1968 – ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, trad. Maria Holban. București: Editura Științifică, 1968.

Călători străini 1976 – ***, *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VI, partea II, trad. Mustafa Ali Mehmet. Bucureşti: editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976.

Andronic 1991 – Andronic, Alexandru, „À propos des fortification médiévales de Moldavie". *Arheologia Moldovei* XIV (1991): 147-152.

Anghel 1981 – Anghel, Gheorghe, „Considerații generale privind tipologia cetăților medievale din România din secolul al XIII-lea până la începutul secolului al XVI-lea". *Apulum* 19 (1981): 161-163.

Apostol & Bâlici 2015 – Apostol, Virgil și Ștefan Bâlici, „Rezultatele preliminare ale cercetării arhitectural-arheologice la cetatea Soroca. Campaniile 2012 și 2013". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 58-67.

Chițescu 1972 – Chițescu, Lucian, „Fortificațiile Moldovei până la mijlocul sec. XV". *Carpica* (1972): 143-167.

Dragomir 2000 – Dragomir, Laurențiu, *Monumente istorice și de arhitectură din Ținutul Cernăuților*. București: Editura Eminescu, 2000.

Drăguț 1979 – Drăguț, Vasile, *Arta gotică în România*. București: Editura Meridiane, 1979.

Felea 2015 – Felea, Alina, „Viața economică a târgului Soroca (secolul XVI – începutul secolului XIX)". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 163-172.

Gheorghiu 1895 – Gheorghiu, Teodor Octavian, *Arhitectura medievală de apărare din România.* București: Editura Tehnică, 1985.

Gheorghiu & Bica 2015 – Gheorghiu, Teodor Octavian și Smaranda Maria Bica, *Restituții: orașe la începuturile Evului Mediu românesc*. București: Editura Fundației Arhitext Design, 2015.

Giurescu 1967 – Giurescu, Constantin C., *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967.

Husar 1998 – Husar, A., „Cetatea Hotin". În Husar, A., G. Goanță, S. Dimitriu-Chicu (coord.), *Cetăți pe Nistru*. Chișinău: 1998, 73-140.

Iorga 1905 – Iorga, Nicolae, *Neamul românesc în Basarabia*. București: Editura Librăriei Socecŭ & Co., 1905).

Iosipescu & Iosipescu 2015 – Iosipescu, Sergiu și Raluca Iosipescu, „Cetatea Soroca în lumina primelor cercetări românești și a săpăturilor arheologice din anii 1928-1930". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 10-32.

Josanu 2015 – Josanu, Vitalie, „Evoluția sistemului de fortificații din Țara Moldovei (sec. XIV-XV)". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 97-116.

Lepădatu 1914 – Lepădatu, Alexandru, „Cetatea Sorocii. Notiță istorică descriptivă". *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* 26 (1914): 87-96.

Musteață *et. al* 2015 – Musteață, Sergiu, Ion Tentiuc și Ion Ursu, „Cetatea Soroca în lumina surselor scrise și descoperirilor arheologice". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 33-47.

Nesterov 2000 – Nesterov, Tamara, „Enigma cetății Soroca". În *Enigmele Basarabiei*. Chișinău: Editura Clio, 2000, 74-93.

Nesterov 2011 – Nesterov, Tamara, „Aspecte controversate ale etapelor formării arhitecturii Cetății Hotinului". *Arta* (2011): 39-47.

Nesterov 2015 – Nesterov, Tamara, „Importanța detaliilor arhitecturale în restaurarea corectă a cetății Soroca". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 130-154.

Ploșniță 2015 – Ploșniță, Elena, „File din istoria protejării cetății Soroca în anii 1919-1944". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 197-204.

Prodan 2012 – Prodan, Alexandru, „Repere istorico-geografice ale patrimoniului urbanistic din Republica Moldova". *Arta* (2012), 137-144.

Rădvan 2011 – Rădvan, Laurențiu, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu (sfârșitul sec. al XIII-lea – începutul sec. al XVI-lea)*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2011.

Rusu 2005 – Rusu, Adrian Andrei, *Castelarea carpatică. Fortificați și cetăți din Transilvania și din teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*. Clul-Napoca: Editura MEGA, 2005.

Rusu 2015 - Rusu, Adrian Andrei, „Despre cetatea Soroca. Opinii critice". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 266-279.

Șlapac 2004 – Șlapac, Mariana, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea*). Chișinău: Editura Arc, 2004.

Șlapac 2008 – Șlapac, Mariana, *Arta urbanismului în Republica Moldova*. Chișinău: Academia de Științe a Moldovei, 2008.

Șlapac 2009 – Șlapac, Mariana, „Cetățile Moldovei în secolele XVII-XVIII". *Akademos* 2/13 (iunie 2009): 58-61.

Șlapac 2015 – Șlapac, Mariana, „Fortificațiile bastionare de la Soroca (sec. XVII-XVIII)". În Sergiu Musteață (ed.), *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare. Materialele conferinței, Soroca, 4-5 aprilie 2013*. Chișinău: Editura ARC, 2015, 122-129.

Voitec-Dordea 2004 – Voitec-Dordea, Mira, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*. București: Editura Maiko, 2004.

Dobrogea [Cetatea Enisala]:

Allard 1859 – Allard, Camille, *Souvenirs d'Orient. La Dobroutcha*. Paris: Charles Douniol, 1859.

Baltreş & Stanciu 2011 – Baltreş, Albert și Lucian Stanciu, „Cercetări privind rocile utilizate la construirea cetății medievale de la Enisala". *Peuce, S. N.*, 9 (2011): 523-538.

Baraschi 1991 – Baraschi, Silvia, „Despre civilizația urbană în Dobrogea în secolele X-XIV". *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 3-4 [42] (1991): 133-152.

Baraschi & Cantacuzino 1980 – Baraschi, Silvia și Gheorghe Cantacuzino, „Cercetările arheologice din Cetatea de la Enisala (1976)". *Peuce* VIII (1980): 456-472.

Barnea 1971 – Barnea, Ion, „Cultura în secolele XIII-XIV". În Ion Barnea și Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. 3., *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*. Bucureşti: Editura Academiei, 1971, 379-405.

Bănică 1998 *mss*. – Bănică, Teodor. *Memoriu la releveu şi cercetare de arhitectură. Conservarea şi restaurarea cetăţii medievale de la Enisala, com. Sarichioi, judeţul Tulcea*, CPPCN Bucureşti, Contract nr. 134/1995, Adițional nr. 4/1998, Faza: Proiect Cercetare.

Bănică 2000 *mss*. Bănică, Teodor. *Cercetare suplimentară de parament*, Centrul de Proiectare pentru Patrimoniul Cultural Național. Contract nr. 134/1995, Adițional nr. 2/2000, Faza: P. T. II - Restaurare, conservare și consolidare a cetății medievale Enisala, jud. Tulcea - Turn nr. 1.

Cantacuzino 2001 – Cantacuzino, Gh. I., *Cetăţi medievale din Ţara Românească în secolele XIII-XVI* (a doua ed.). Bucureşti: Editura Enciclopedică, 2001.

Ciobanu 1971 – Ciobanu, Radu Ştefan, „Cetatea Enisala". *Buletinul Monumentelor Istorice* 1 (1971): 21-30.

Coman 2013 – Coman, Marian, *Putere și teritoriu. Ţara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*. Iași: Polirom, 2013.

Desjardins 1868 – Desjardins, Ernest, „Voyage archéologique et géographique dans la région du Bas Danube". *Revue Archéologique* 17 (1868): 254-278.

Dobrogianu 1931 – Dobrogianu, Ionescu M., *Tomi - Constanţa*. Constanţa: Tipografia Lucrătorilor Asociaţi, 1931.

Dragomir 1972-1973 – Dragomir, Ion T, „Cetatea medievală de la Enisala. Unelte, arme și obiecte de podoabă". *Danubius* VI-VII (1972-1973): 29-47.

Drăguţ 1976 – Drăguţ, Vasile, *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească.* Bucureşti: Editura Ştiinţifică și Enciclopedică, 1976.

Gheorghiu 1985 – Gheorghiu, Teodor Octavian, *Arhitectura medievală de apărare din România*. Bucureşti: Editura Tehnică, 1985.

Gheorghiu & Bica 2015 – Gheorghiu, Teodor Octavian și Smaranda Maria Bica, *Restituții: orașe la începuturile evului mediu românesc*. Bucureşti: Editura Fundației Arhitext Design, 2015.

Ionescu 1904 – Ionescu, M. D., *Dobrogia în pragul veacului al XX-lea. Geografia matematică, fisică, politică, economică şi militară*. Bucureşti: Atelierele Grafice „I.V. Socecu", 1904.

Iosipescu & Iosipescu 2009 – Iosipescu, Sergiu și Raluca Iosipescu, „Cetatea Ienisala. Contribuții arheologice şi istorice la proiectul de restaurare". *Revista Monumentelor Istorice* 1-2 (2009): 109-124.

Moisescu 1986 – Moisescu, Cristian, „Creația arhitecturală din vremea domniei lui Mircea cel Mare. Construcțiile de apărare". *Revista Muzeelor și Monumentelor – Monumente Istorice și de Artă* 1 (1986): 44-54

Morintz *et al*. 1996 – Morintz, Sebastian, Constantin Preda, Mircea Babeș și Ion Barnea, „Enisala", Constantin Preda (ed.), *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*. Bucureşti: Editura Enciclopedică, 1996, 110–112.

Nicolae 2010 – Nicolae, Constantin, „Stadiul cercetărilor arheologice la Hârşova, jud. Constanţa. Contribuţii la harta arheologică a localităţii". *Pontica* 43 (2010): 221-250.

Nicolae *et al*. 2008 – Nicolae, Constantin, Daniela Bănoiu și Vlad Nicolae, „Aspecte noi privind topografia cetății de la Hârşova (jud. Constanţa)". *Pontica* 41 (2008): 313-341.

Preoteasa *et al*. 2012 – Preoteasa, L., Iulian Bîrzescu, Diana Hanganu și A. Vespremeanu-Stroe, „Schimbări morfologice în regiunea Histria produse în timpul și după declinul cetății". *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 3-4 [63] (2012): 201-223.

Rusu 2005 – Rusu, Adrian Andrei, *Castelarea carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate: (sec. XIII-XIV).* Cluj-Napoca: Editura Mega, 2005.

Sălăgeanu 2006 – Sălăgeanu, Valentin, *Arhitectura militară pe teritoriul Ţării Româneşti şi al Dobrogei în secolele XIII-XVI. Influenţe şi iradieri*. Bucureşti, Cluj-Napoca: Grupul Român pentru o Istorie Alternativă, 2006.

Ştefan 1977 – Ștefan, Alexandru S., „Cetățile romane de la Enisala. Studiu aerofotografic". *Revista Muzeelor și Monumentelor – Monumente Istorice și de Artă* 2 (1977): 15-25.

Ştefănescu 1971 - Ștefan Ștefănescu, „Dobrogea între anii 1186-1417", Ion Barnea și Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. 3., *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*. Bucureşti: Editura Academiei, 1971, 337-378.

Tafrali 1933-1934 – Tafrali, Oreste, „Notes sur la Scythie Mineure". *Arta şi Arheologia* 9-10 (1933-1934): 6-17.

Teodorescu *et al*. 2012 – Teodorescu, Sidonia, Andrei Bîrsan, Raluca Niculae și Vasile Țelea, *Dicționar al Arhitecturii Românești Moderne (sec. XIX, XX, XXI) (literele A-C)*. Bucureşti: 2012.

Toma 2010 – Toma, Natalia, „Tomis - Kustendje - Constanța. Topografia antică tomitană în hărţi şi însemnări de călătorie din epoca modernă (sec. XIX - începutul sec. XX)". *Caiete ARA* 1 (2010): 53-74.

Verussi-Iosipescu 2003 – Verussi-Iosipescu, Raluca, „A fost Enisala un castel bizantin?", I. Cândea, P. Cernovodeanu și Gh. Lazăr (ed.), *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*. Brăila: Editura Istros, 2003, 57-64.

LISTA RELEVEELOR CUPRINSE ÎN VOLUMUL 3 (SERIE NOUĂ)

Planșele 1-4 și pp. 6-8:

Cetatea de Colț: releveu executat în anul 1967 de stud. Roth Karlheinz, Mihai Bartmuș, Mihaela Albertina Cirillo, Ana Cornelia Stănescu, Gheorghe Sion, Nicolae Sîmbotin. Număr de inventar Rv.522 [http://relevee.uauim.ro/m500/]

Planșele 5-12 și pp. 8-13:

Cetatea Slimnic: releveu executat în anul 1973 de stud. Tamara Gabriela Grad, Adina Sorana Șragher, Florina Nicoleta Petrovanu, Valentina Șerban, Marius Berindei, Silviu Gabriel Olaru, Vlad Vrejoiu, Laurențiu Corneliu Brînzeanu, Mihaela Alessiu și Mariana Runcan. Număr de inventar Rv.525 [http://relevee.uauim.ro/m505/]

Planșele 13-21 și pp. 13-16:

Cetatea Rupea: releveu executat în anul 1960 de stud. Constantin Blebea, Polixenia Caliani, Maria Coțea, Emilia Crăciun, Gabriela Dancovici, Nicolae Dancu, Mariana Enescu, Constantin Geliman, Tiberiu Kölönte, Adriana Marinescu, Ion Manta, Milița Popescu, Marta Silvan şi Radu Stroe. Număr de inventar Rv.514 [http://relevee.uauim.ro/m493/]

Planșele 22-27 și pp. 16-21:

Cetatea Hotin: releveu executat în anul 1929 de stud. Gh. Ionescu și V. Olinici. Număr de inventar Rv.526 [http://relevee.uauim.ro/m507/]

Planșele 28-32 și pp. 21-26:

Cetatea Soroca: releveu executat în anul 1938 de stud. Valentin Voițehovski. Număr de inventar Rv.525 [http://relevee.uauim.ro/m506/]

Planșele 33-40 și pp. 26-32:

Cetatea Enisala: releveu executat în anul 1960 de stud. Ioana Mihăescu, Sergiu Săndulescu, Eugen Apostol, Richard Bordenache (Jr.), Magdalena Bunescu, Veronica Costea, Ada Gheorghievici și Ilie Grigorescu. Număr de inventar Rv.158 [http://relevee.uauim.ro/m118/]

1 / III s.n.

CETATEA DE COLȚ
PERSPECTIVĂ

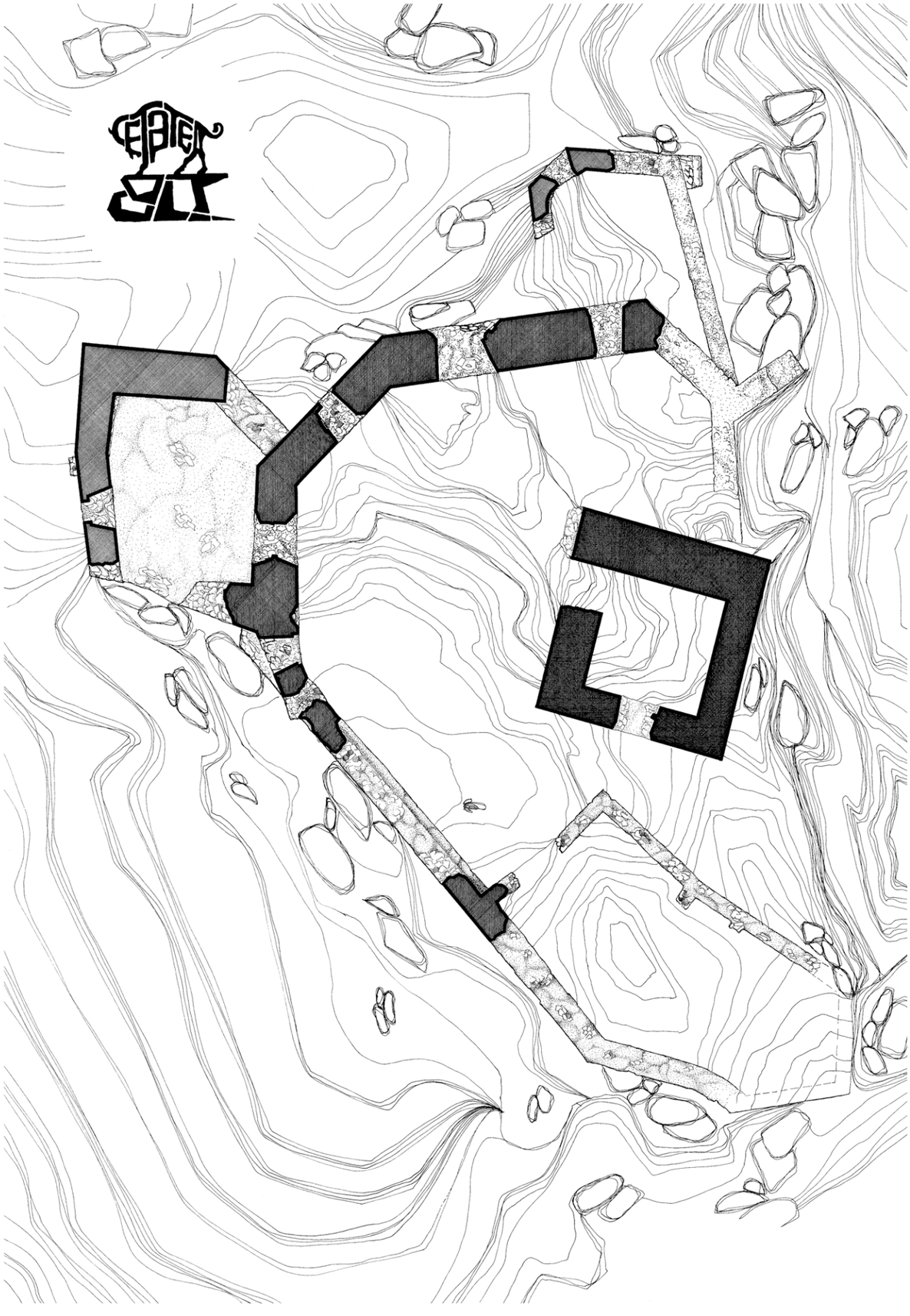

0 1 2 5 10 m

CETATEA DE COLȚ
PLAN ANSAMBLU, SC. 1/200

1

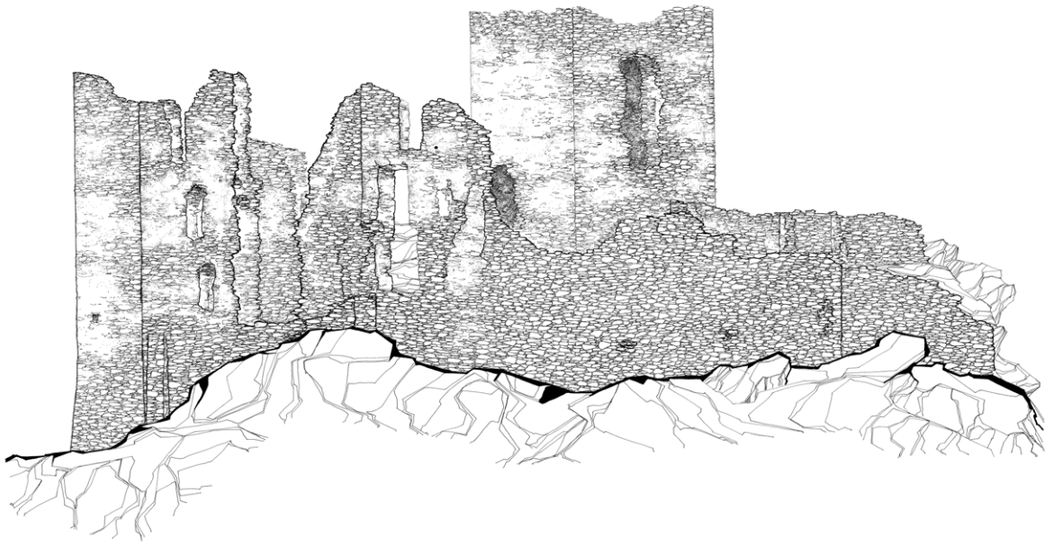

2

3

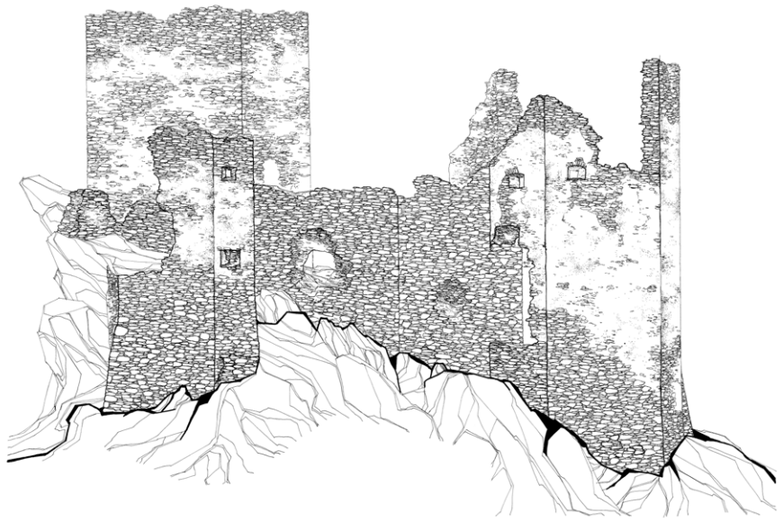

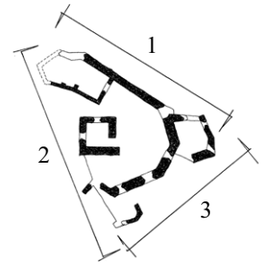

0 2 5 10 15 m

CETATEA DE COLȚ
ELEVAȚIILE ANSAMBLULUI, SC. 1/300

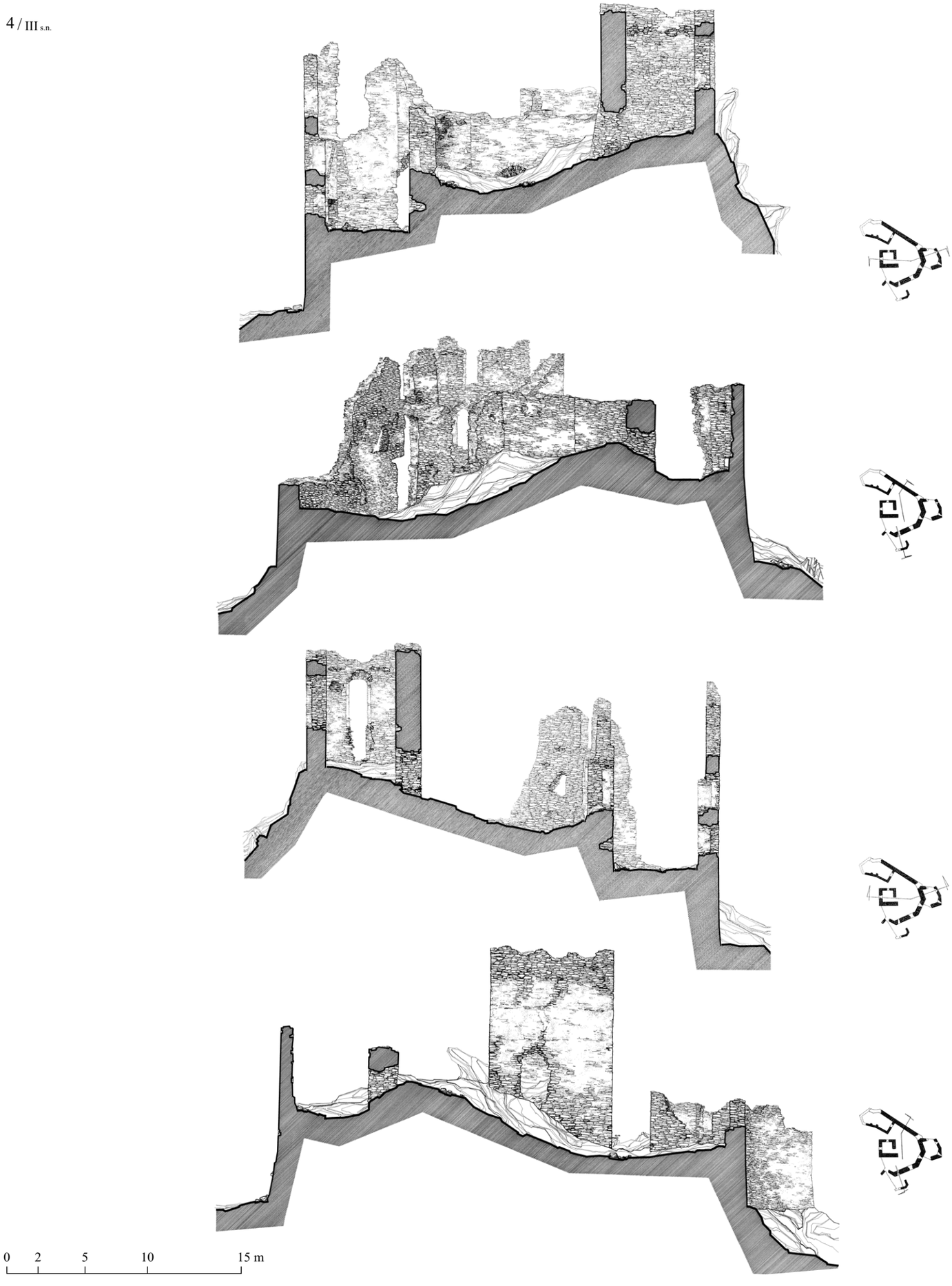

CETATEA DE COLȚ
SECȚIUNI, SC. 1/300

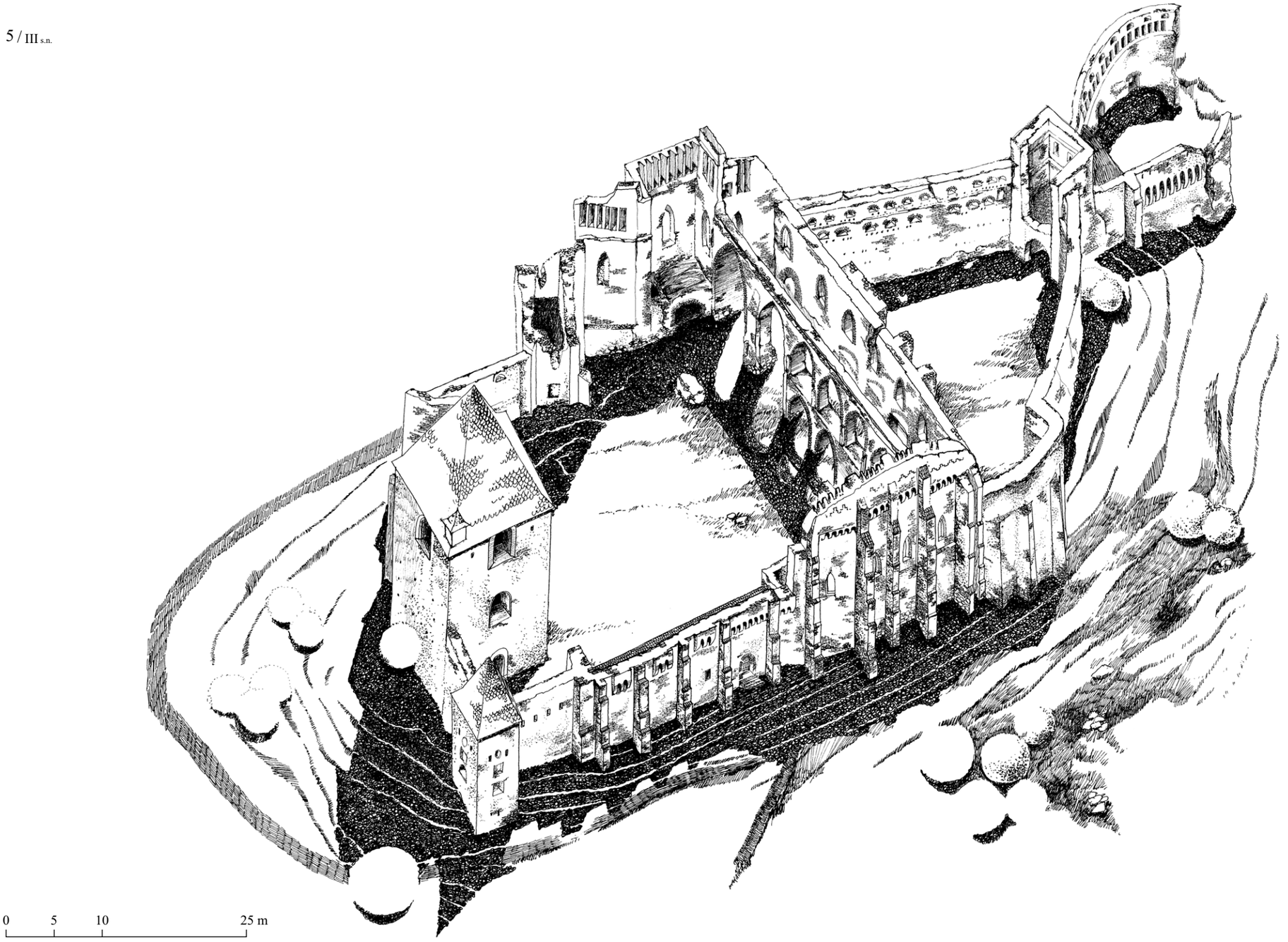

CETATEA SLIMNIC
AXONOMETRIE, SC. 1/500

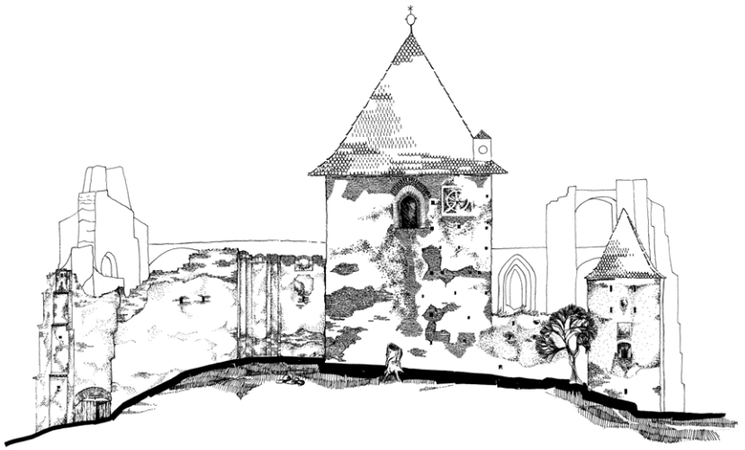

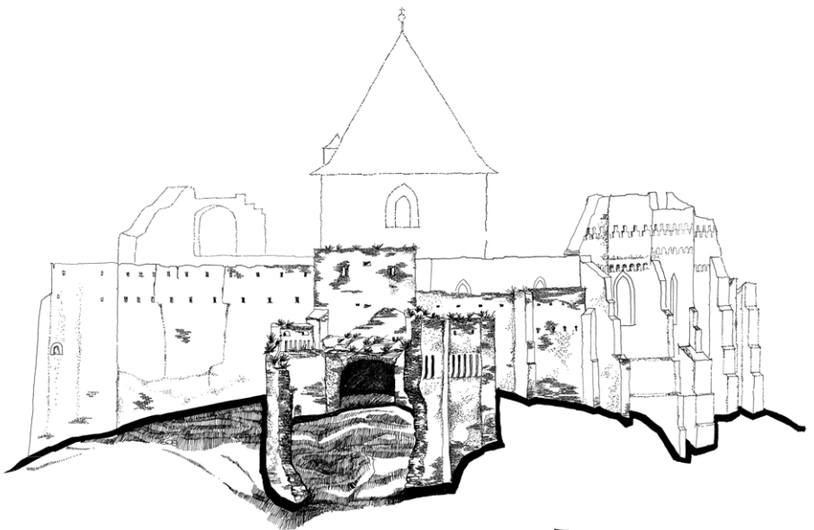

CETATEA SLIMNIC
PLAN DE SITUAȚIE, SC. 1/1000
ELEVAȚIILE DE NORD ȘI DE SUD ALE ANSAMBLULUI, SC. 1/500

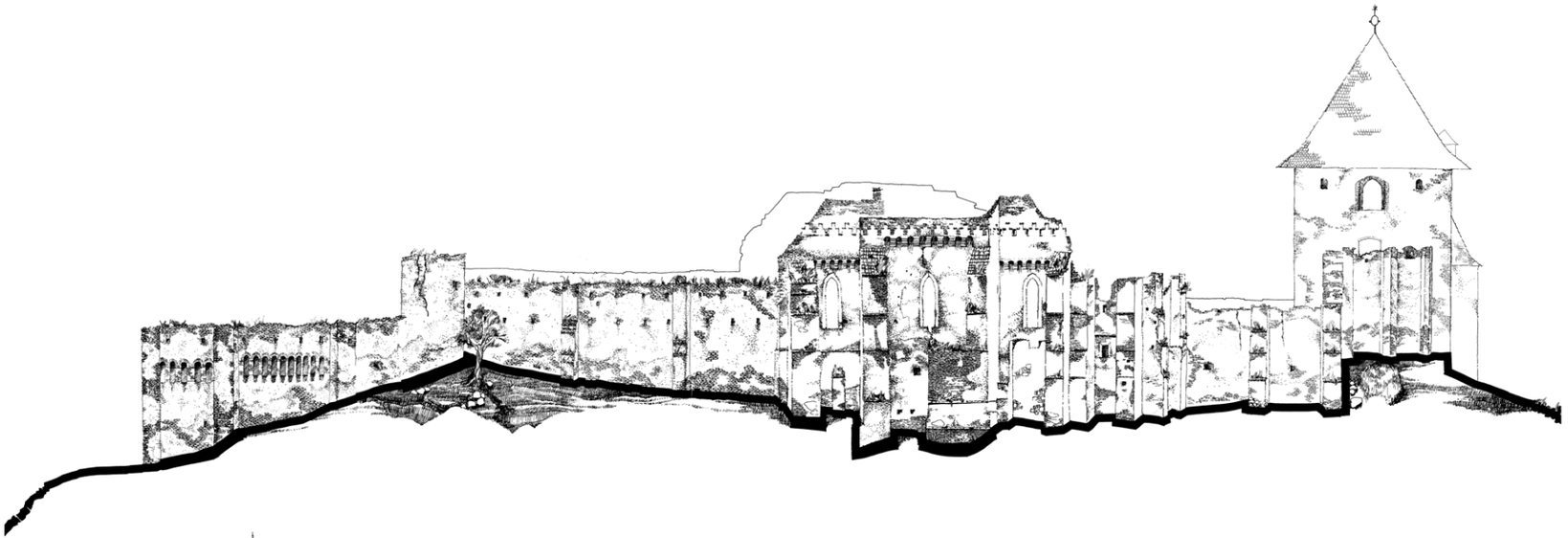

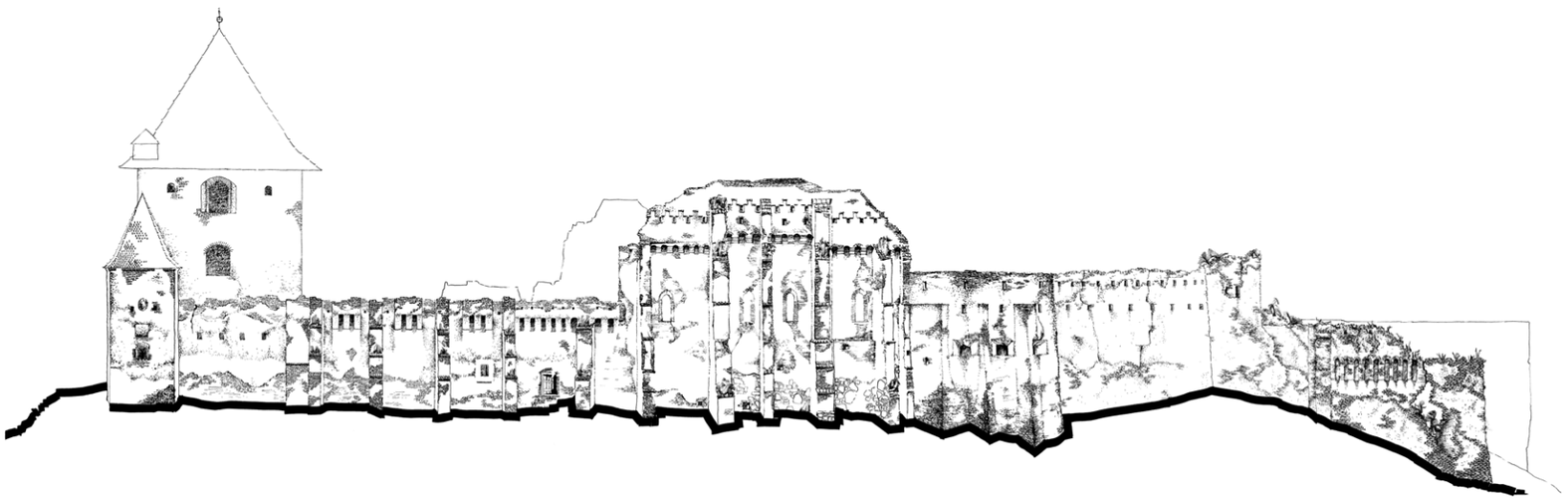

0 5 10 25 m

CETATEA SLIMNIC
ELEVAȚIILE DE EST ȘI DE VEST ALE ANSAMBLULUI, SC. 1/500

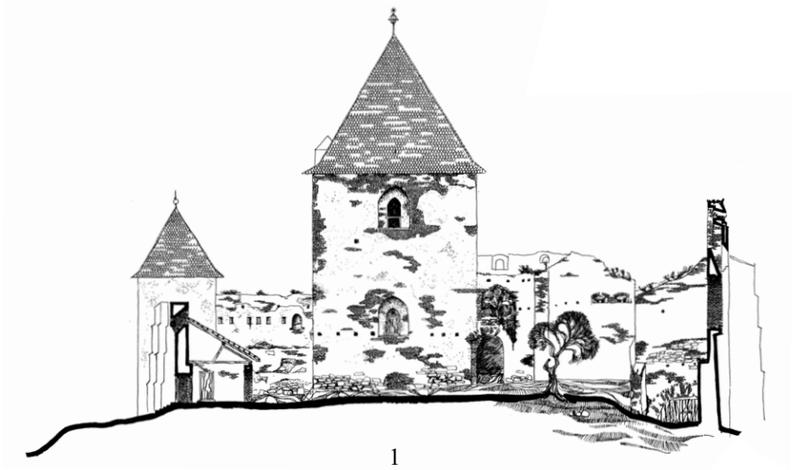

1

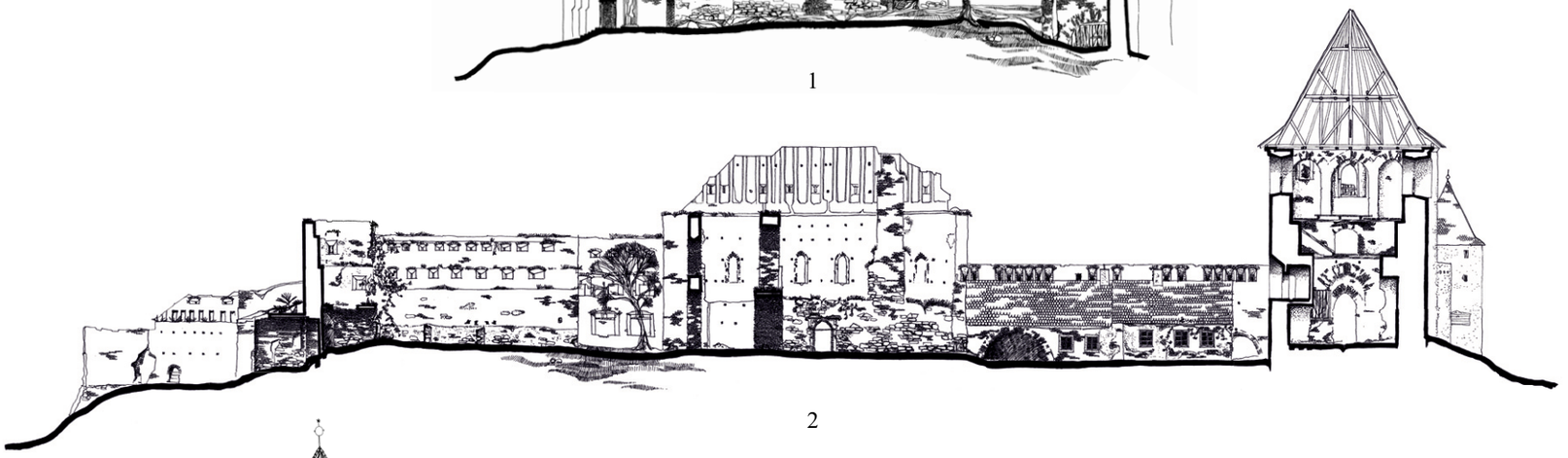

2

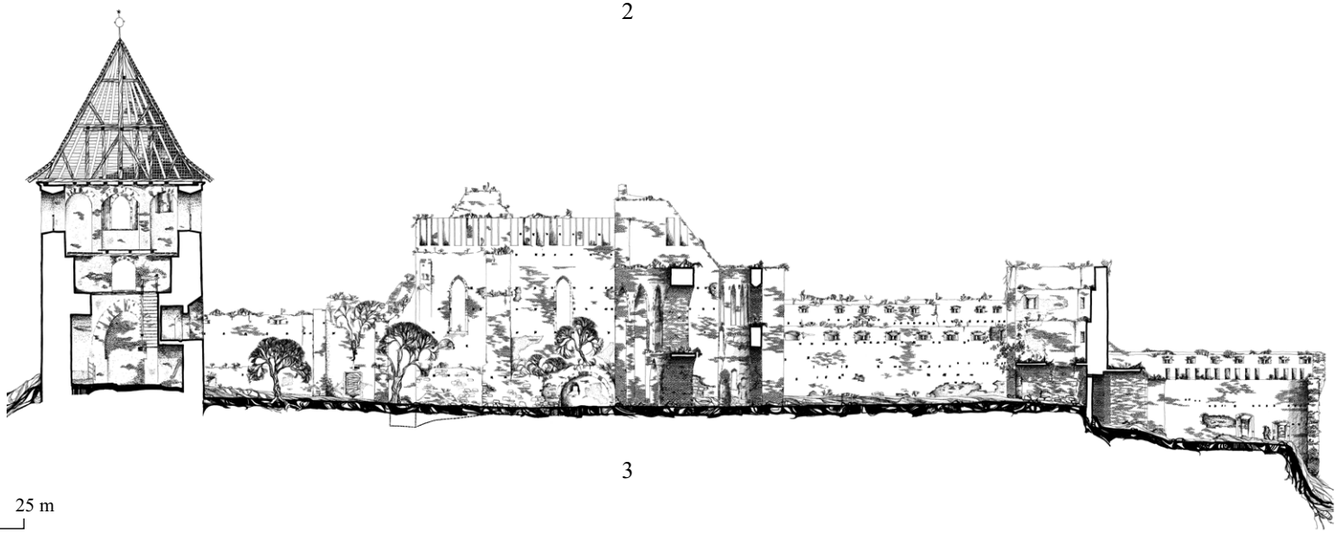

3

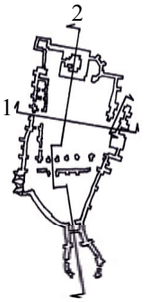

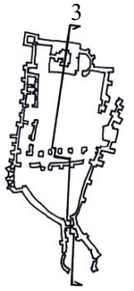

0 5 10 25 m

CETATEA SLIMNIC
SECȚIUNE TRANSVERSALĂ ȘI SECȚIUNI LONGITUDINALE, SC. 1/500

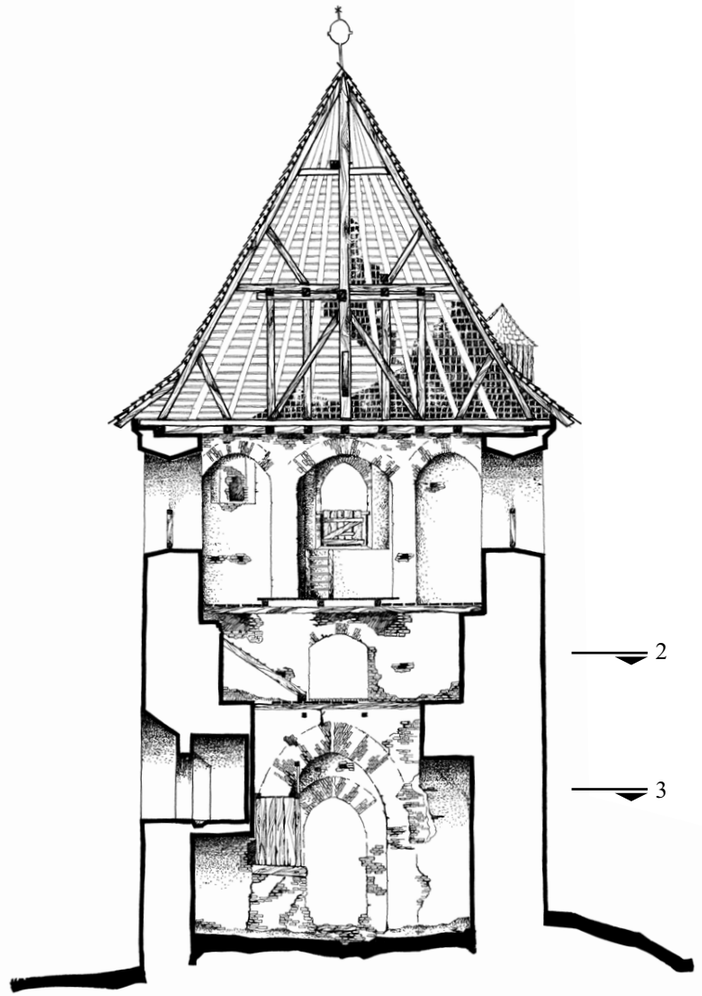

1

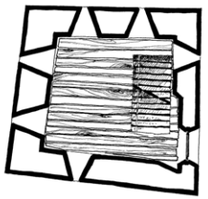

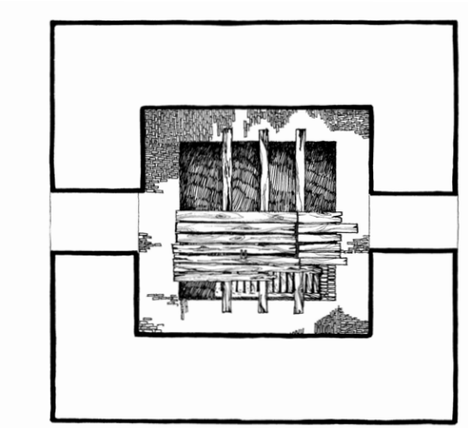

2

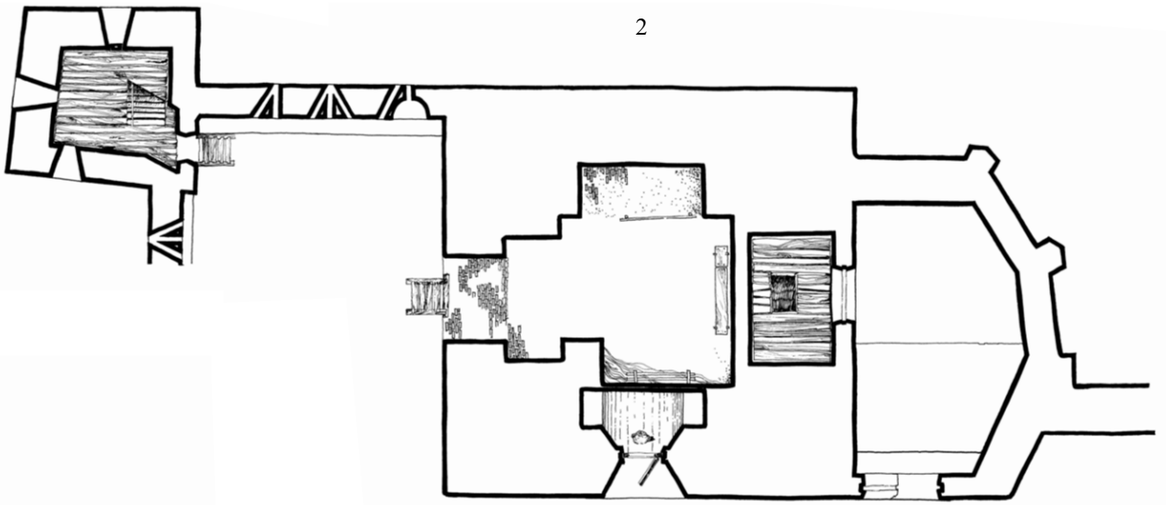

3

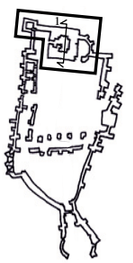

0 1 2 5 10 m

CETATEA SLIMNIC
CAPELA ŞI TURNURILE DE PE LATURA NORDICĂ: SECŢIUNE ŞI PLANURI DE NIVEL, SC. 1/200

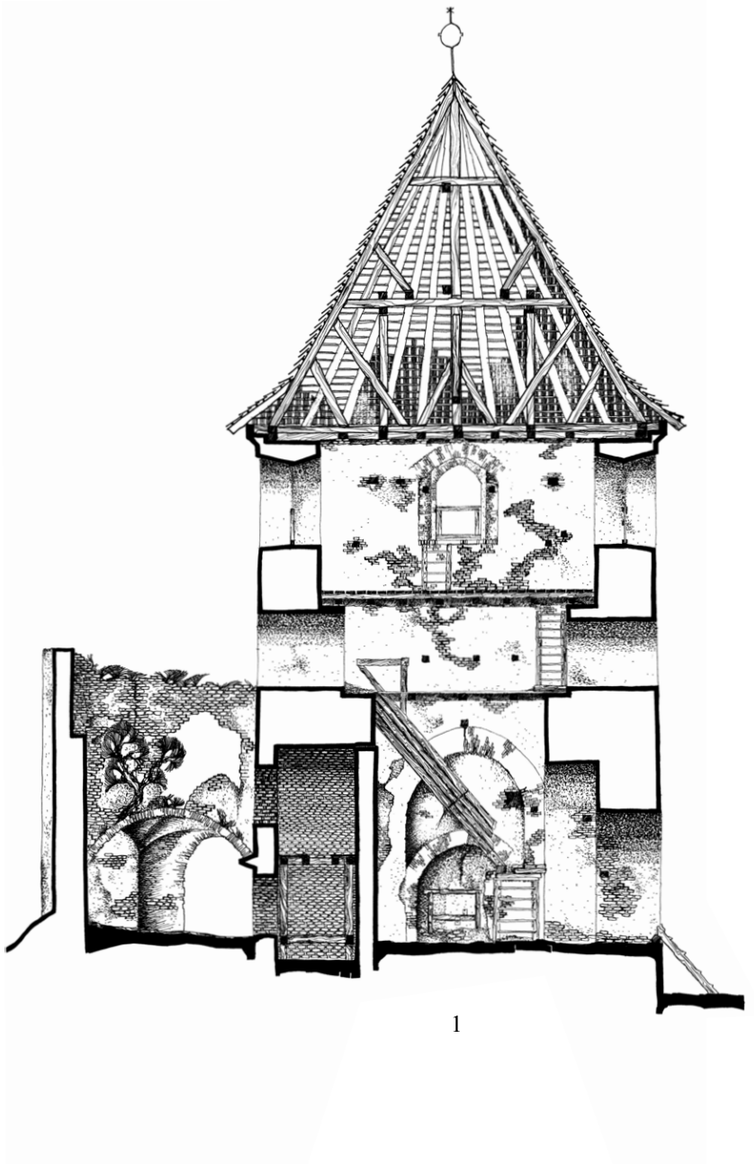

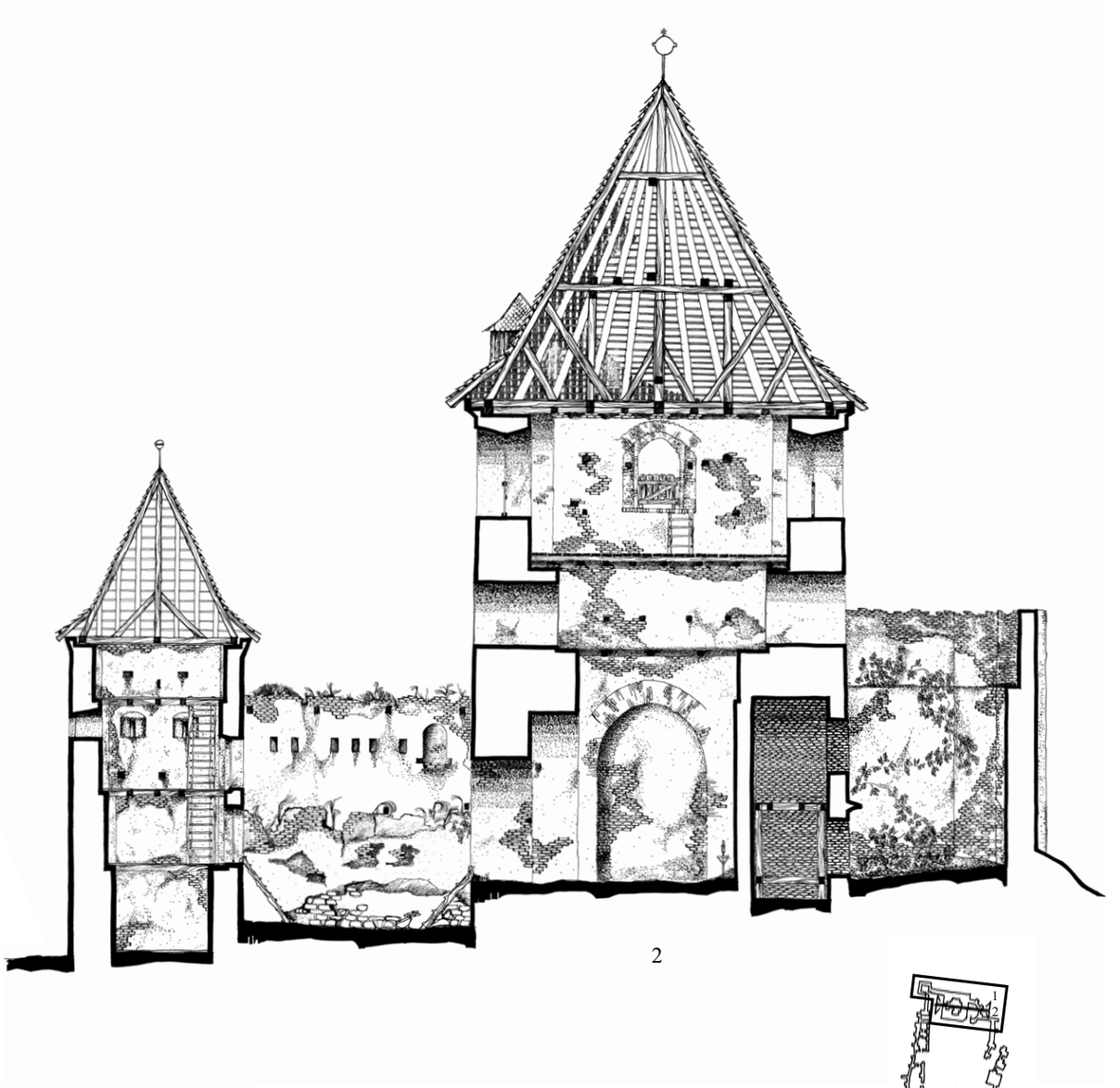

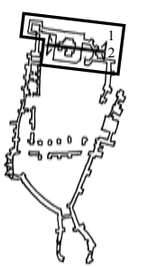

0 1 2 5 10 m

CETATEA SLIMNIC
CAPELA ŞI TURNURILE DE PE LATURA NORDICĂ: SECȚIUNI, SC. 1/200

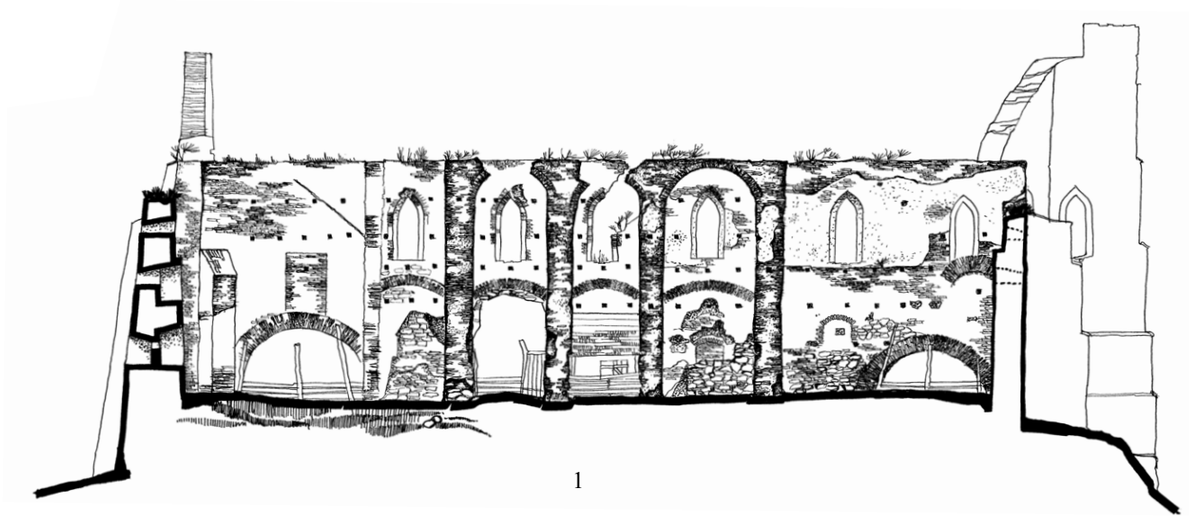

1

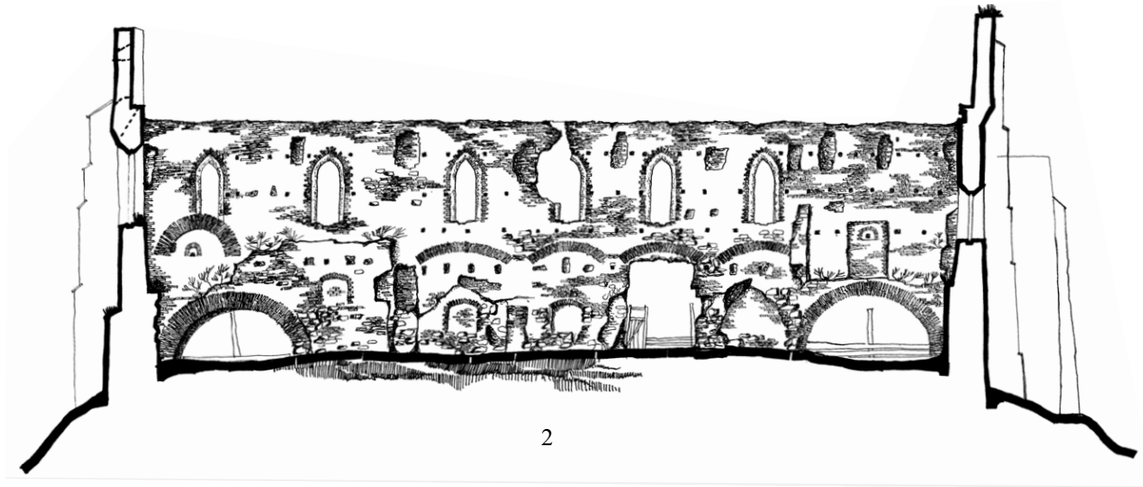

2

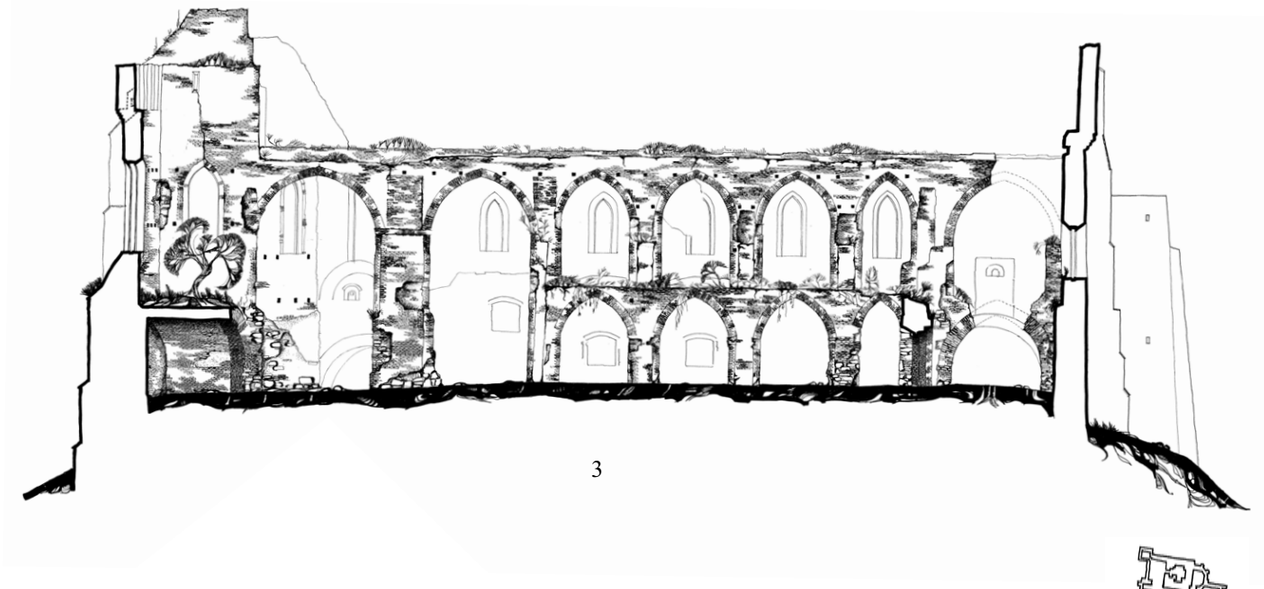

3

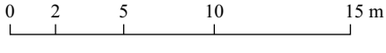

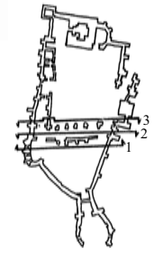

CETATEA SLIMNIC
BAZILICA: ELEVAȚIE ȘI SECȚIUNI LONGITUDINALE, SC. 1/300

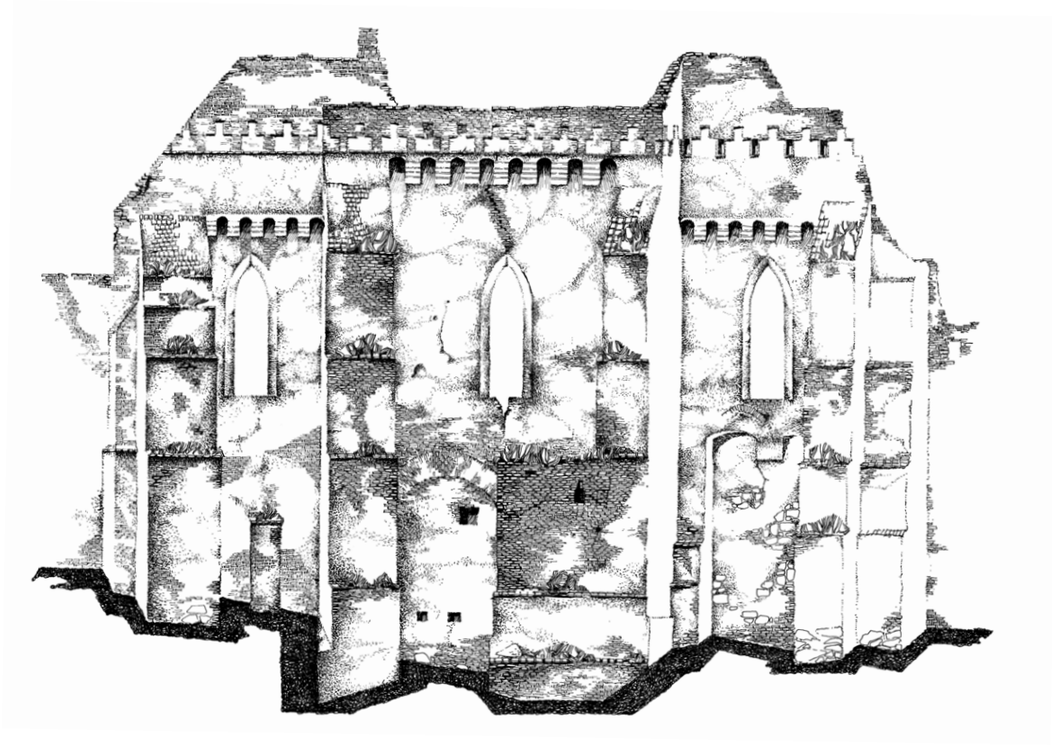

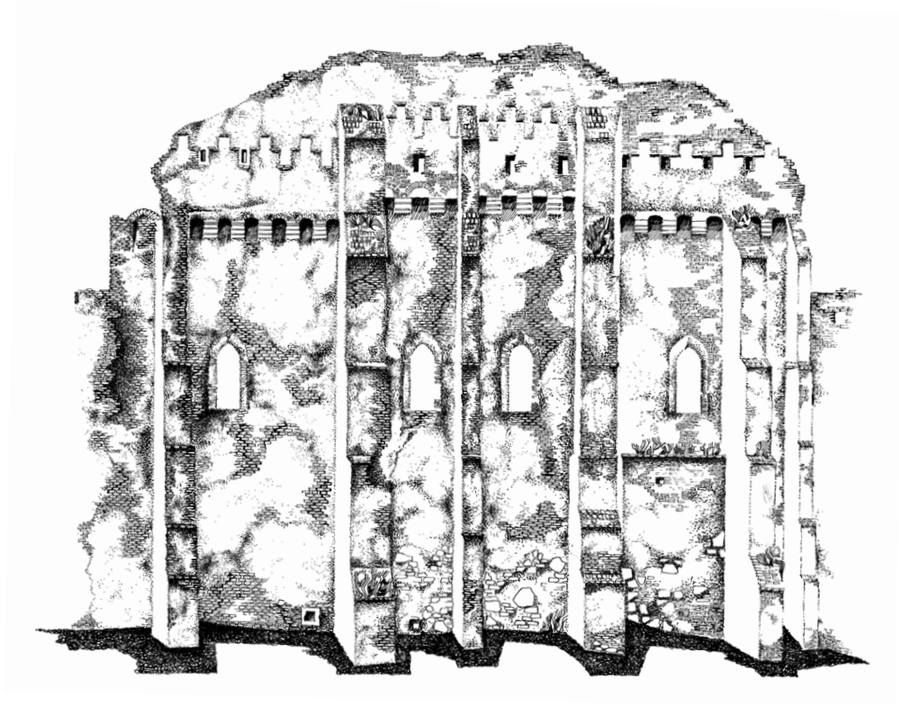

0 1 2 5 10 m

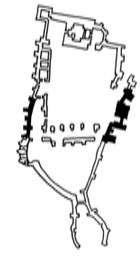

CETATEA SLIMNIC
BAZILICA: FAȚADELE DE EST ȘI DE VEST, SC. 1/200

0 5 10 20 40 m

CETATEA RUPEA
PLAN DE ANSAMBLU, SC. 1/750

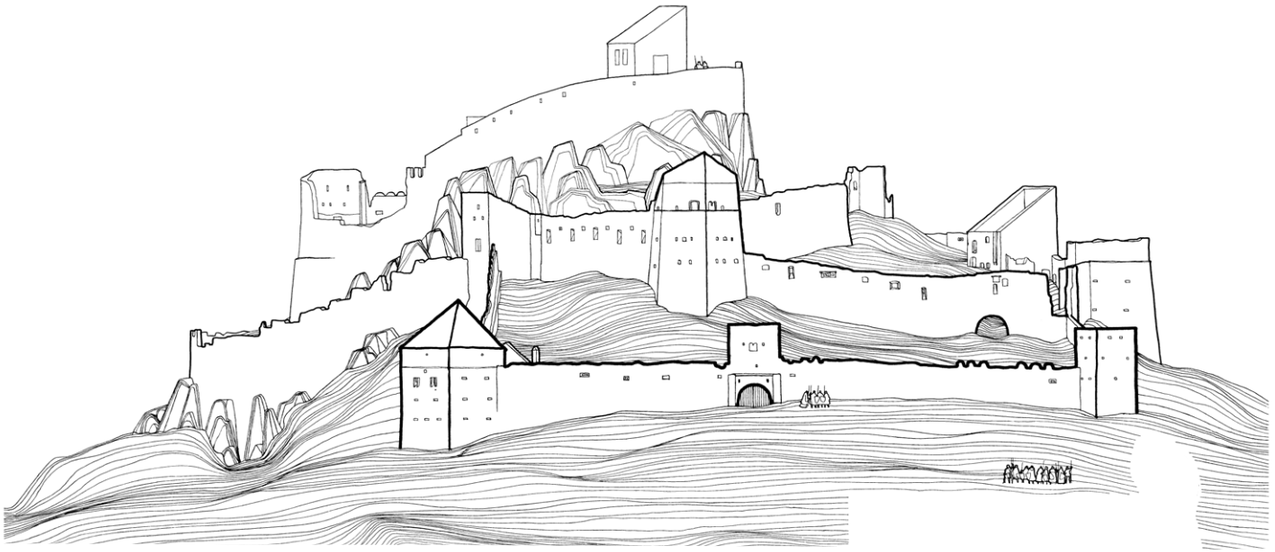

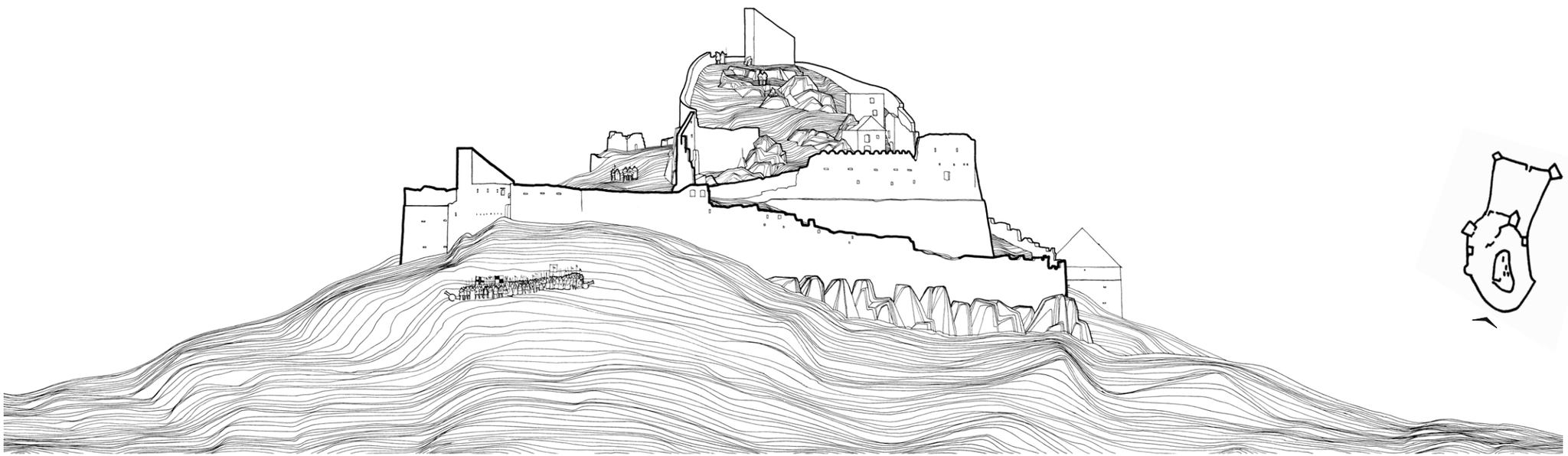

0 5 10 20 40 m

CETATEA RUPEA
ELEVAȚIILE DE NORD ȘI DE SUD, SC. 1/750

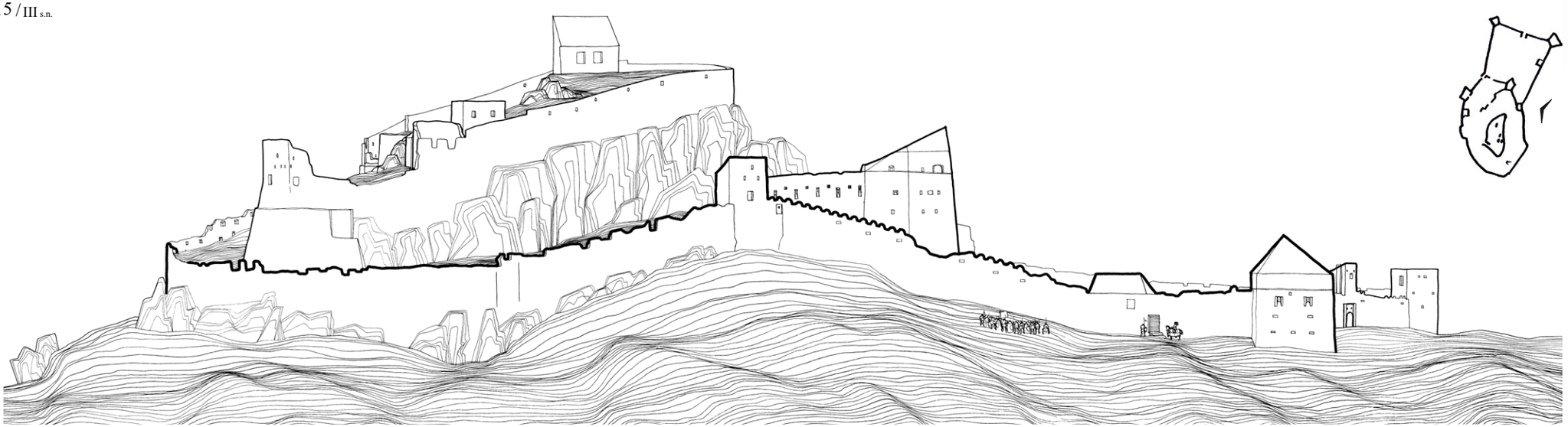

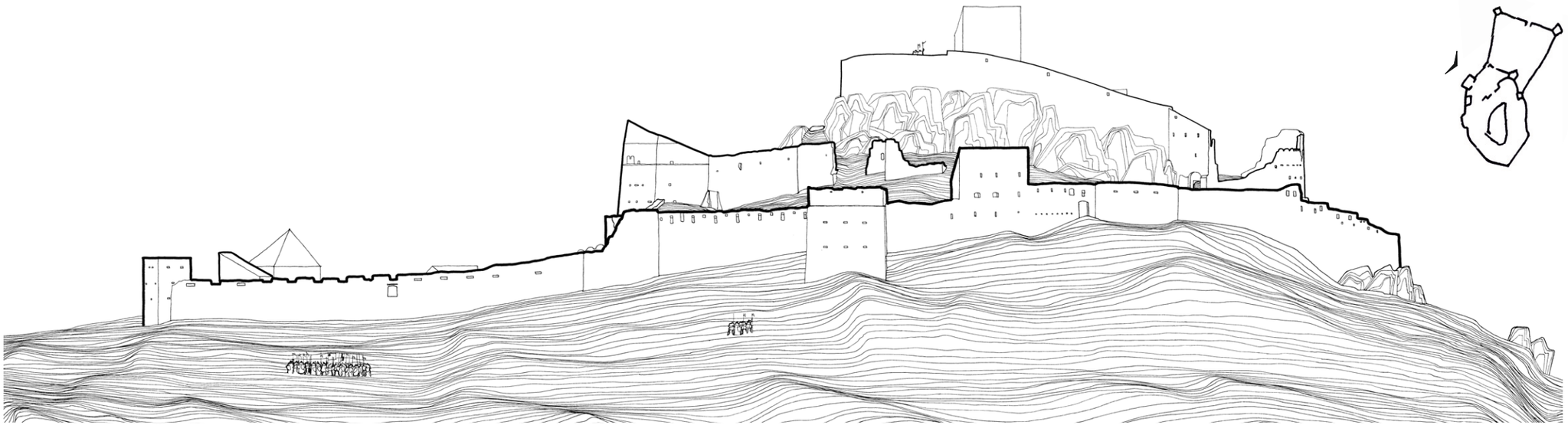

0 5 10 20 40 m

CETATEA RUPEA
ELEVAȚIILE DE EST ȘI DE VEST, SC. 1/750

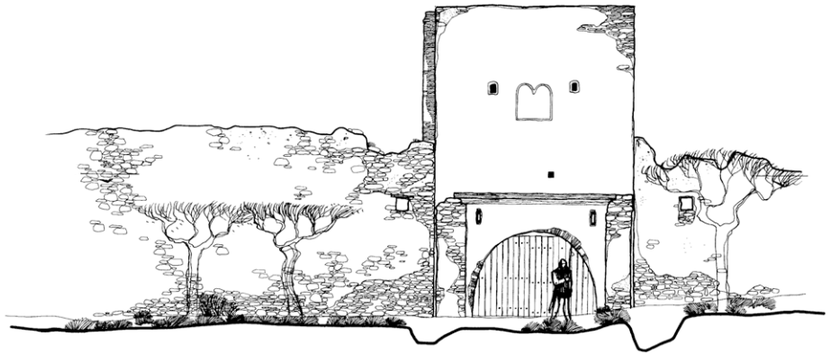

1

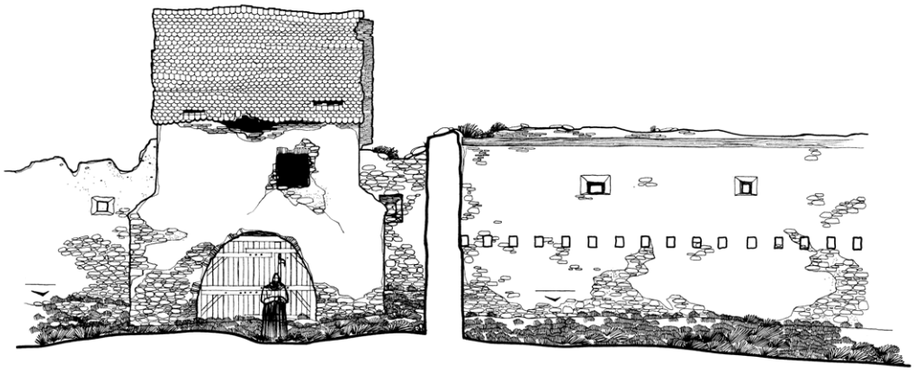

2

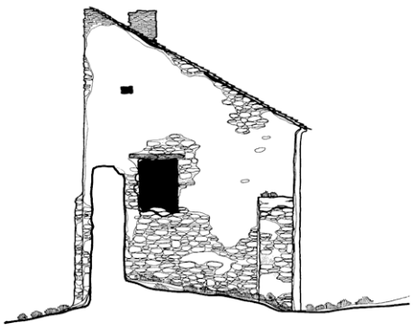

3

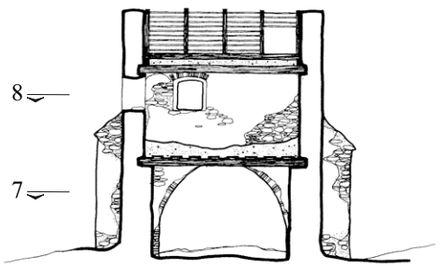

4

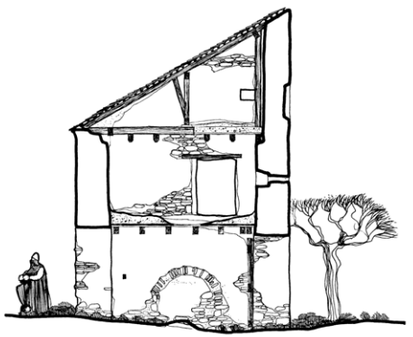

5

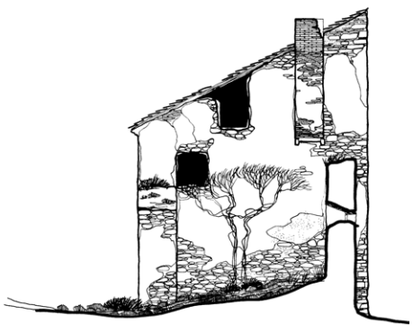

6

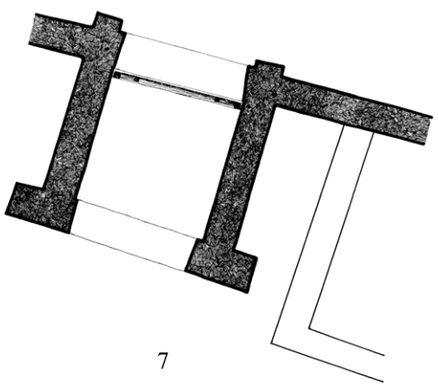

7

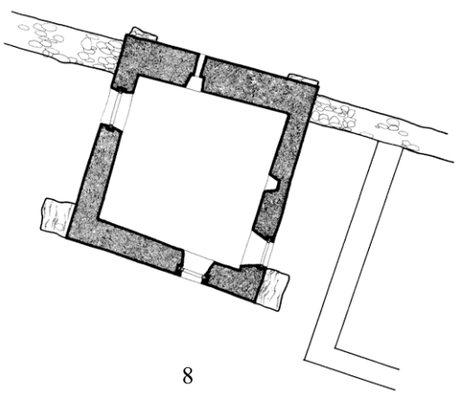

8

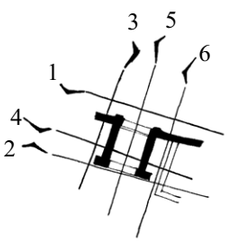

0 1 2 5 10 m

CETATEA RUPEA
INCINTA INFERIOARĂ - TURNUL DE POARTĂ: PLANURI, ELEVAȚII ȘI SECȚIUNI, SC. 1/200

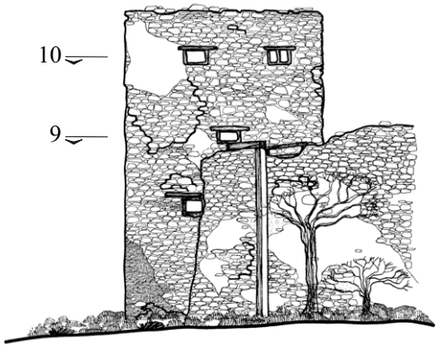

1

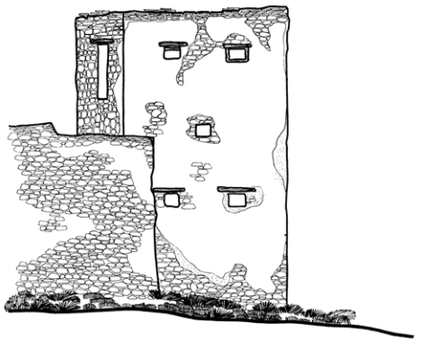

2

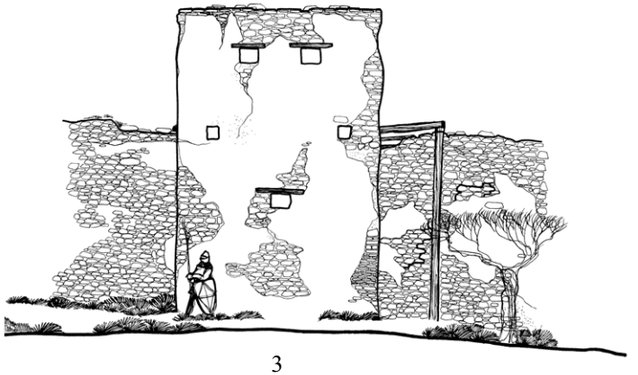

3

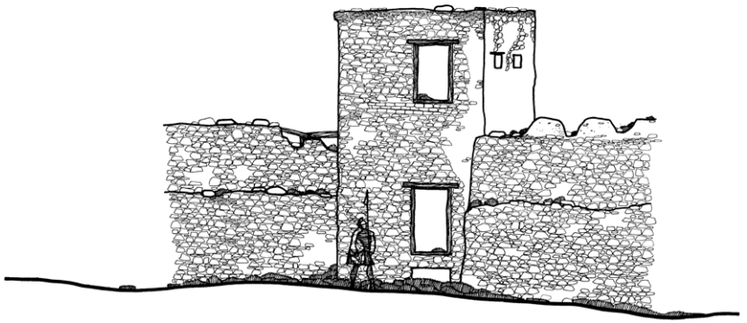

4

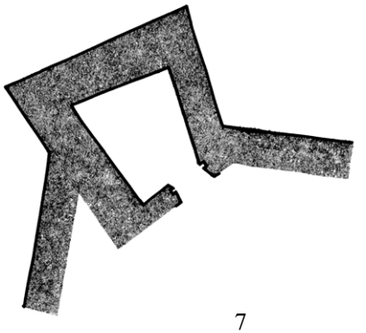

7

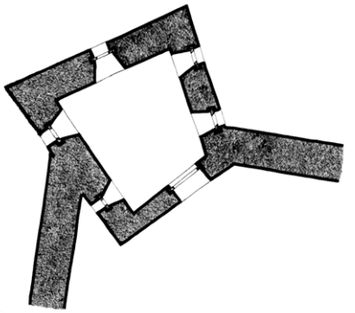

8

5

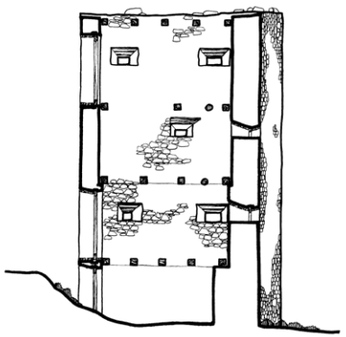

6

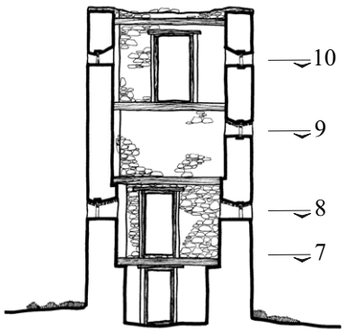

10

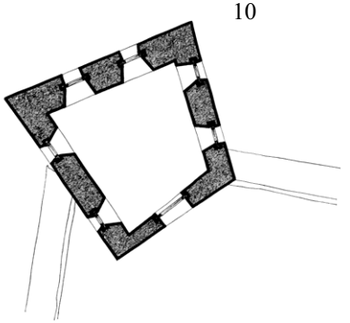

9

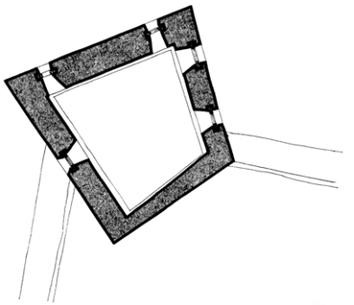

0 1 2 5 10 m

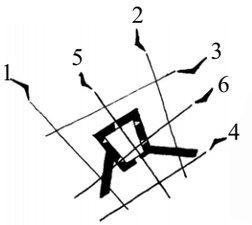

CETATEA RUPEA
INCINTA INFERIOARĂ - TURNUL SERVITORILOR: PLANURI, ELEVAȚII ȘI SECȚIUNI, SC. 1/200

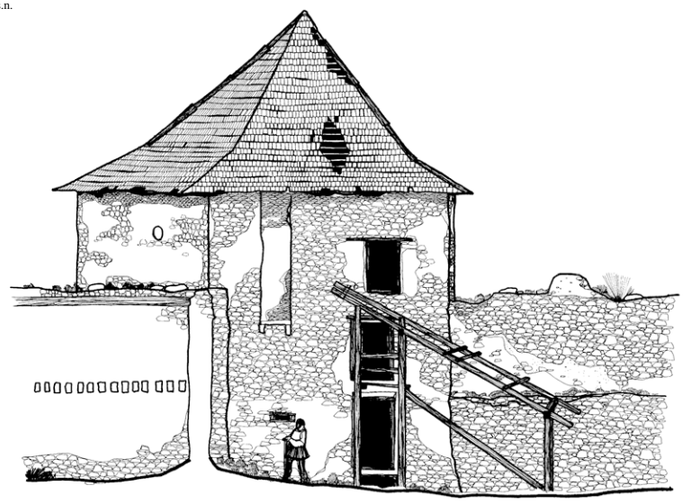

1

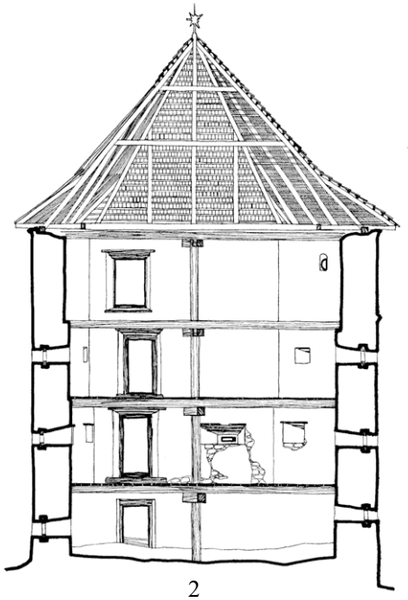

2

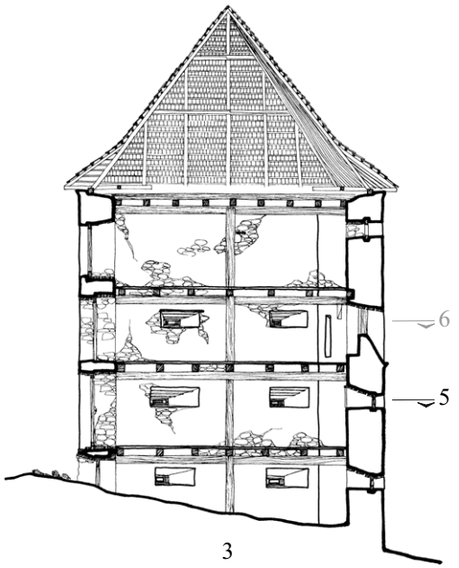

3

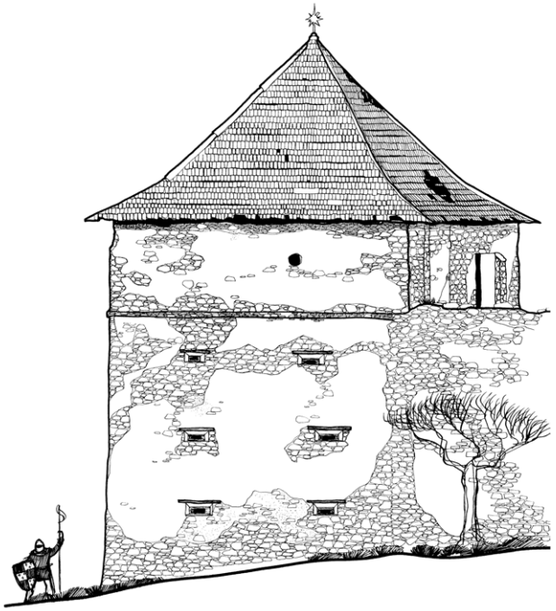

4

5

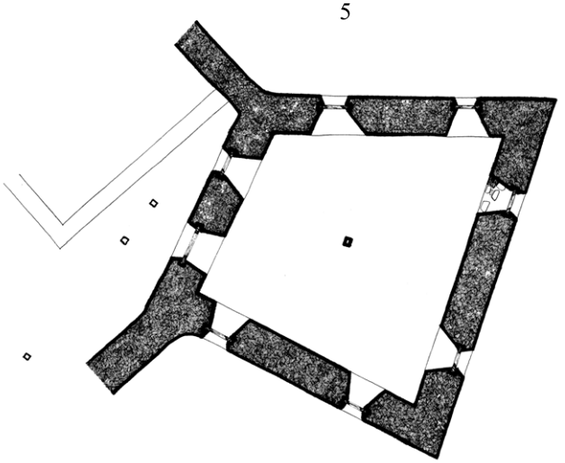

6

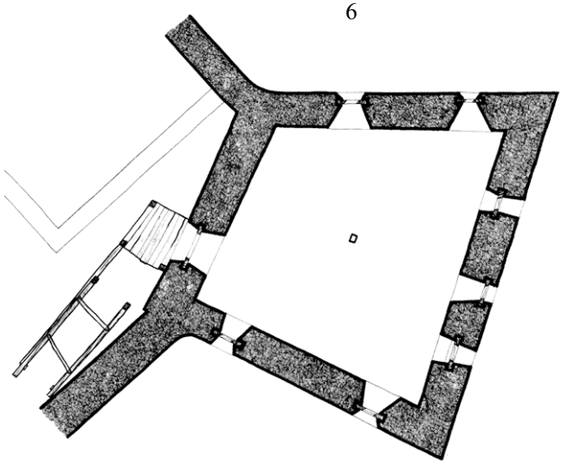

0 1 2 5 10 m

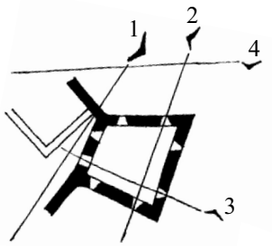

CETATEA RUPEA
INCINTA INFERIOARĂ - TURNUL SLĂNINII: PLANURI, ELEVAȚII ȘI SECȚIUNI, SC. 1/200

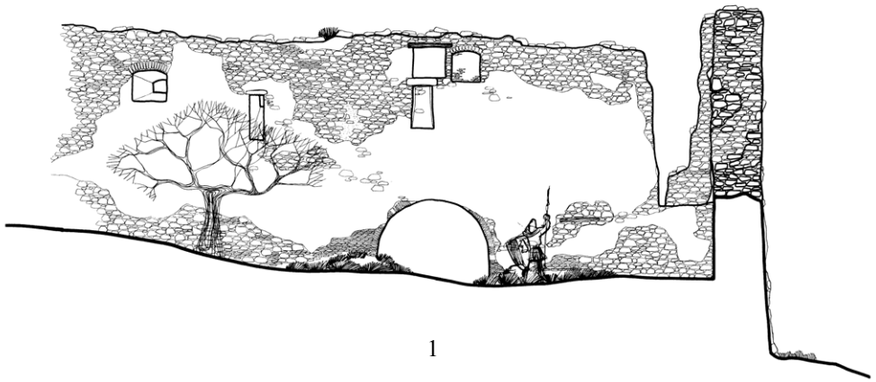

1

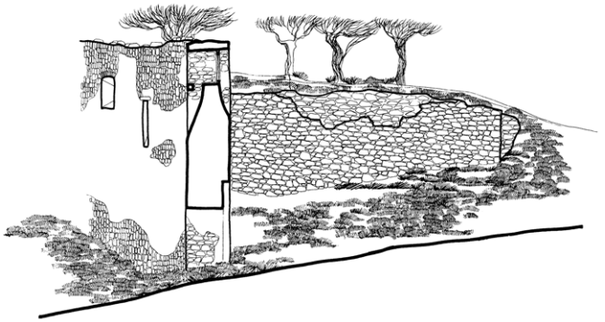

4

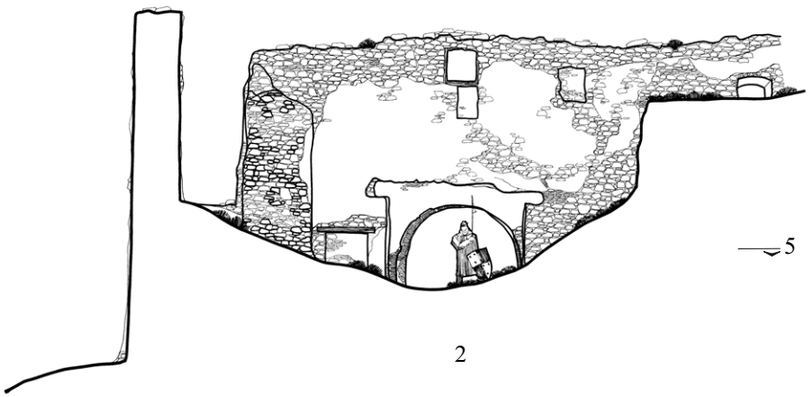

5

2

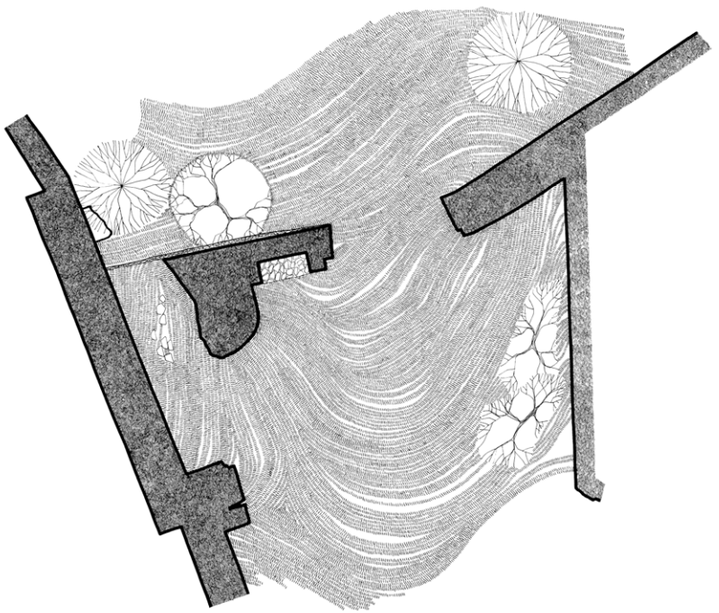

5

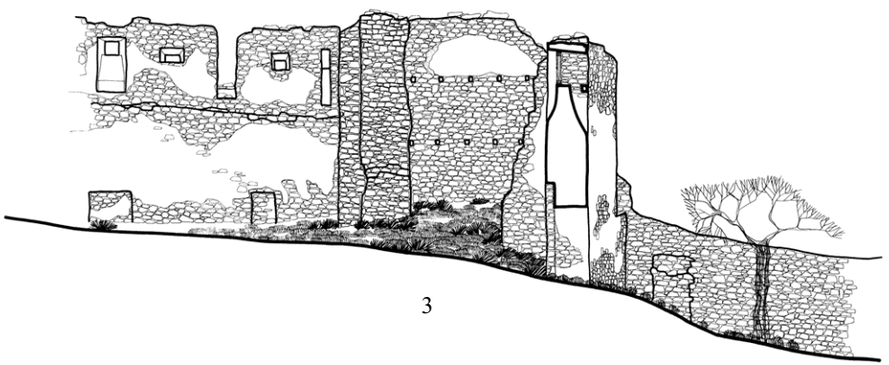

3

0 1 2 5 10 m

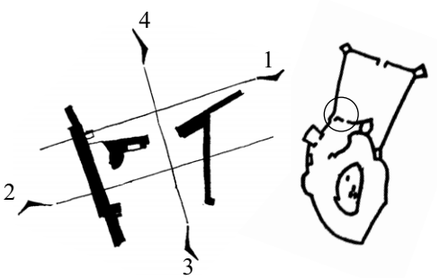

CETATEA RUPEA
INCINTA SUPERIOARĂ - ACCESUL DE PE LATURA DE NORD: PLAN, ELEVAȚII ȘI SECȚIUNI, SC. 1/200

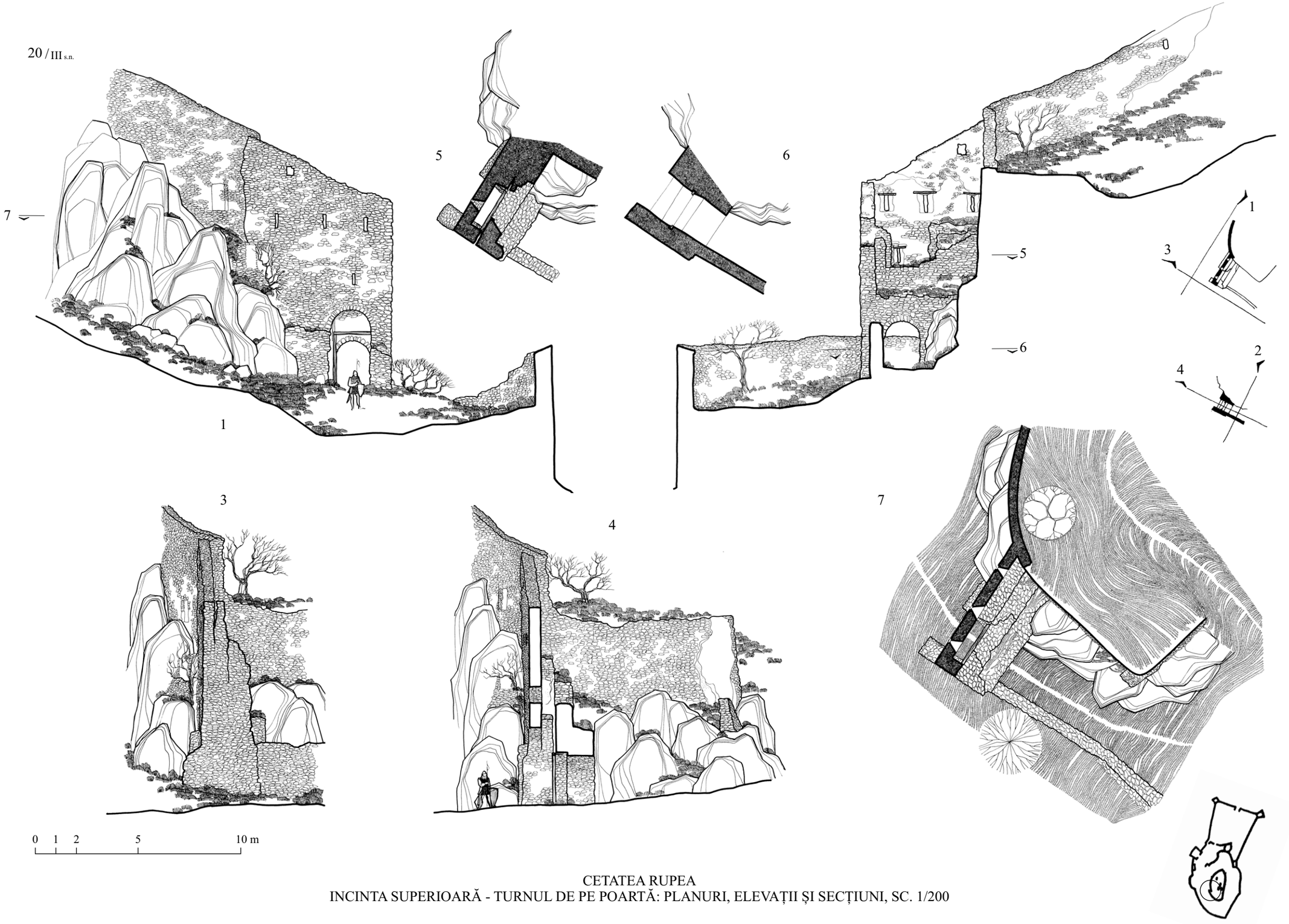

CETATEA RUPEA
INCINTA SUPERIOARĂ - TURNUL DE PE POARTĂ: PLANURI, ELEVAȚII ȘI SECȚIUNI, SC. 1/200

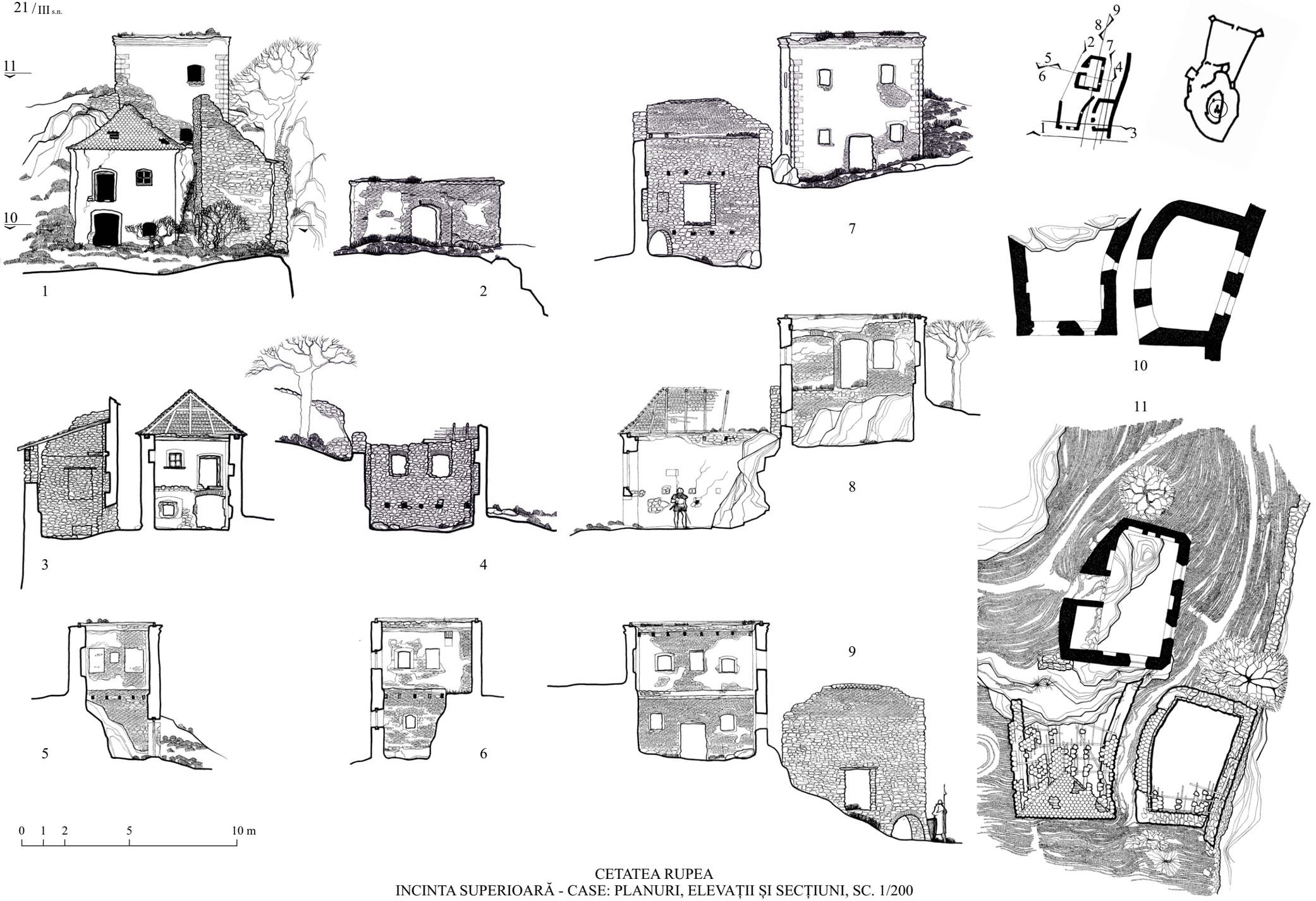

CETATEA RUPEA
INCINTA SUPERIOARĂ - CASE: PLANURI, ELEVAȚII ȘI SECȚIUNI, SC. 1/200

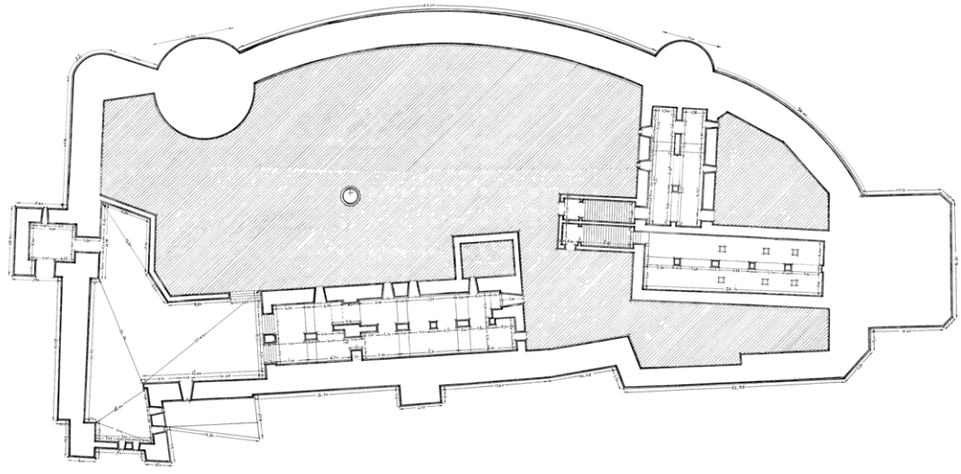

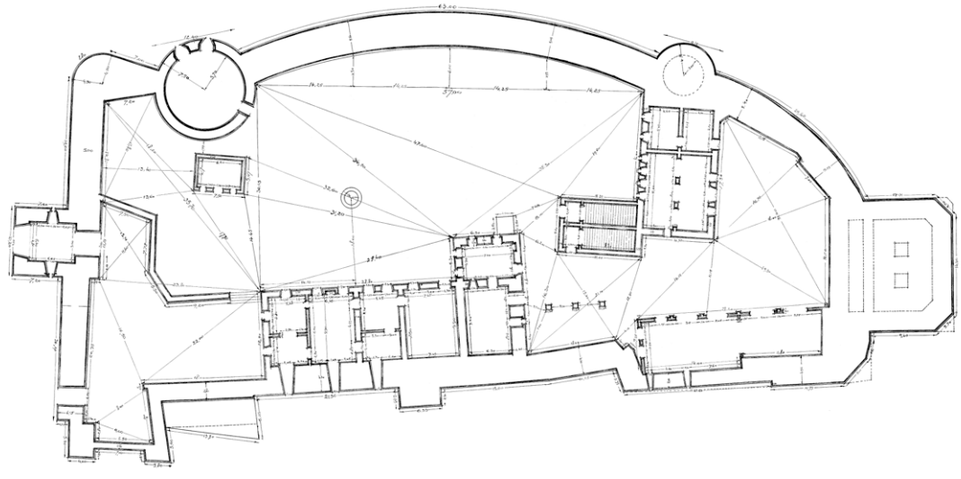

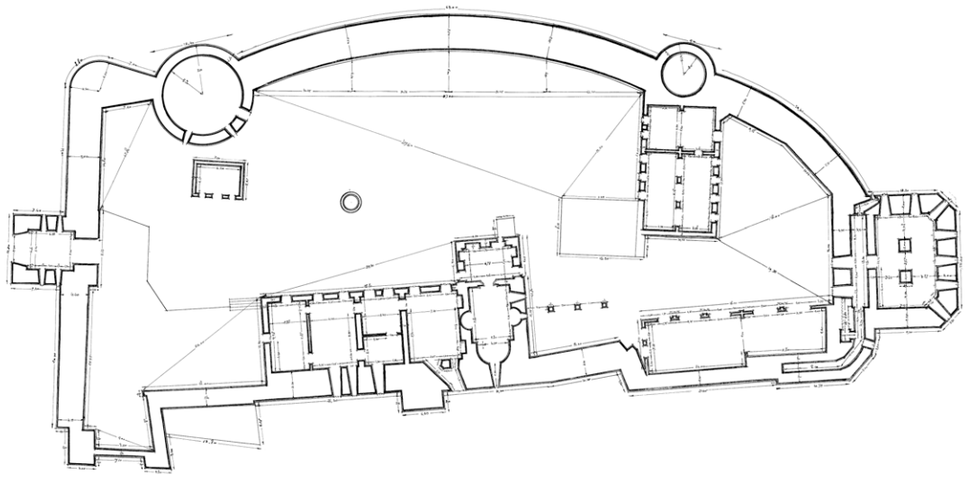

0 10 20 50 m

CETATEA HOTIN
PLANURILE CITADELEI LA COTA PIVNIȚELOR ȘI LA COTELE CELOR DOUĂ NIVELURI SUPRATERANE ALE CONSTRUCȚIILOR DIN INCINTĂ, SC. 1/1000

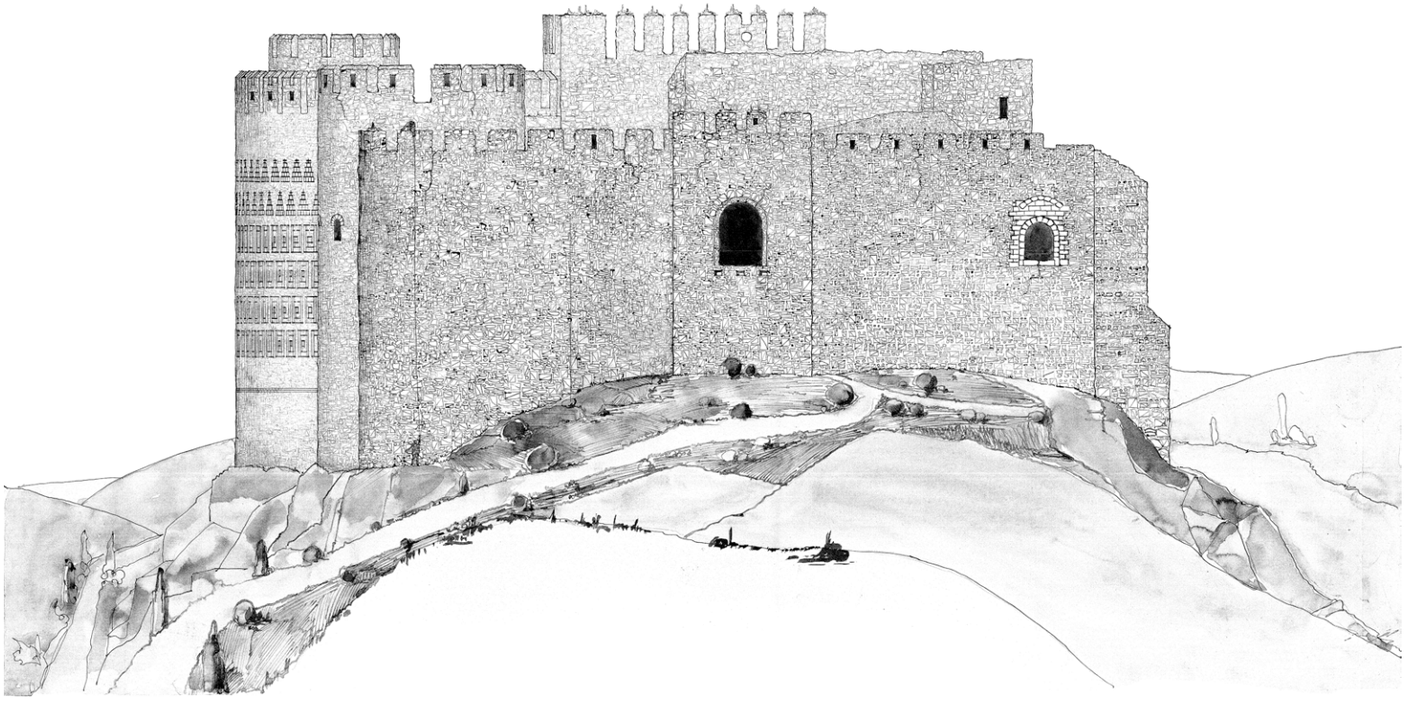

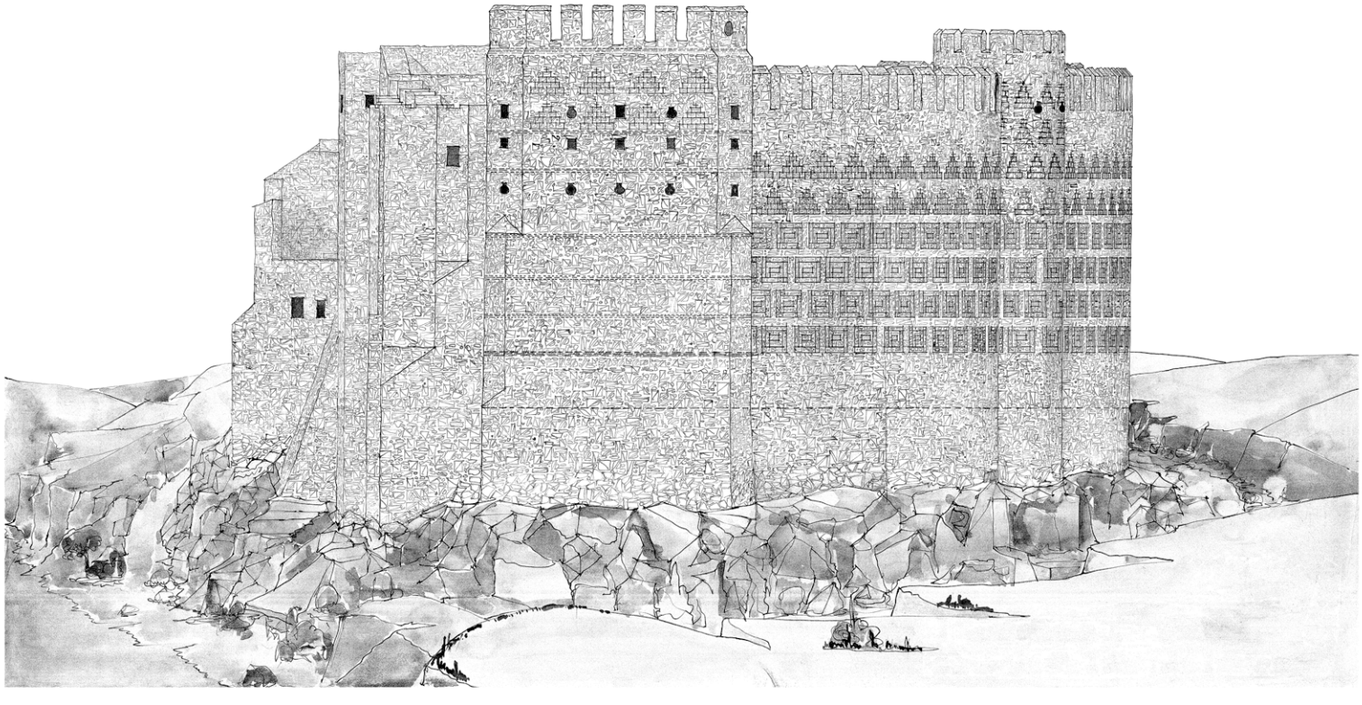

0 5 10 25 m

CETATEA HOTIN
ELEVAȚIILE DE SUD ȘI DE NORD ALE CITADELEI, SC. 1/500

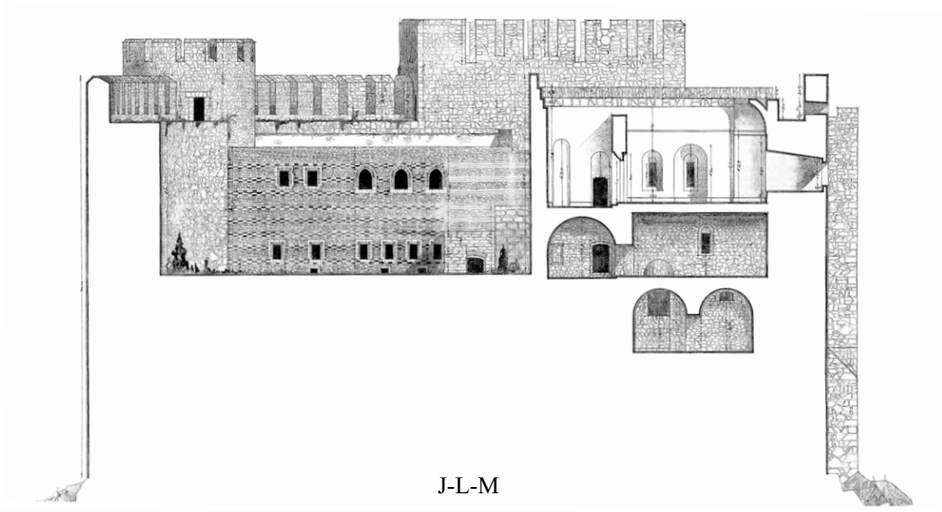

J-L-M

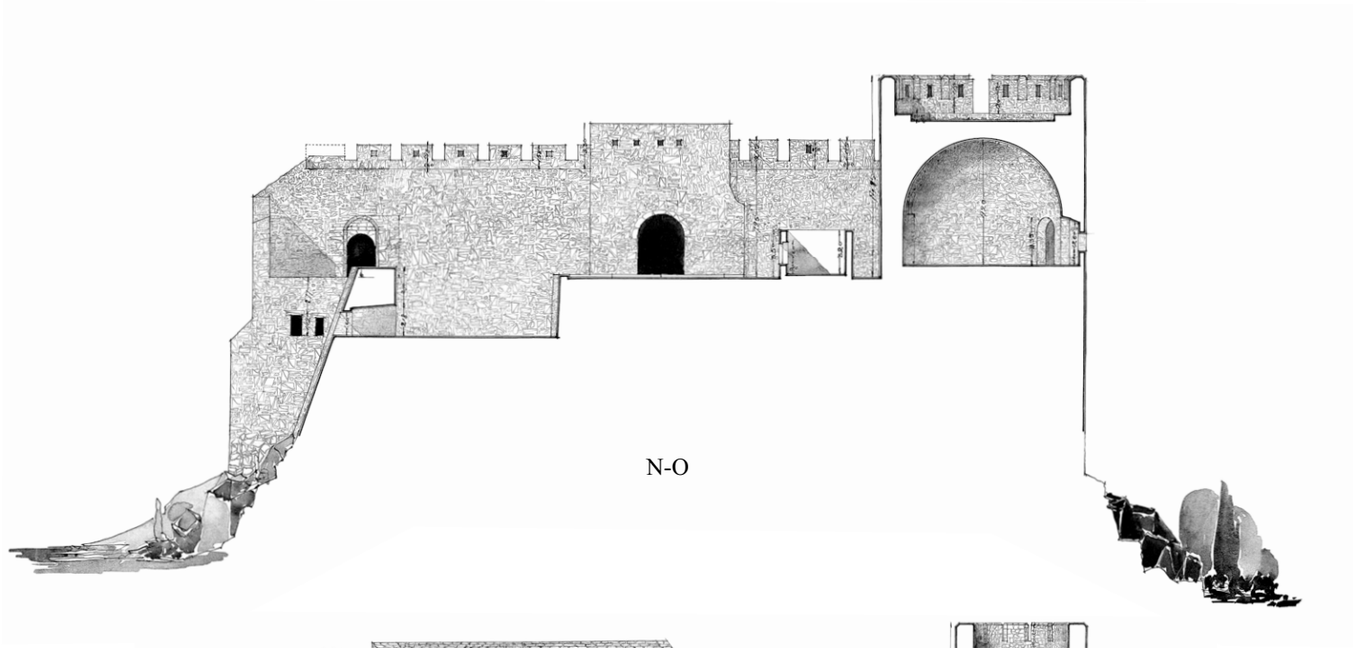

N-O

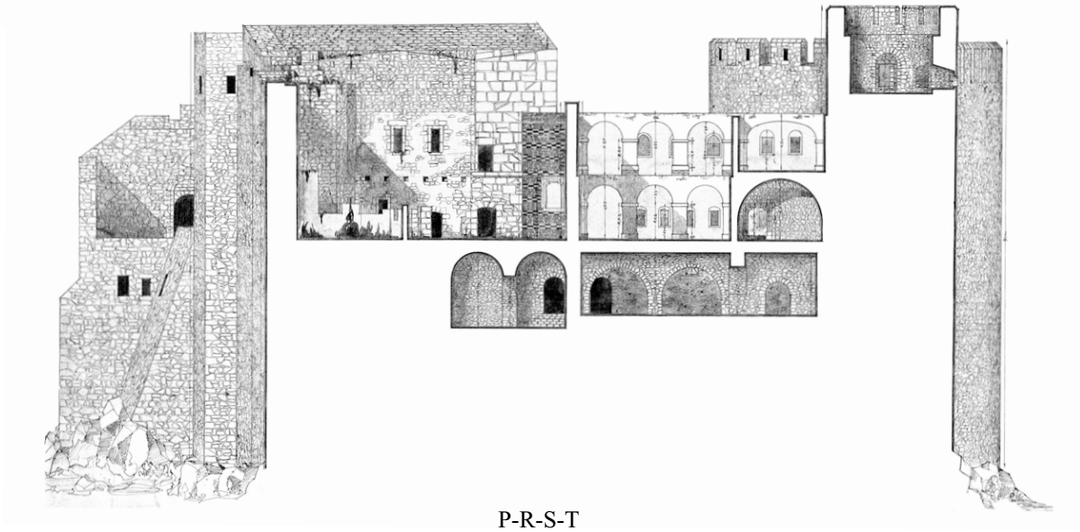

P-R-S-T

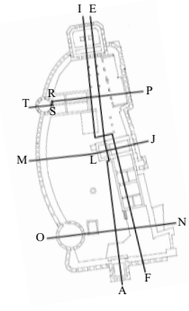

0 5 10 25 m

CETATEA HOTIN
SECȚIUNI TRANSVERSALE PRIN CITADELĂ, SC. 1/500

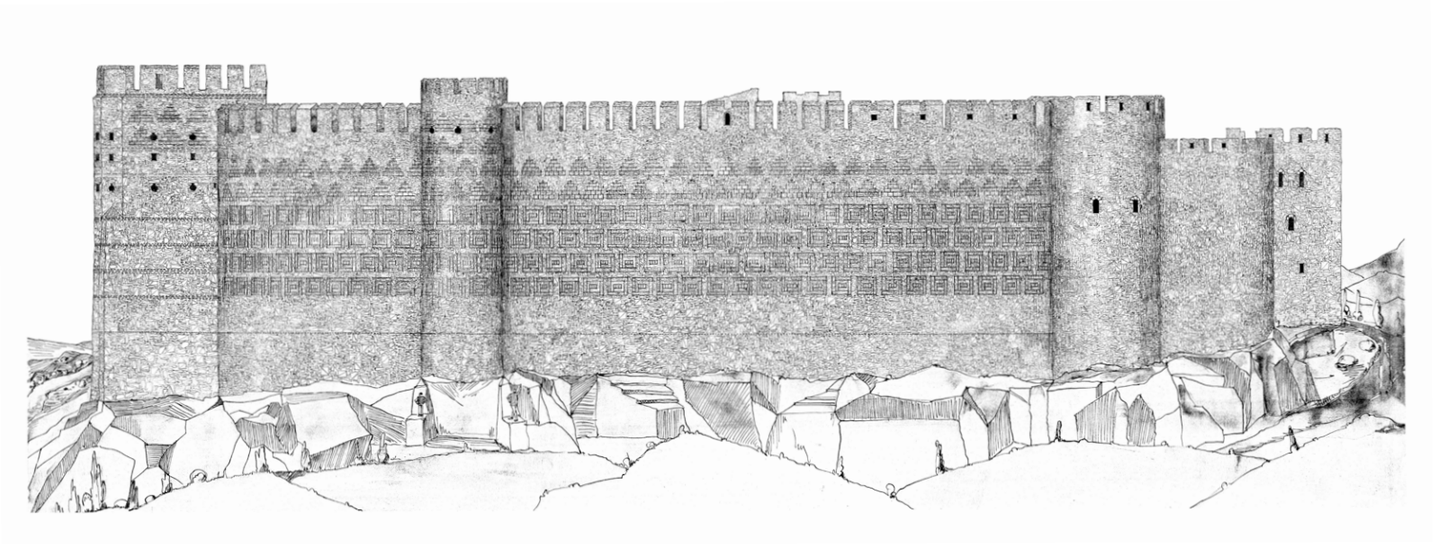

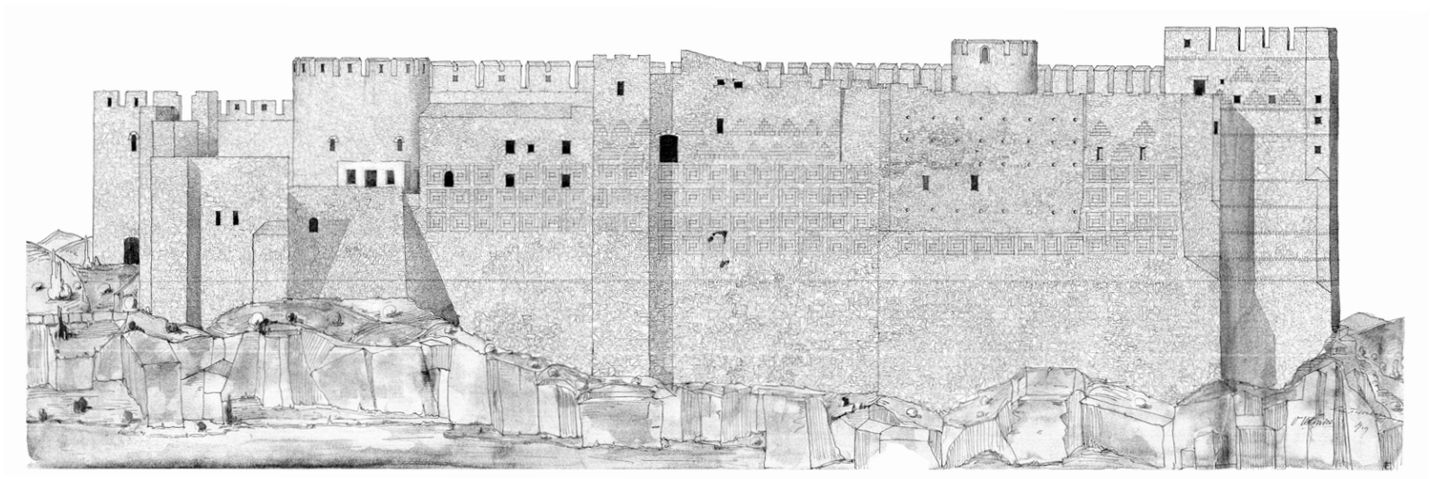

0 5 10 20 40 m

CETATEA HOTIN
ELEVAȚIILE DE VEST ȘI DE EST ALE CITADELEI, SC. 1/750

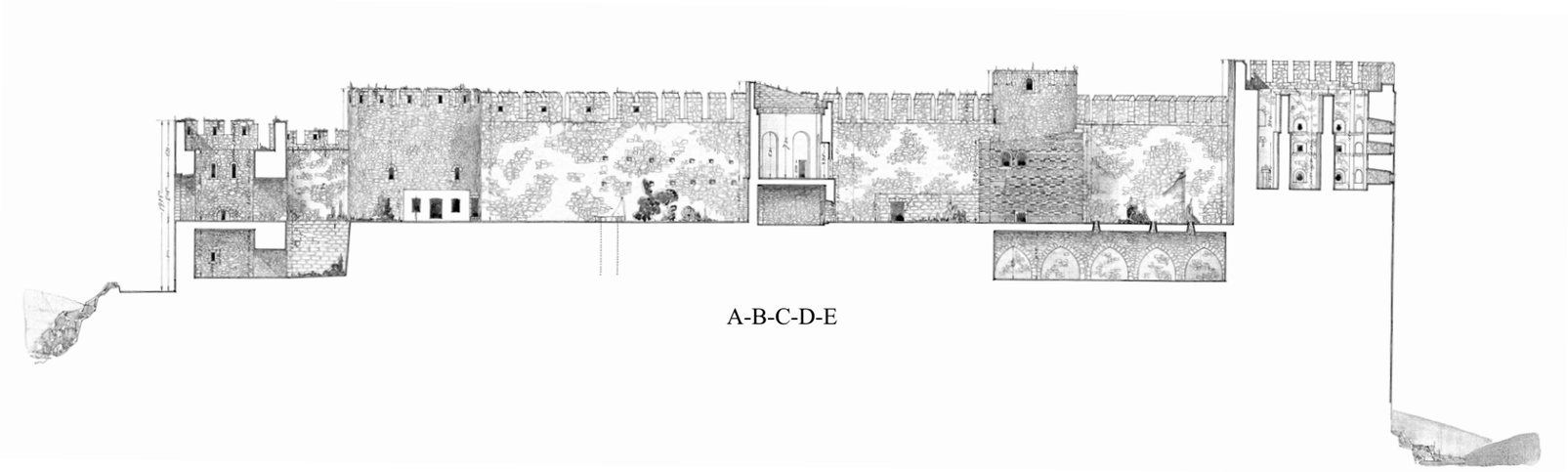

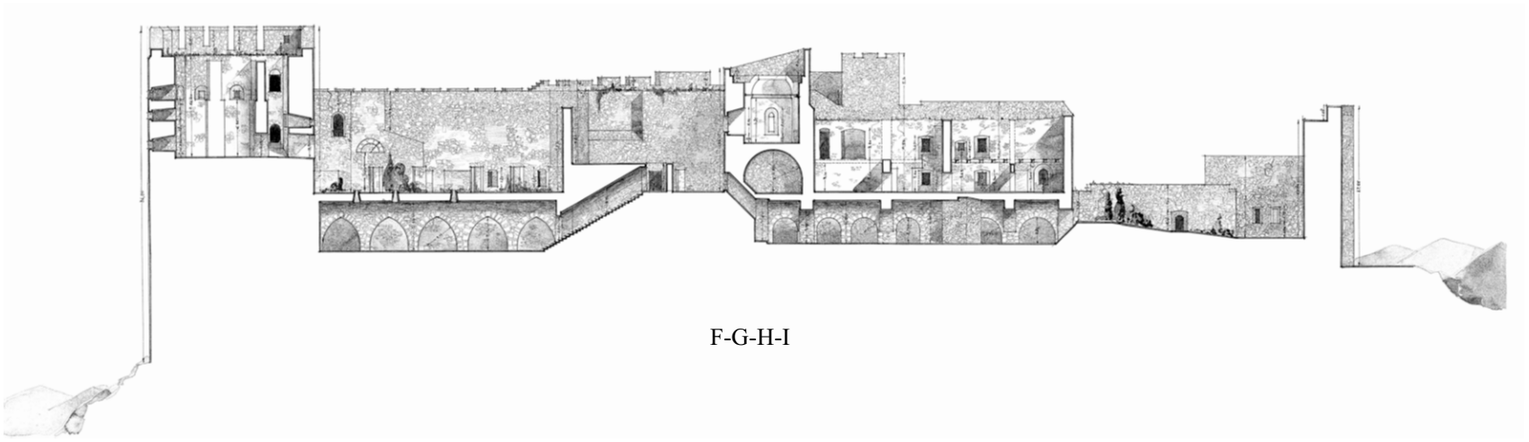

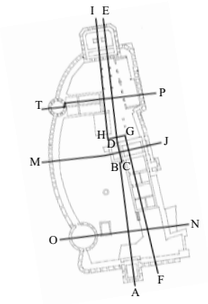

0 5 10 20 40 m

CETATEA HOTIN
SECȚIUNI LONGITUDINALE PRIN CITADELĂ, SC. 1/750

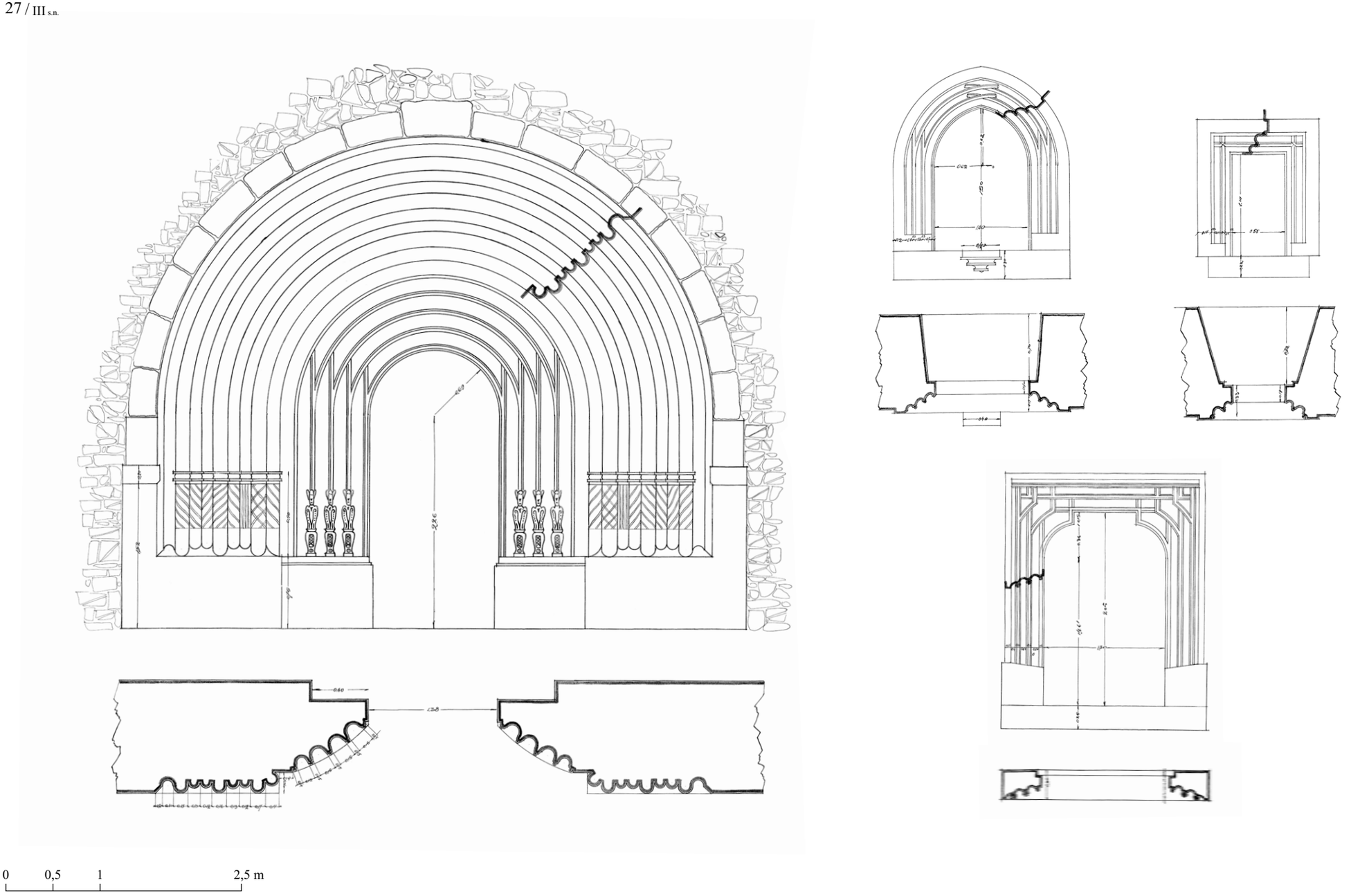

0 0,5 1 2,5 m

CETATEA HOTIN
PORTALUL PARACLISULUI ŞI ANCADRAMENTE DE LA PALATUL COMANDANTULUI, SC. 1/50

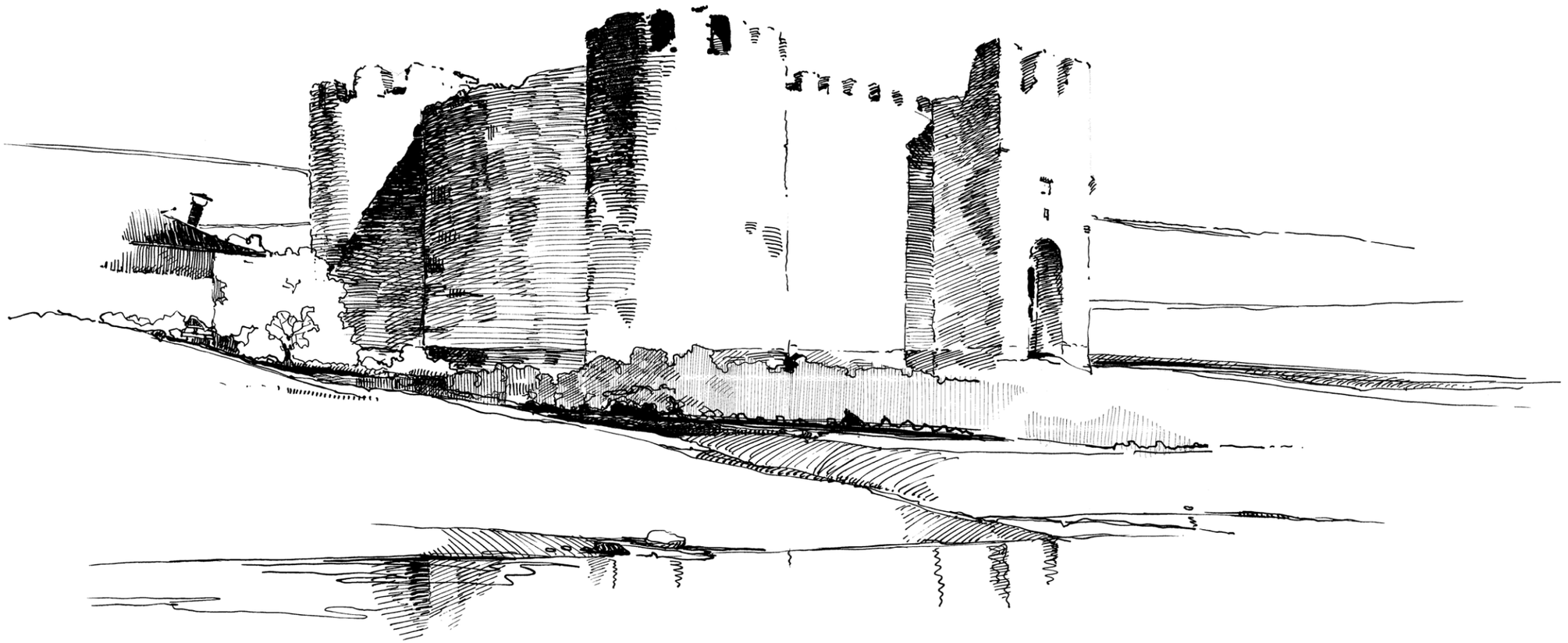

CETATEA SOROCA
PERSPECTIVĂ

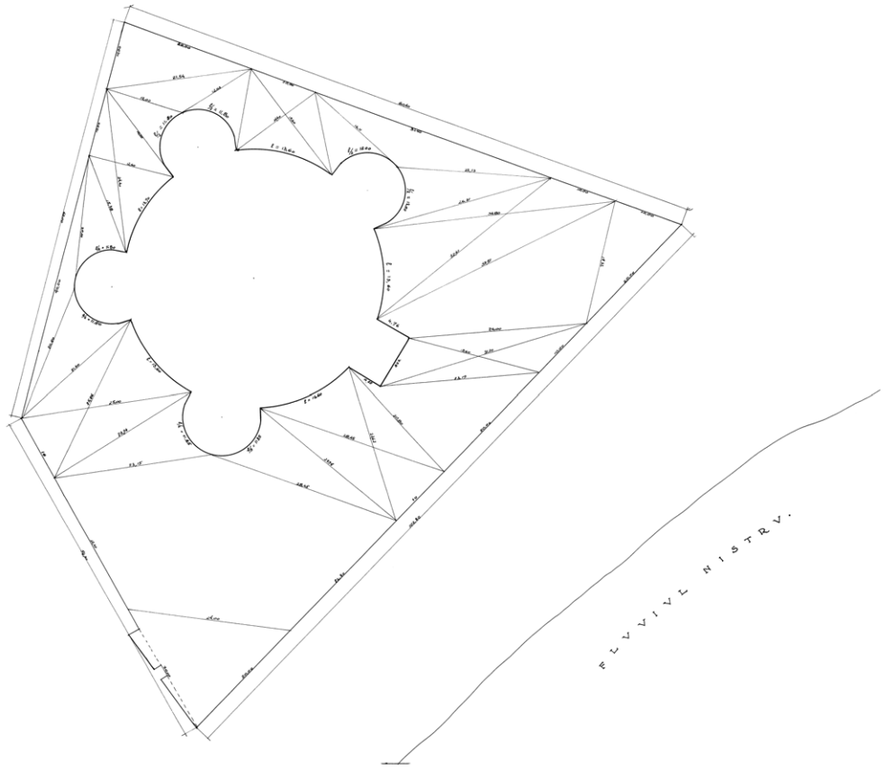

0 10 20 50 m

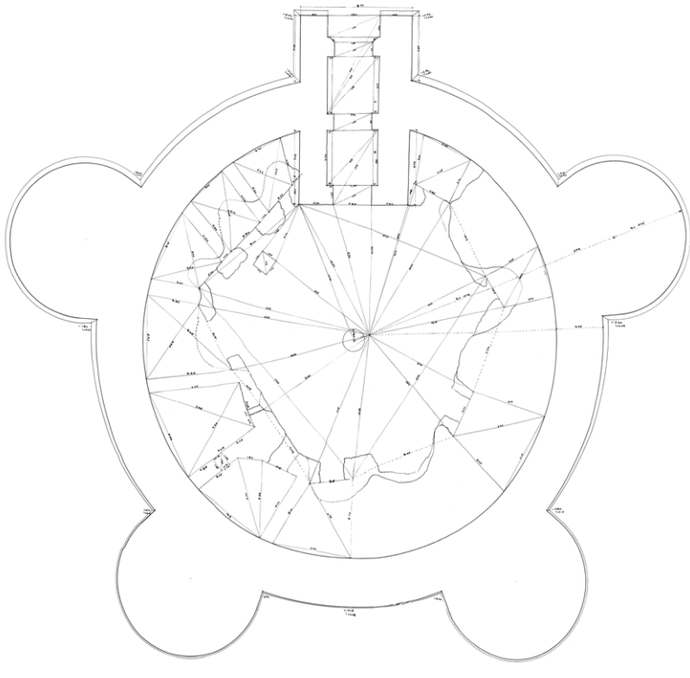

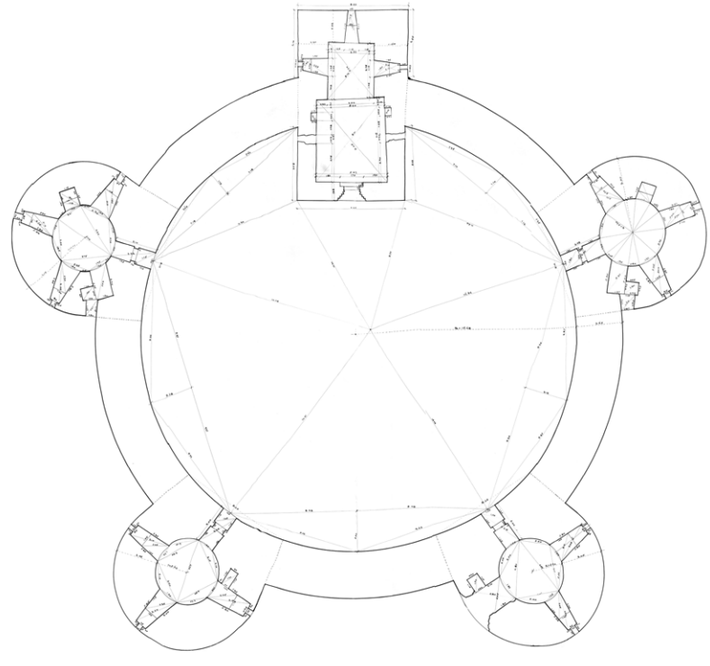

0 5 10 25 m

CETATEA SOROCA
PLAN DE SITUAȚIE, SC. 1/1000
PLAN LA NIVELUL INTRĂRII ȘI PLAN LA NIVELUL PARACLISULUI, SC. 1/500

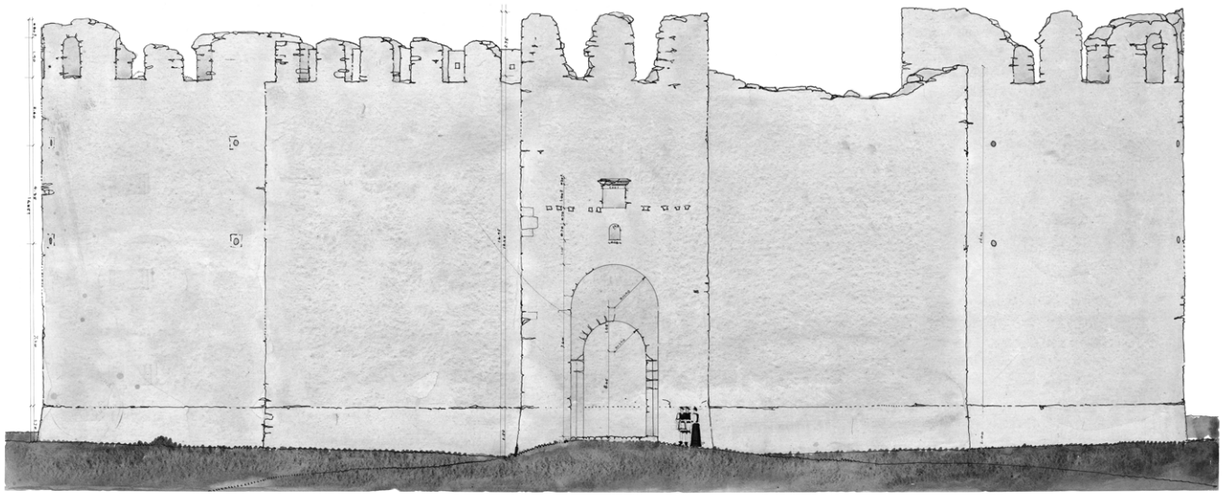

1

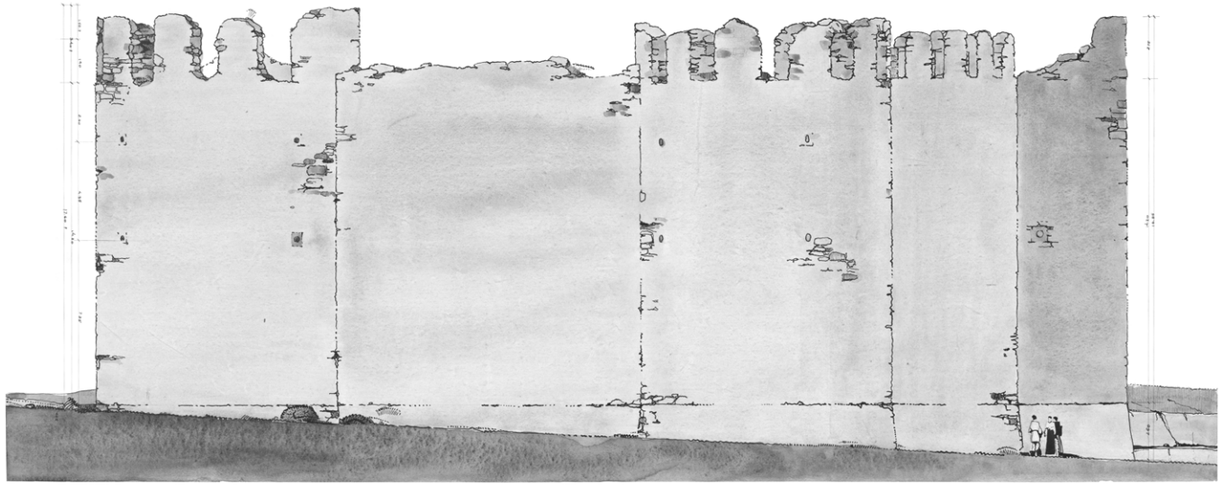

2

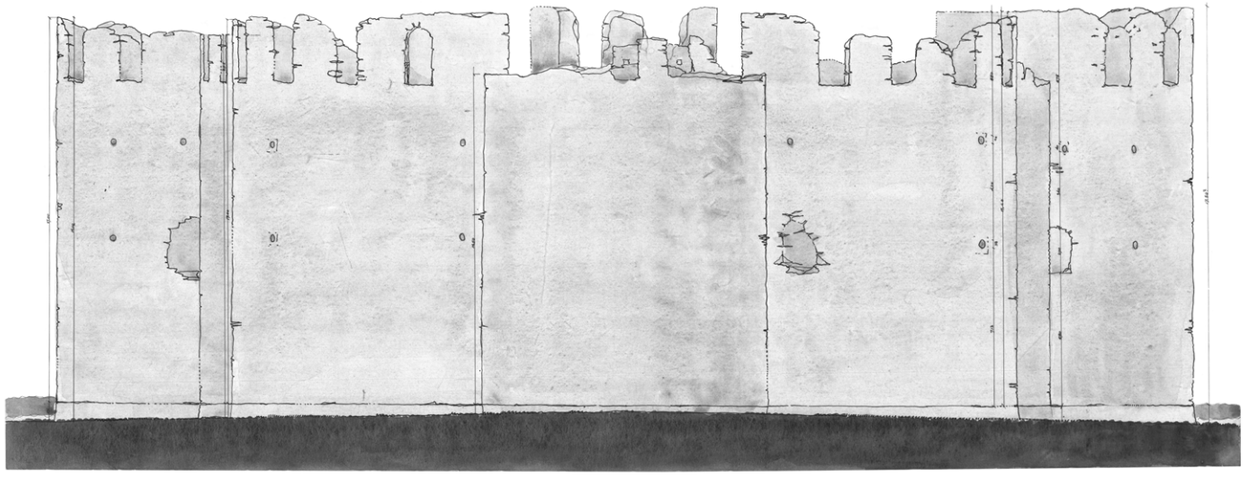

3

0 2 5 10 15 m

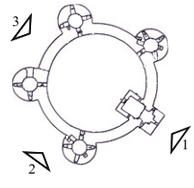

CETATEA SOROCA
FAȚADE, SC. 1/300

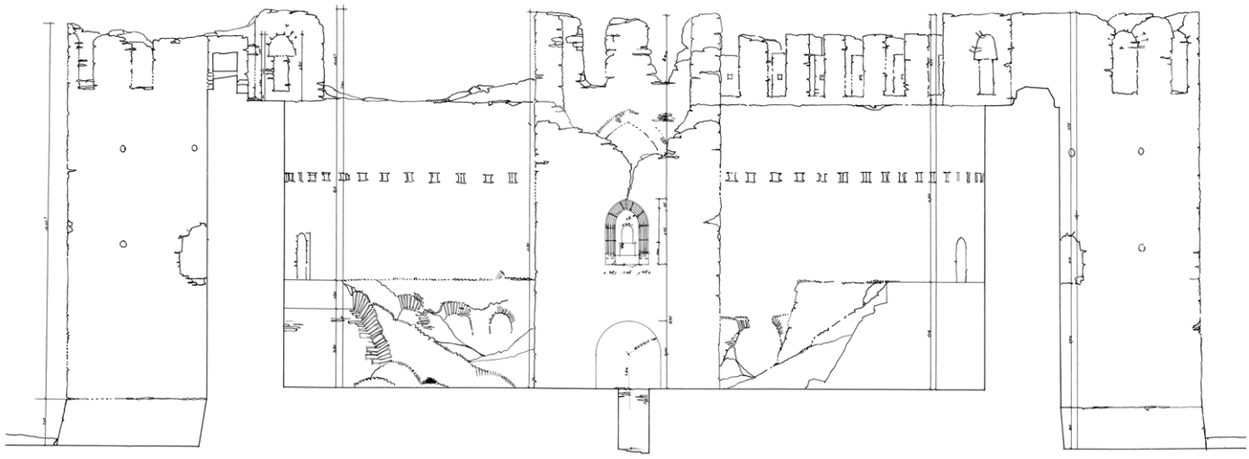

1

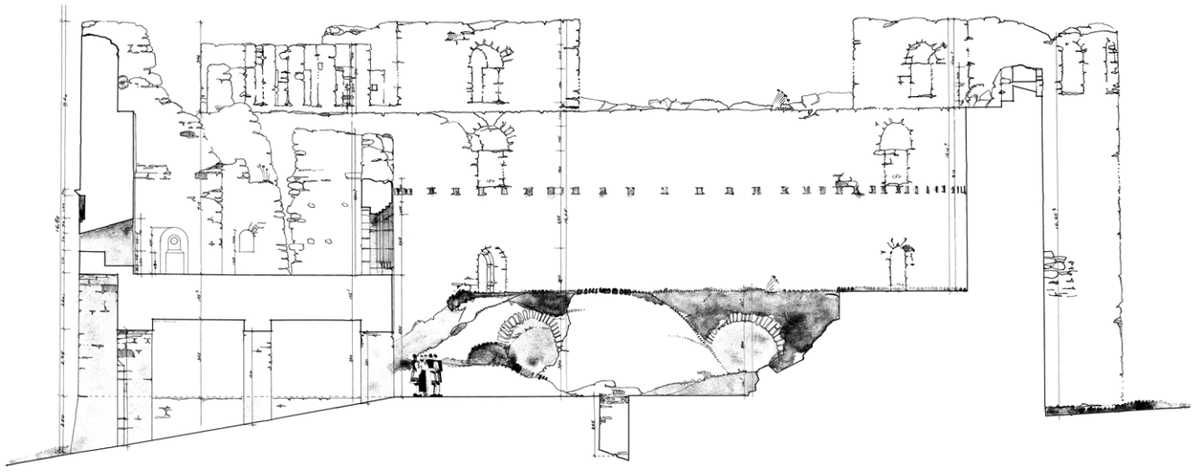

2

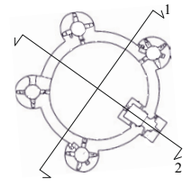

0 2 5 10 15 m

CETATEA SOROCA
SECȚIUNI, SC. 1/300

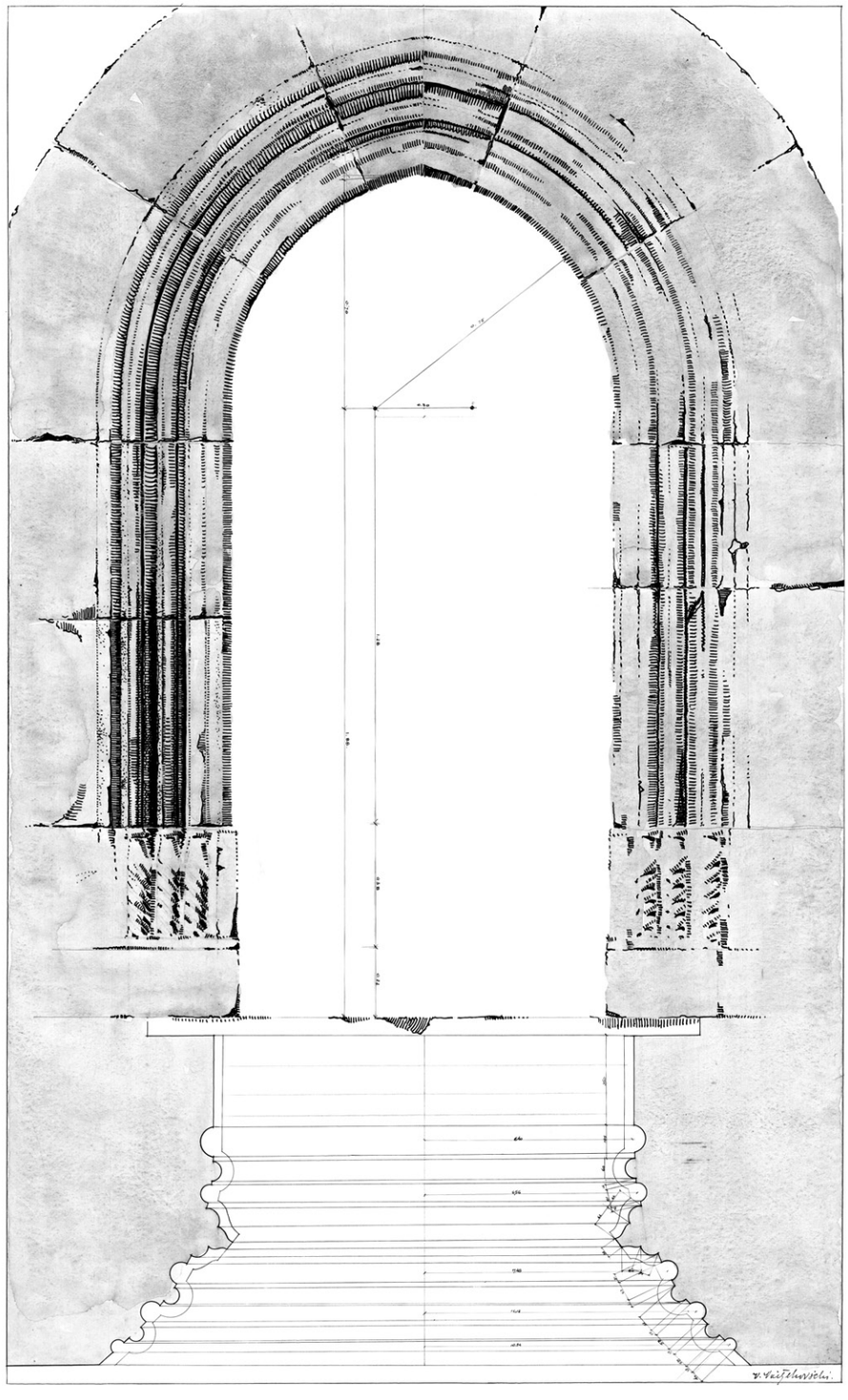

0 0,1 0,2 0,5 1 m

CETATEA SOROCA
PORTALUL PARACLISULUI, SC. 1/20

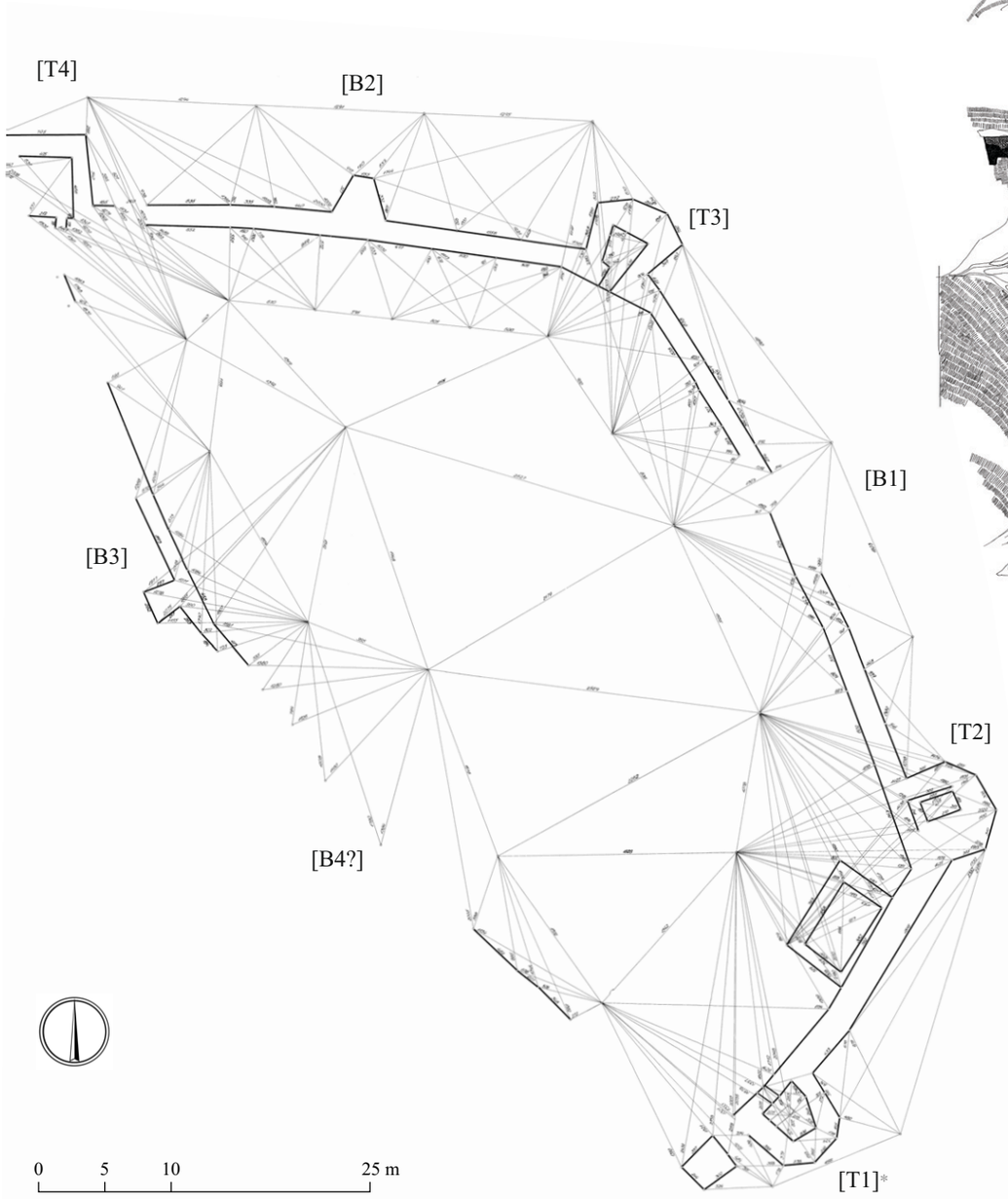

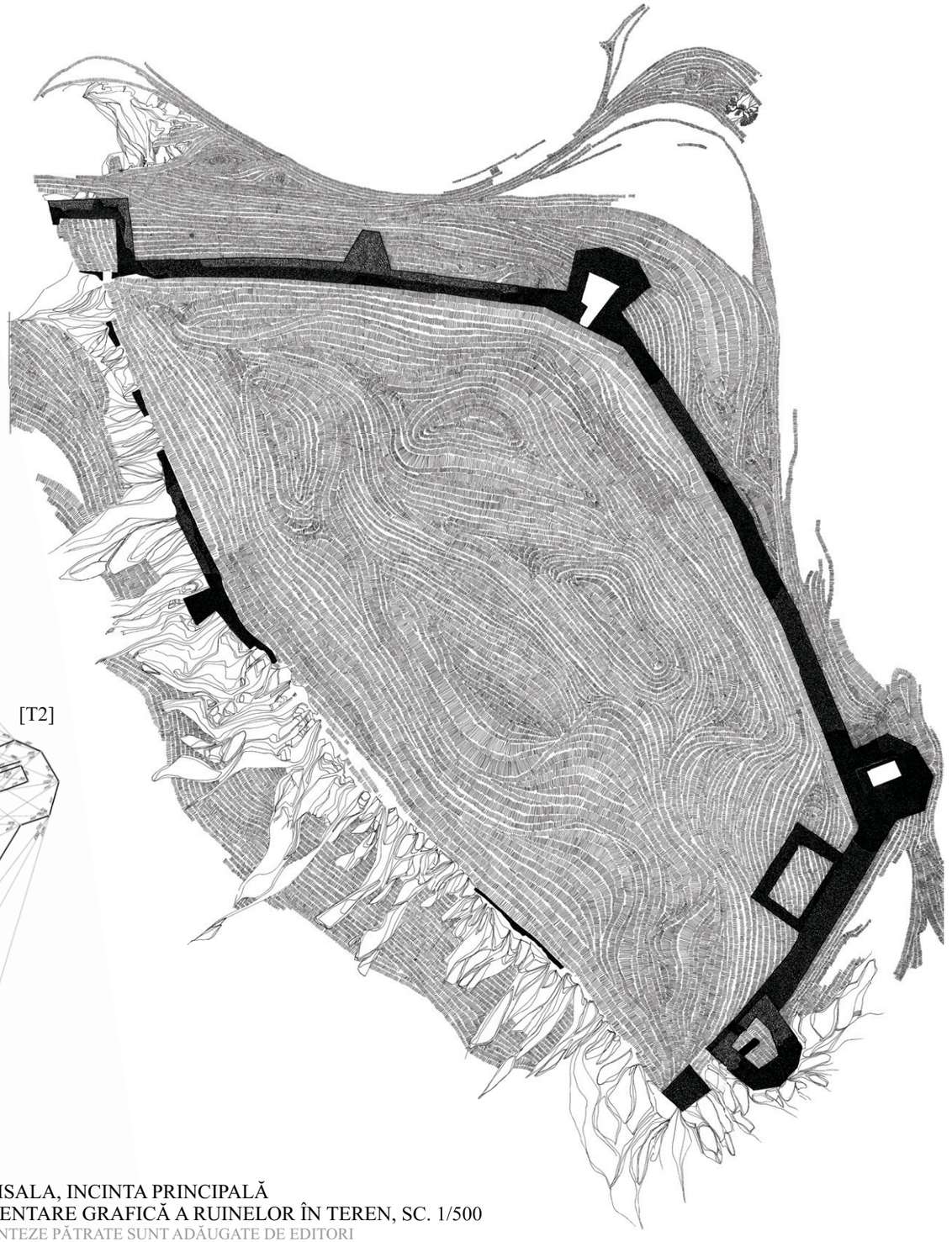

CETATEA ENISALA, INCINTA PRINCIPALĂ
PLANURI: MĂSURĂTORI ŞI REPREZENTARE GRAFICĂ A RUINELOR ÎN TEREN, SC. 1/500
(*) NOTAȚIILE ÎNTRE PARANTEZE PĂTRATE SUNT ADĂUGATE DE EDITORI

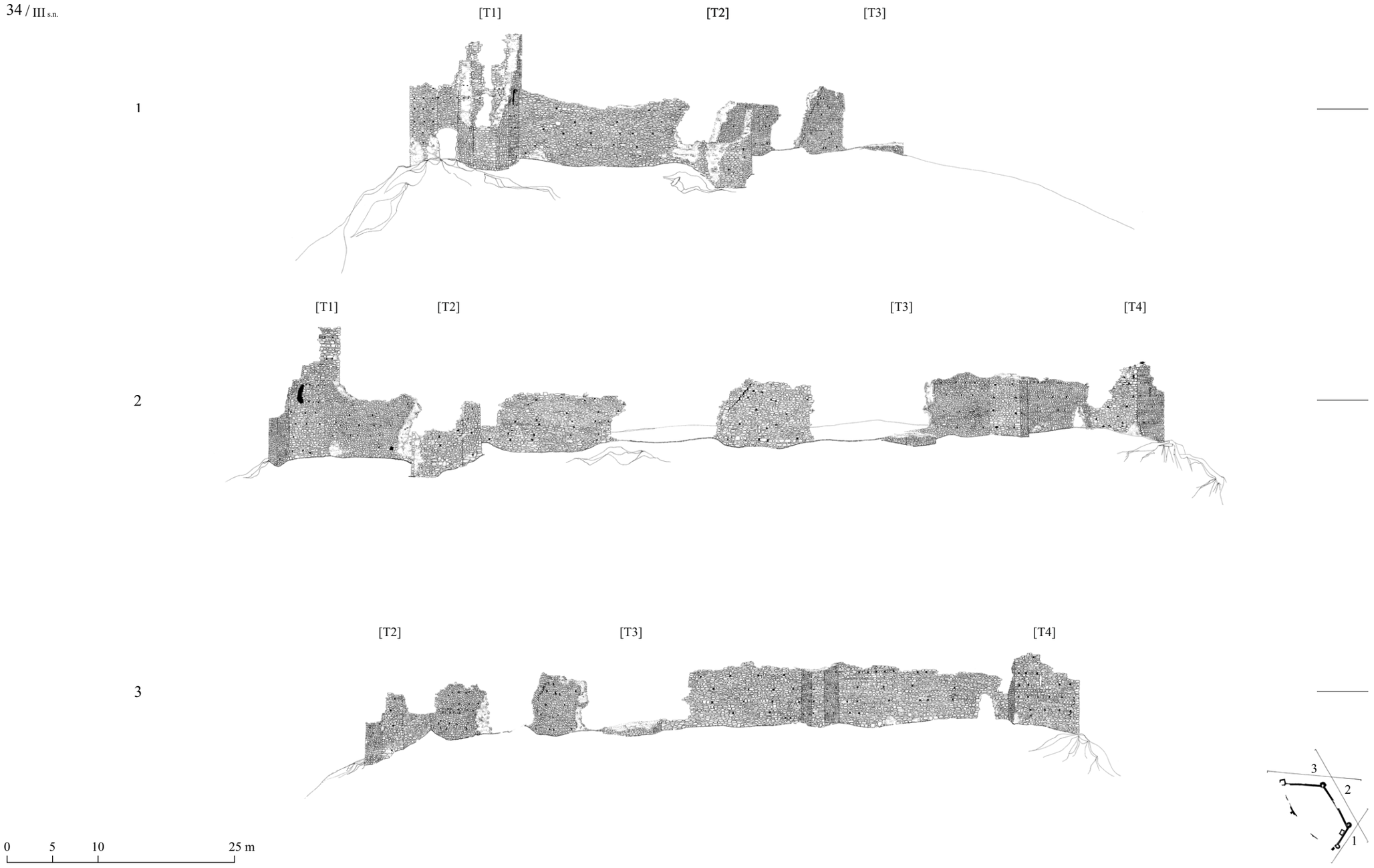

CETATEA ENISALA, INCINTA PRINCIPALĂ
FAȚADELE DE SUD-EST, EST ȘI NORD, SC. 1/500

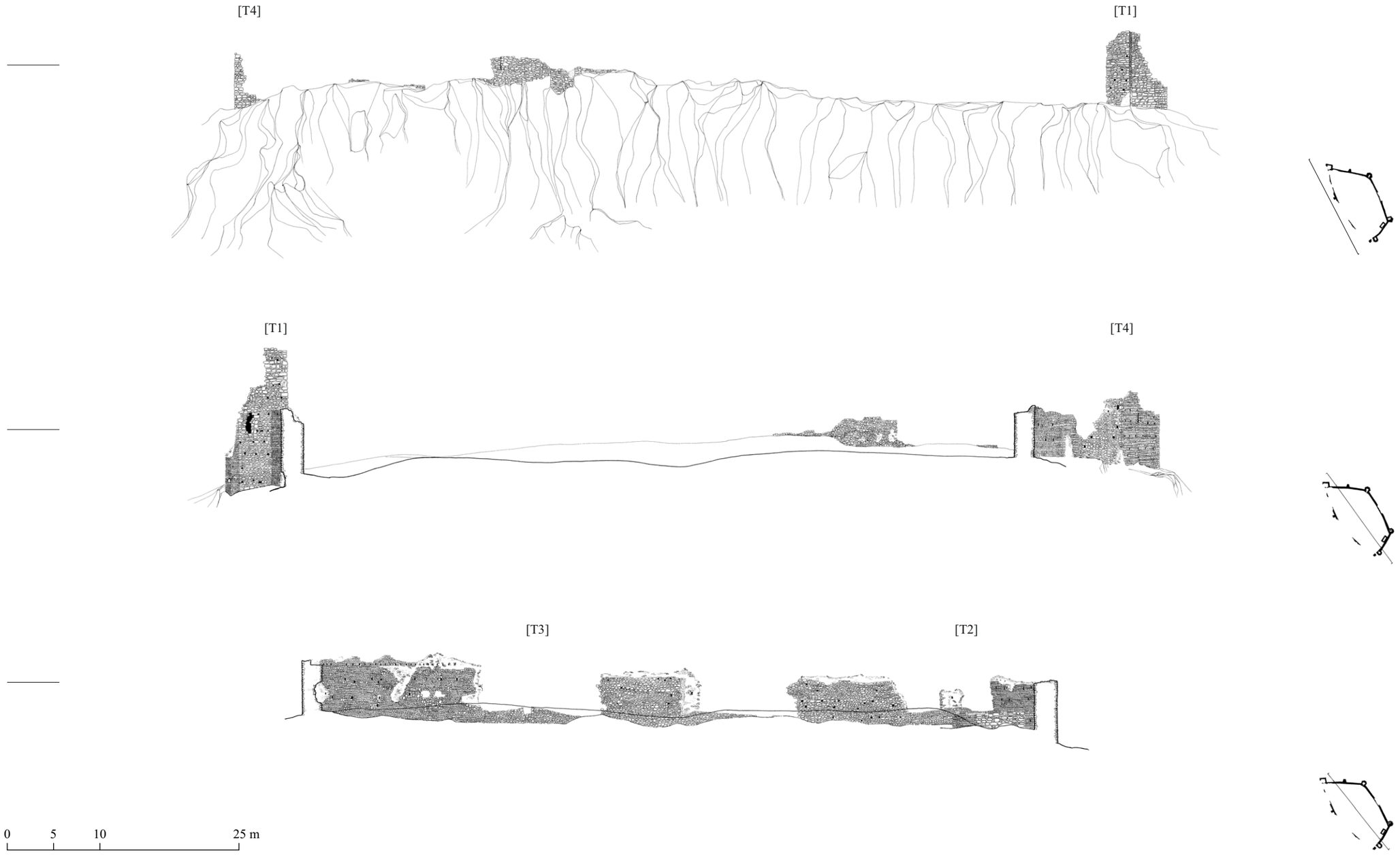

CETATEA ENISALA, INCINTA PRINCIPALĂ
FAȚADA DE VEST ȘI SECȚIUNI LONGITUDINALE, SC. 1/500

T1

T2

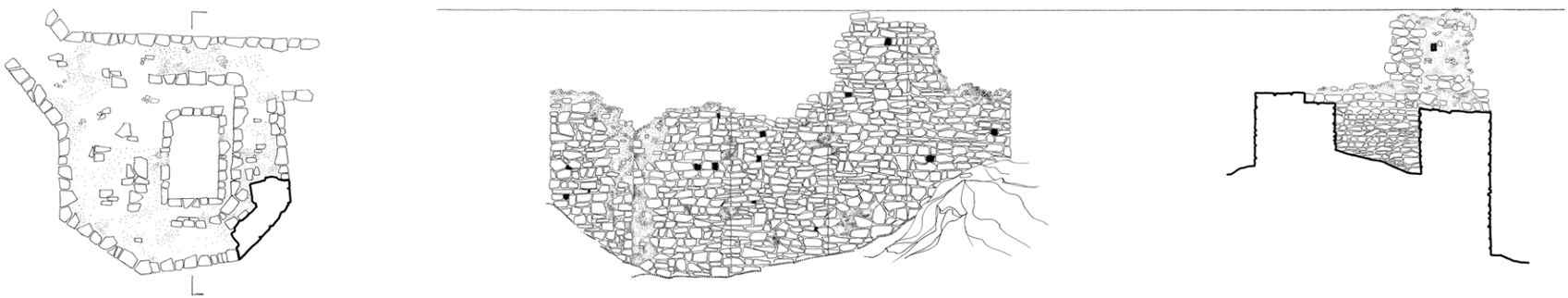

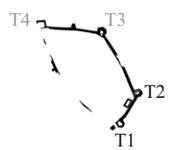

0 1 2 5 10 m

CETATEA ENISALA, INCINTA PRINCIPALĂ
TURNURILE T1 ȘI T2: PLANURI, DESFĂȘURATE (INTERIOARĂ/EXTERIOARĂ) ȘI SECȚIUNI, SC. 1/200

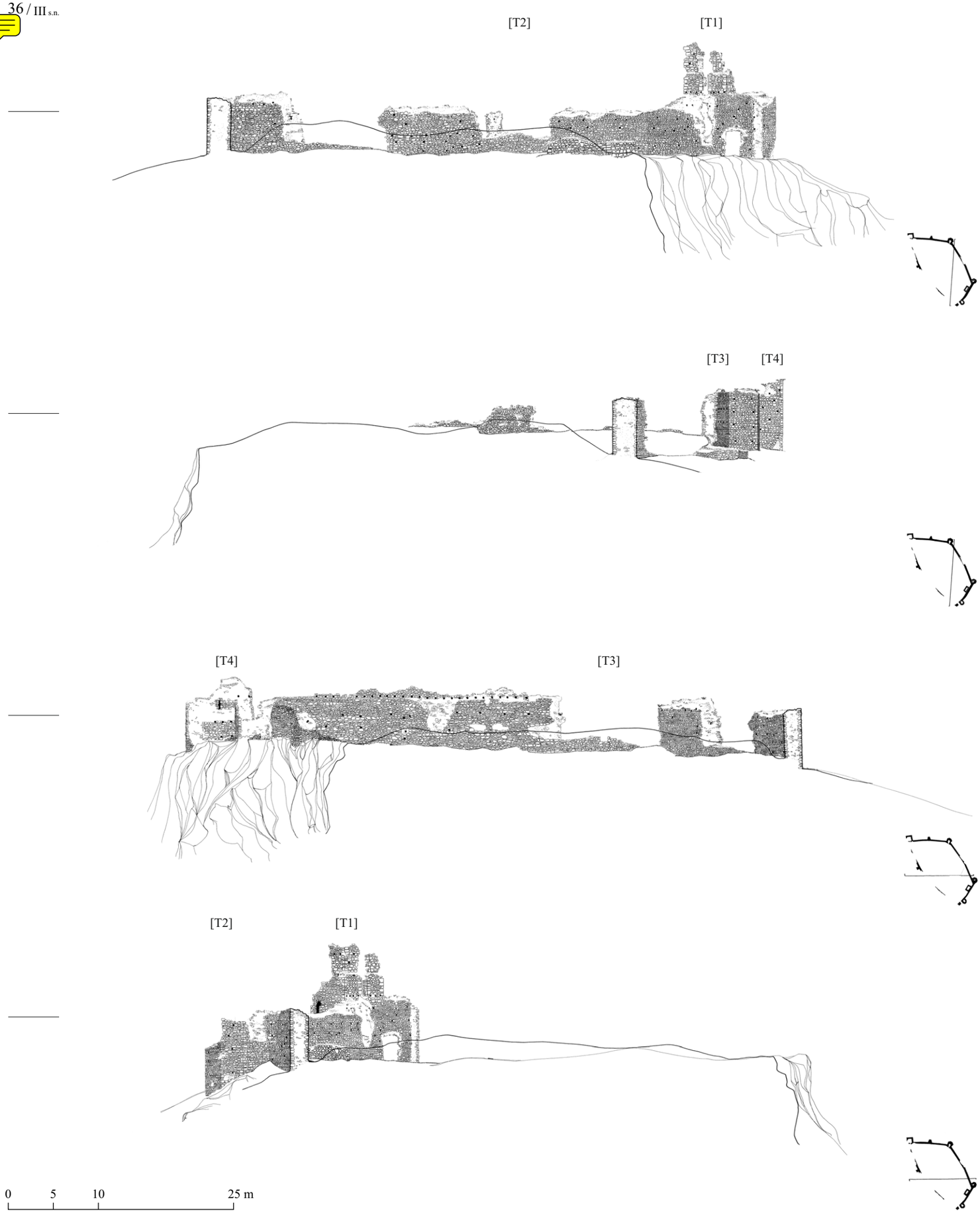

CETATEA ENISALA, INCINTA PRINCIPALĂ
SECȚIUNI, SC.1/500

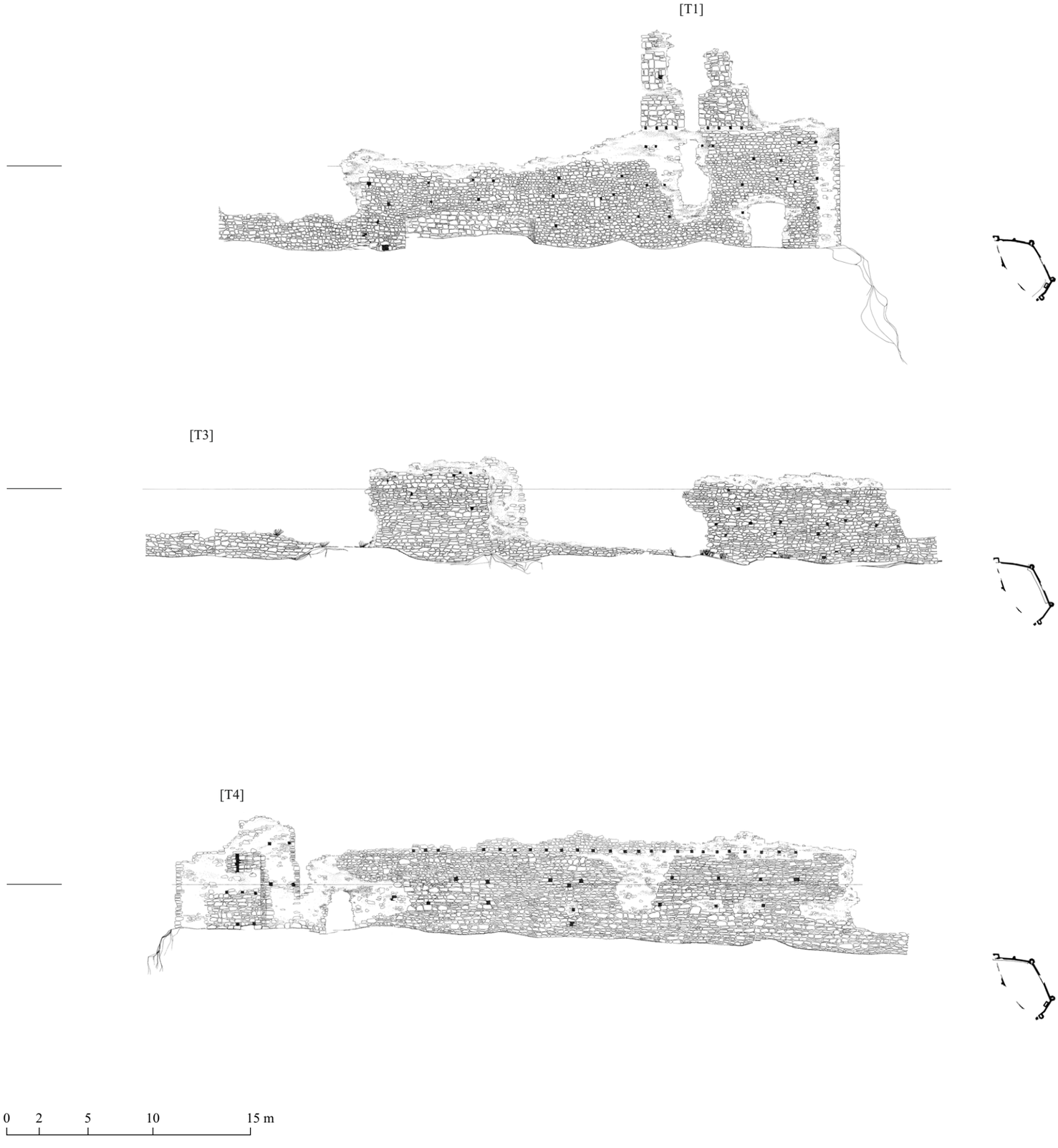

CETATEA ENISALA, INCINTA PRINCIPALĂ
FAȚADE INTERIOARE, SC. 1/300

T3

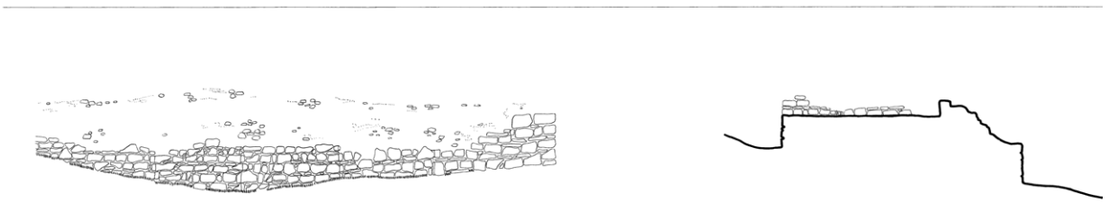

T4

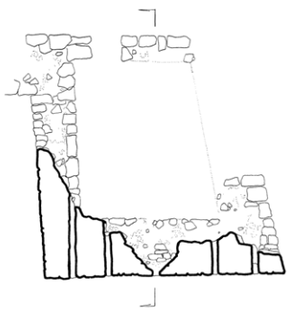

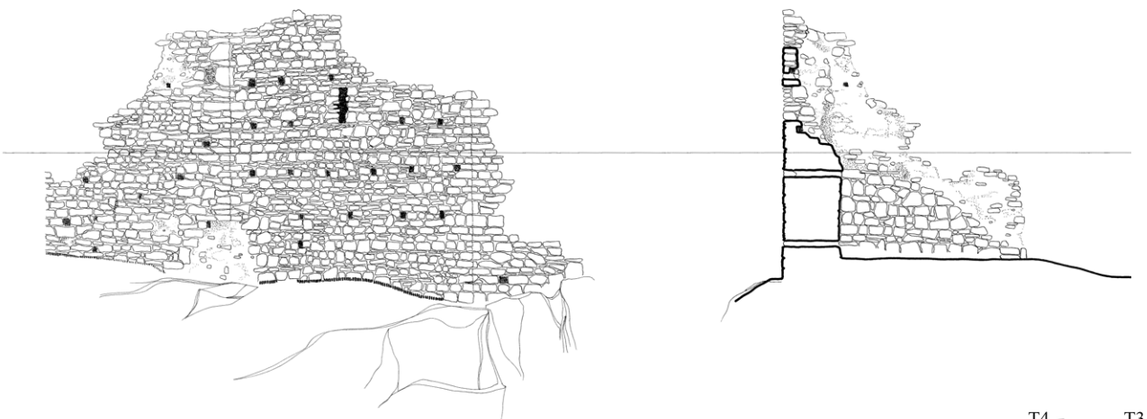

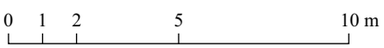

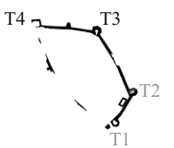

CETATEA ENISALA, INCINTA PRINCIPALĂ
TURNURILE [T3] ȘI [T4]: PLANURI, DESFĂȘURATE EXTERIOARE ȘI SECȚIUNI, SC. 1/200

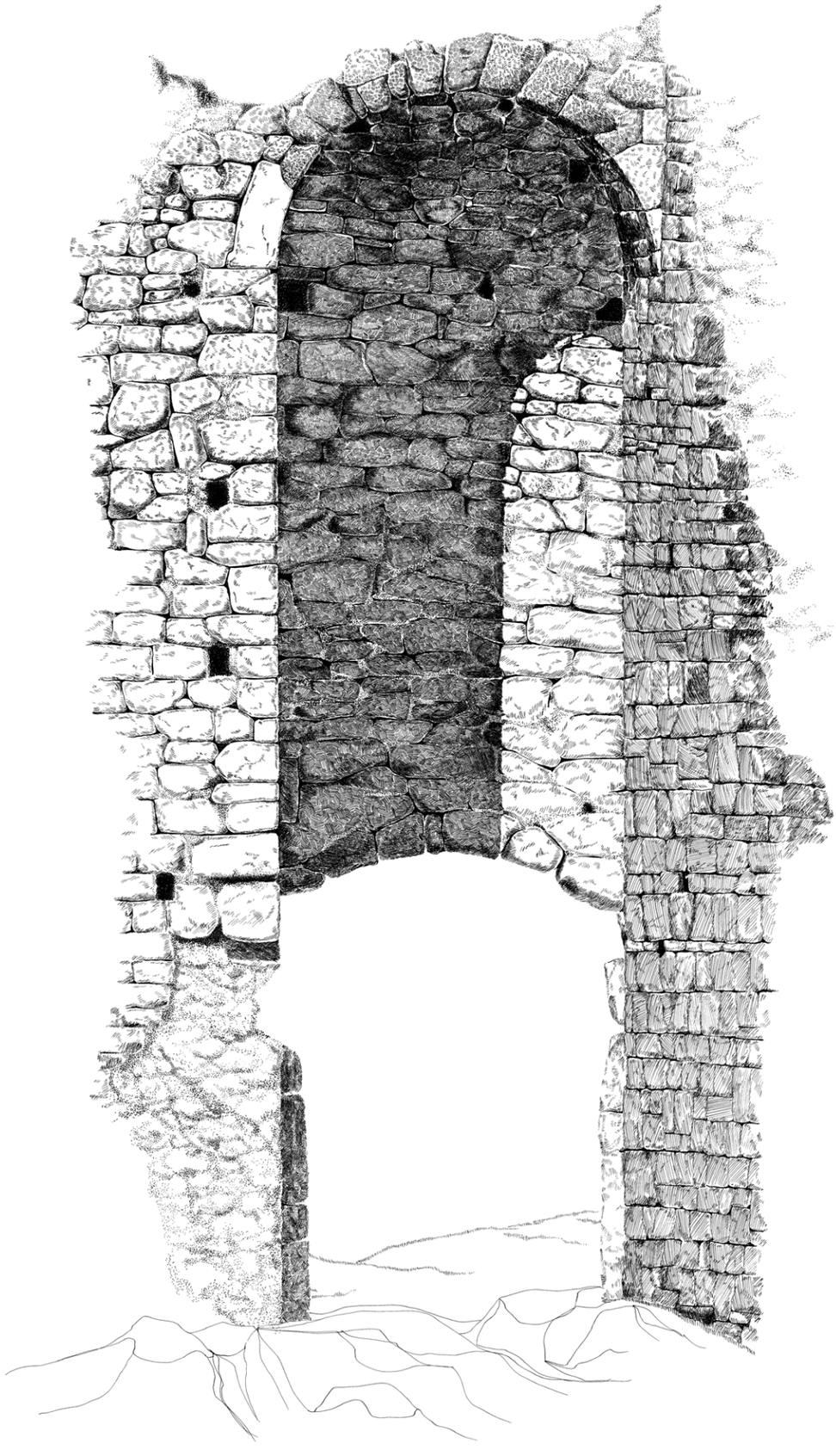

0 0,5 1 2 m

CETATEA ENISALA, INCINTA PRINCIPALĂ
POARTA DE SUD-EST, SC. 1/40

UNIVERSITATEA DE
ARHITECTURĂ ȘI URBANISM
„ION MINCU”

DEPARTAMENTUL DE ISTORIA &
TEORIA ARHITECTURII ȘI
CONSERVAREA PATRIMONIULUI
„SANDA VOICULESCU”

Volum apărut în cadrul proiectului cultural „Camera cu relevee. Digitizarea și documentarea arhivei de relevee DITACP-UAUIM”, beneficiar al unei finanțări din partea Uniunii Arhitecților din România din Fondul „Timbrul Arhitecturii”, în anul 2015.

ISBN 978-606-638-105-5 (general)
Vol. 3 - ISBN 978-606-638-151-2